

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

ΣΧΟΛΗ ΕΦΑΡΟΣΜΕΝΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΦΥΣΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΥ

**ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΥΛΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΓΑΛΛΙΚΕΣ ΚΑΙ ΓΑΛΛΟΦΩΝΕΣ ΠΗΓΕΣ**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΣΑΓΙΑΝΝΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

ΑΡ.ΜΗΤΡΩΟΥ: 09101065

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ:

Μ.ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΝ.ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Ε.Μ.Π.

Αθήνα, Σεπτέμβριος 2014

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

ΣΧΟΛΗ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΦΥΣΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΥ

**ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΥΛΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΓΑΛΛΙΚΕΣ ΚΑΙ ΓΑΛΛΟΦΩΝΕΣ ΠΗΓΕΣ**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΣΑΓΙΑΝΝΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

ΑΡ.ΜΗΤΡΩΟΥ: 09101065

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ:

Μ.ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΝ.ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Ε.Μ.Π.

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Α.Α.ΜΠΕΛΕΓΡΗ-ΡΟΜΠΟΛΗ
ΑΝ.ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ Ε.Μ.Π.

Μ.ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΝ.ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Ε.Μ.Π.

Α.ΑΡΑΓΕΩΡΓΗΣ
ΕΠ.ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Ε.Μ.Π.

Αθήνα, Σεπτέμβριος 2014

Περίληψη

Η προσπάθεια ανάπτυξης του υλικού κόσμου της Ελλάδας αποτελεί κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα τη βασικότερη ίσως παράμετρο στην πρώτη απόπειρα συγκρότησης νεωτερικού εθνικού κράτους στο χώρο της Βαλκανικής και της Ανατολικής Μεσογείου. Το ενδιαφέρον μας εντοπίζεται στην εξ αντικειμένου σημαντική πρώτη πενηκονταετία του μικρού βασιλείου που διακρίνεται άλλωστε αρκετά σαφώς από την τρικουπική περίοδο που την ακολουθεί. Ο υλικός αυτός κόσμος γίνεται αντιληπτός στην εργασία μας με τη διασταλτική του σημασία. Οι πλουτοπαραγωγικοί πόροι, η παραγωγή, η οικονομία και οι μεταφορές μας απασχολούν ιδιαίτερα. Ταυτόχρονα όμως, κι εκτός του κεντρικού σημασίας ζητήματος της τεχνογνωσίας, επιμέρους πτυχές κοινωνιολογικές, γεωγραφικές, πολιτικές, ιδεολογικές ακόμα κι ανθρωπολογικές διαπλέκονται στενά, καθορίζουν και καθορίζονται από την ανάπτυξη του υλικού κόσμου της χώρας κι έτσι τίθενται υπό εξέταση. Ο ευρωπαϊκός παράγοντας αποτελεί τη δεύτερη κεντρική παράμετρο της εργασίας μας. Η νεωτερική Ευρώπη της Βιομηχανικής Επανάστασης και του πολιτισμού της προόδου καθλώνει το βλέμμα των Ελλήνων κι επηρεάζει ταυτόχρονα καθοριστικά την πραγματικότητα του βασιλείου. Οι ευρωπαϊκές αναγνώσεις του ελληνικού υλικού κόσμου έχουν έτσι τη δικιά τους αυτοτελή σημασία. Στο πλαίσιο του ενδιαφέροντος μας για τον τρόπο που αναγιγνώσκεται ο υλικός κόσμος της χώρας από τους σύγχρονους της Ευρωπαίους, επιλέξαμε να προσανατολιστούμε στη μελέτη πηγών σύγχρονων της μελετώμενης περιόδου. Με δεδομένη τη χρήση, κατά το 19ο αιώνα, της γαλλικής σαν διεθνούς πολιτισμικής κι επιστημονικής γλώσσας, επιλέξαμε επίσης στην εργασία μας να ασχοληθούμε με μια σειρά που περιλαμβάνει κάποιες από τις σημαντικότερες γαλλικές και γαλλόφωνες πηγές της περιόδου. Πρόκειται για δύο εκθέσεις της γαλλικής Πρεσβείας στην Αθήνα για τα έτη 1833-1838, την οικονομική κυρίως μελέτη του Casimir Leconte (1847), το μοναδικό βιβλίο του Πέτρου Μωραϊτίνη (1877) που καλύπτει το σύνολο σχεδόν των πτυχών της ελληνικής πραγματικότητας και μια σειρά δευτερευουσών πηγών. Μετά την εισαγωγή, στα επόμενα τέσσερα κεφάλαια επιχειρούμε μια ευσύνοπτη παρουσίαση του περιεχομένου τους προσπαθώντας να αναδείξουμε τις βασικότερες τόσο πληροφορίες όσο και απόψεις των συγγραφέων τους σχετικά με την κατάσταση και το μέλλον του υλικού κόσμου της χώρας. Στο κεφάλαιο, τέλος, των συμπερασμάτων διαπραγματευόμαστε συγκριτικά τις πηγές μας και επιχειρώντας με προσοχή να σχηματοποιήσουμε τις αναγνώσεις των συγγραφέων τους.

Abstract

The development effort of the material world of Greece during the 19th century, constitute probably the most important parameter of the first attempt for establishment of a modern nation-state in the region of the Balkans and the Eastern Mediterranean Sea. Our interest lies on the first fifty-year period of the small kingdom, definitely a critical period which is besides clearly distinguished from the Trikoupiian period that followed. This material world is conceived in our essay in its ample sense. It certainly deals with resources, production, economy and transport. At the same time and except for the important issue of know how, particular aspects, such as sociological, geographical, political, ideological, even anthropological ones are closely inter-woven, define and are defined by the development of the material world and thus they are being treated. The European factor is the second main parameter for our essay. Modern Europe of the Industrial Revolution and culture of progress draws the attention of Greeks and influences at the same time decidedly the state of affairs of the kingdom. Thus the European reading of Greek material world have its particular importance. Within the frame of our interest in the way of reading the material world by the Europeans of that time, we chose to orientate towards the study of contemporary sources. Considering the use, during the 19th century, of the French language as the cultural and scientific one, we similarly chose to work on a set including some of the most important French and Francophone sources of the period. It concerns two reports of the French Embassy in Athens for the years 1833-1838, the primarily economic study of Casimir Leconte (1847), the only book of Pierre Moraitinis (1877) which covers most aspects of Greek reality and a set of auxiliary sources. In the four chapters that follow the introduction, we try a concise presentation of their content by trying to highlight both the principal information and opinions of their authors about the status and future of the material world of the country. Finally, in the conclusion chapter, we are treating comparatively our sources trying to carefully schematize the readings of the authors.

Περιεχόμενα

Περίληψη	i
Abstract	iii
Περιεχόμενα	iv
1 Εισαγωγή	1
1.1 Χώρος και Χρόνος	3
1.2 Ιστορικά Προλεγόμενα: Ευρώπη	4
1.3 Ιστορικά Προλεγόμενα: Ελλάδα	7
1.4 Πηγές	8
1.5 Ένα ιδιαίτερο γλωσσολογικό ζήτημα	13
1.6 Προβληματική – Τρόπος Προσέγγισης	14
2 Διπλωματικές Εκθέσεις	19
2.1 Διπλωματική Έκθεση για τα έτη 1833-1834	21
2.2 Διπλωματική Έκθεση για τα έτη 1835-1838	37
3 Η εργασία του Leconte	47
3.1 Ιστορική επιτομή	51
3.2 Γενική κατάσταση της χώρας	53
3.3 Δημόσιο χρέος	65
3.4 Οικονομική διαχείριση	67
3.5 Προϋπολογισμός 1846	68
3.6 Οι διαθέσιμοι πόροι	73

3.7	Εθνική Τράπεζα	77
3.8	Το μέλλον της χώρας	78
3.9	Παράρτημα	81
4	Η εργασία του Μωραϊτίνη	87
4.1	Πρόλογος και γενική επισκόπηση	89
4.2	Εκπαίδευση	93
4.3	Γραμματεία και γλώσσα	98
4.4	Τύπος, Εκκλησία, Δικαιοσύνη, στρατός	100
4.5	Γεωργία	103
4.6	Βιομηχανία	107
4.7	Ναυτιλία, εμπόριο, τράπεζες	118
4.8	Δημόσια έργα	123
4.9	Δημόσια οικονομικά	126
4.10	Πολιτική κατάσταση	131
5	Δευτερεύουσες πηγές	135
5.1	Κορωνάιος	135
5.2	Μανιτάκης	142
5.3	Burnouf	146
5.4	Βερναρδάκης	151
5.5	Η εφημερίδα των εκθετών της Παγκόσμιας Έκθεσης	162
5.6	Μανσόλας	166
6	Συμπεράσματα	179
	Πηγές	197
	Βιβλιογραφία	199

Κεφάλαιο 1

Εισαγωγή

Το 19ο αιώνα, η Δυτική Ευρώπη ζει στην καρδιά της βιομηχανικής επανάστασης, μιας διαδικασίας σαρωτικών αλληλοδιαπλεκόμενων κι αλληλοτροφοδοτούμενων διαδικασιών και γεγονότων που την μετασχηματίζουν ποιοτικά σε κοινωνικό, οικονομικό και τεχνικό επίπεδο. Μία από τις ριζικές αλλαγές που συντελούνται είναι ο αναπροσδιορισμός της σχέσης των ανθρώπων και των κοινωνιών τους με το περιβάλλον τους. Ο άνθρωπος παράγοντας μπορεί πλέον να επηρεάζει μετασχηματίζοντας συνειδητά προς όφελός του, αξιοποιώντας το φυσικό πλούτο με ρυθμούς και σε κλίμακες πρωτόγνωρες ιστορικά. Με εκπληκτικές ταχύτητες και τρόπους μετασχηματίζει το φυσικό χώρο και κινείται σε αυτόν, αξιοποιεί τεράστια και νέα ενεργειακά αποθέματα, μετασχηματίζει παλιές και νέες πρώτες ύλες σε τεράστιες ποσότητες υλικών αγαθών. Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, ο άνθρωπος κι οι κοινωνίες του μετασχηματίζονται υλικά δια μέσου ακριβώς αυτών των προηγούμενων αλλαγών. Πληθυσμιακές, οικονομικές, ανθρωπολογικές και κοινωνικές αλλαγές αποτελούν αιτίες και αποτελέσματα των προηγούμενων φαινομένων.

Από το πλέγμα των αλλαγών, των διαδικασιών αλλά και των σταθερών του 19ου αιώνα, αυτές που θα μας απασχολήσουν στο πλαίσιο αυτής της εργασίας είναι ακριβώς αυτές που σχετίζονται με τον υλικό κόσμο έτσι όπως αυτός γίνεται αντιληπτός διασταλτικά. Θα προσπαθήσουμε να άρουμε το διαχωρισμό που θέλει τον άνθρωπο στο κέντρο και ιθύνοντα νου των εξελίξεων που αφορούν από τη μία μεριά έναν υλικό κόσμο και από την άλλη τα πνευματικά του επιτεύγματα, την πολιτική και την ιδεολογία. Θεωρούμε καταρχήν τον ανθρώπινο παράγοντα μέρος αυτού του υλικού κόσμου. Ακόμα και η σφαίρα της πνευματικής, πολιτικής και θεσμικής του δραστηριό-

τητας στις περιπτώσεις που επηρεάζουν εγγενώς αυτόν τον υλικό κόσμο θα θεωρηθούν μέρος του.

Οι όροι της εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων από τον ανθρώπινο παράγοντα είναι μία από τις βασικές παραμέτρους στη μελέτη αυτού του υλικού κόσμου. Στο πλαίσιο της εργασίας μας θα έχει βαρύνοντα αν όχι κεντρικό ρόλο. Με αυτήν την έννοια θα μας απασχολήσουν φυσικά κι οι συγγενείς μεταξύ τους τομείς της τεχνολογίας, της τεχνικής και της τεχνογνωσίας. Το μόνο που θεωρούμε ότι χρειάζεται να επισημάνουμε εδώ για να εξηγήσουμε τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε κι εξετάζουμε τις παραπάνω έννοιες είναι ότι όλοι οι παραπάνω όροι είτε είχαν μόλις αποκτήσει νόημα ή επανανοηματοδοτηθεί, είτε είχαν νόημα μεταβαλλόμενο και ρευστότερο ακόμη κι από σήμερα. Και αν τα πράγματα είναι έτσι στη Δυτική Ευρώπη του 19ου αιώνα και της βιομηχανικής επανάστασης, δε χωρά αμφιβολία ότι αντιστοίχως συμβαίνει και στα Βαλκάνια. Για τους «φωτισμένους» Δυτικοευρωπαίους της επιστήμης, του Διαφωτισμού και της βιομηχανίας, η Οθωμανική Αυτοκρατορία έχει κρατήσει τις περιοχές των Βαλκανίων μακριά από τα «φώτα» και της κατακτήσεις του πολιτισμού. Σε κάθε περίπτωση ο υλικός κόσμος της περιοχής έχει αναντίρρητα διαφορετικά χαρακτηριστικά και συνθήκες απλώς και μόνο λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών και συνθηκών σε επίπεδο κοινωνίας κι οικονομίας που διαμορφώνουν οι αιώνες οθωμανικής κυριαρχίας. Ιδιαίτερα εξάλλου χαρακτηριστικά έχουν διαμορφωθεί στο νοτιότερο άκρο της Βαλκανικής όπου στο ελληνικό βασίλειο επιχειρείται η πρώτη συγκροτημένη νεωτερική απόπειρα στη χερσόνησο. Αυτού του βασιλείου ο υλικός κόσμος κι ο 19ος αιώνας είναι που θα μας απασχολήσει στο πλαίσιο αυτής της εργασίας.

Κι αν πολλά πράγματα είναι υπό αίρεση κι υπό διερεύνηση ακόμα και στο πλαίσιο αυτής της εργασίας, μπορούμε εξαρχής και με ασφάλεια να αποδεχτούμε τρία χαρακτηριστικά αυτής της νεωτερικής απόπειρας. Πρώτον, πρόκειται για μια απόπειρα αντιφατική και μη ευθύγραμμη όπως οποιαδήποτε ιστορική διαδικασία. Δεύτερον συντελείται σε ένα περιβάλλον βαθιά επηρεασμένο από το οθωμανικό παρελθόν. Αφενός μεν, η επικοινωνία του ελληνικού κόσμου μέσω συγκεκριμένων διαύλων με τη Δυτική Ευρώπη δε μπορεί σε καμία περίπτωση να έδινε τον τόνο σε ότι αφορά την κατάσταση του υλικού κόσμου στην αφετηρία, αφετέρου πρόκειται για μια αφετηρία που χαρακτηρίζεται από την καταστροφή αλλά σε καμία περίπτωση την ολοκληρωτική. Τρίτον, εξ αντικειμένου κέντρο αναφοράς της είναι η Δυτική Ευρώπη ως το αρχετυπικό νεωτε-

ρικό πρότυπο της. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, στην εργασία θα χρησιμοποιήσουμε γαλλόφωνες πηγές, κείμενα δηλαδή που αναλόγως εξ αντικειμένου είναι προσανατολισμένα στη Δυτική Ευρώπη. Μας ενδιαφέρει πώς αυτές οι γαλλόφωνες πηγές αντιλαμβάνονται τα πράγματα, ποιες αναγνώσεις της κατάστασης του υλικού κόσμου του ελληνικού κράτους προτείνουν.

1.1 Χώρος και Χρόνος

Το μικρό ελληνικό κρατίδιο απέκτησε ανεξάρτητη και κυρίαρχη, διεθνώς αναγνωρισμένη υπόσταση με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου μεταξύ Μεγάλης Βρετανίας, Ρωσίας και Γαλλίας στις 3 Φεβρουαρίου του 1830, ενώ τρεις μήνες αργότερα αναγνωρίστηκε και από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το 1832, με την εκλογή της βαυαρικής δυναστείας στο θρόνο και μικρές εδαφικές παραχωρήσεις, το ελληνικό πλέον βασίλειο μετέθεσε τα βόρεια σύνορά του από τη γραμμή Αχελώου-Σπερχειού στη γραμμή Αμβρακικού-Παγασητικού. Συμπεριελάμβανε επίσης εκτός της Πελοποννήσου και της Στερεάς, τα νησιά των Κυκλάδων, του Αργοσαρωνικού, τις Βόρειες Σποράδες και την Εύβοια. Τα σύνορα του βασιλείου αλλάξαν το 1864, με την αλλαγή της δυναστείας, περιλαμβάνοντας πλέον και τα Επτάνησα. Τέλος, το 1881 το ελληνικό κράτος προσάρτησε τη Θεσσαλία και την περιοχή της Άρτας. Αυτή είναι η επικράτεια της Ελλάδας καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα και σε αυτήν αναφέρεται γεωγραφικά η φράση «υλικός κόσμος της Ελλάδας» του θέματος μας. Μια διαφορετική ανάγνωση θα μπορούσε να συμπεριλάβει τον τότε ευρύτερο μητροπολιτικό υπό οθωμανική κυρίως κυριαρχία ελληνικό χώρο. Αυτή όμως η πολύ ευρύτερη και πολυπληθής περιοχή δε θα απασχολήσει την εργασία μας. Φυσικά βέβαια, παράγοντες που εδράζονται στις συγκεκριμένες περιοχές αλλά και στον υπόλοιπο κόσμο, αλλά που επηρεάζουν τον υλικό κόσμο του ελληνικού κράτους, παραμένουν εντός του πεδίου μας.

Με παρόμοια λογική, ενώ μιλάμε για τον 19ο αιώνα, θα περιοριστούμε στο πλαίσιο αυτής της εργασίας σε ένα «μικρό» 19ο αιώνα ο οποίος δεν ξεκινά πριν τη διακυβέρνηση Καποδίστρια και τερματίζεται στα τέλη της δεκαετίας 1870-1880. Από τη μία, το ενδιαφέρον μας εντοπίζεται στον υλικό κόσμο του ανεξαρτήτου ελληνικού κράτους. Η ανεξαρτησία του κι η εξωτερική ειρήνευση αποτελούν μια αντικειμενική τομή στον ιστορικό χρόνο, στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική ιστορία της Ελλάδας κι άρα αποδεκτό και χρήσιμο χρονικό σημείο αναφοράς. Από

την άλλη, τα τέλη της δεκαετίας του 1870 χωρίς να ισχυριζόμαστε ότι αποτελούν σημείο τομής στην οποιαδήποτε περιοδολόγηση της ιστορίας του ελληνικού κράτους, συνιστούν τουλάχιστον σημαντική αναφορά κυρίως για την οικονομική αλλά και πολιτική ζωή της χώρας. Τον Ιούλιο του 1875 ο Γεώργιος Α΄ δίνει εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Χαρίλαο Τρικούπη παρά τη ανοιχτή σφοδρή κριτική του τελευταίου στον βασιλιά μόλις ένα χρόνο πριν. Ο Τρικούπης μένει στη πρωθυπουργία μόνο για ένα εξάμηνο. Το 1880 βρίσκεται για άλλους έξι μήνες στην πρωθυπουργία, όμως από το 1882 ως το 1895 ο Τρικούπης βρίσκεται με σύντομα διαλείμματα στον πρωθυπουργικό θώκο για συνολικά 9,5 από τα 13 χρόνια. Αυτή η πρωτόγνωρη για την Ελλάδα παραμονή ενός πολιτικού στην εξουσία, ανεξάρτητα της ευρύτερης πολιτικής σταθερότητας, και χωρίς να μπούμε σε αυτό το σημείο σε λεπτομέρειες της πολιτικής του θα μας αρκούσε για να θεωρούμε την περίοδο σαν ενός τύπου αναφορά. Πόσο μάλλον που αυτή η πολιτική αναγκάζει την ελληνική ιστοριογραφία να αναφέρεται, τρόπο τινά κοινή συναινέσει, στην περίοδο με τον όρο «τρικουπική περίοδος». Παράλληλα το 1880 μετά τη συμφωνία του 1879 ανάμεσα στην Ελλάδα και στους κατόχους των ομολογιακών τίτλων των επαναστατικών δανείων του 1824 και 1825, η Ελλάδα εισέρχεται για πρώτη φορά στα διεθνή χρηματιστήρια βρίσκοντας μια χρήσιμη εναλλακτική πηγή δανεισμού, φαινομενικά αφειδούς. Η εξέλιξη άλλωστε αυτή μαζί με μια σειρά άλλων παραγόντων οδήγησε σε μια αναντίρρητη κρίση της σημαντικής, τουλάχιστον ποσοτικής, μεγέθυνσης των παραμέτρων της ελληνικής οικονομίας και του αντίστοιχου κλίματος ευφορίας. Τα παραπάνω δεδομένα, σε συνδυασμό με την προσάρτηση της Θεσσαλίας, που αλλάζει εξ ορισμού τα πλουτοπαραγωγικά δεδομένα της χώρας, θεωρούμε ότι επαρκούν για να τεκμηριωθεί επαρκώς μια τουλάχιστον σχετική αυτοτέλεια της περιόδου των πρώτων πενήντα χρόνων ζωής του ελληνικού Κράτους που τίθενται υπό μελέτη στην εργασία μας.

1.2 Ιστορικά Προλεγόμενα: Ευρώπη

Απαραίτητη προϋπόθεση για την προσέγγιση του θέματος είναι η γνώση του ιστορικού πλαισίου της εποχής, έστω στη συνοπτική του εκδοχή και στο βαθμό που αφορά την εργασία μας αμεσότερα. Μετά το τέλος των ναπολεόντειων πολέμων το 1815, ξεκινά η περίοδος ηγεμονίας της Αυστροουγγαρίας ενώ συγχρόνως στη Γαλλία έχουμε παλινόρθωση της βουρβονικής

δυναστείας. Η επανάσταση του 1830 φέρνει τελικά στη θέση των Βουρβόνων τη δυναστεία της Ορλεάνης και φιλελευθεροποιεί τη Γαλλία. Από αυτό το σημείο έχουμε μια περίοδο ευρωπαϊκής ηρεμίας, ευημερίας και οικονομικής και τεχνικής ανάπτυξης με την άνθηση του σιδηροδρόμου, των επικοινωνιών αλλά και της χρηματιστηριακής κερδοσκοπίας επάνω στην ανάπτυξη των νέων μέσων. Η κοινωνική ανάπτυξη δεν υπήρξε αντίστοιχη κι έτσι το κραχ του 1847 κι η λαϊκή δυσαρέσκεια οδήγησε στις «μεταδοτικές» επαναστάσεις του 1848. Τη βραχύχρονη Δεύτερη γαλλική Δημοκρατία διαδέχεται το καθεστώς της Δεύτερης Αυτοκρατορίας του Λουδοβίκου Βοναπάρτη. Το 1853-1856 η σύγκρουση συμφερόντων ιδιαίτερα ανάμεσα στην ακμαία όσο ποτέ βρετανική αυτοκρατορία και τη Ρωσία για το Ανατολικό ζήτημα και την τύχη της παραπαίουσας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οδηγεί στον Κριμαϊκό Πόλεμο. Με την Αγγλία και τη Γαλλία συμμάχους της, η Οθωμανική αυτοκρατορία νικά τη Ρωσία και φαίνεται να δημιουργεί κάποιες προσδοκίες επιβίωσης και σταθερότητας. Ακολουθεί μια νέα περίοδος ανάπτυξης που τερματίζεται ουσιαστικά με την κρίση του 1873. Σε όλο το προηγούμενο χρονικό διάστημα, οι μετοχικές εταιρείες και οι τράπεζες πληθύνονται και η Ευρώπη επιδεικνύει τα παραγωγικά και τεχνικά της κατορθώματα στις Παγκόσμιες Εκθέσεις, με την πρώτη να διεξάγεται το 1851 στο βικτωριανό Λονδίνο. Μοναδική σημαντική απόκλιση αποτέλεσε ο Αμερικανικός Εμφύλιος (1861-1865) που παρέλυσε την παραγωγή των Η.Π.Α. και παρεμπόδισε το εμπόριο μαζί τους. Το 1870-1871 ο γαλλοπρωσικός πόλεμος κι η ταπείνωση της Γαλλίας επηρεάζουν τη θέση της στο γεωστρατηγικό παιχνίδι, με τη Γερμανική Αυτοκρατορία που ιδρύεται το 1871 να αναδεικνύεται στο νέο σημαντικό παράγοντα στο ευρωπαϊκό και παγκόσμιο πολιτικό-οικονομικό χάρτη. Στη Γαλλία η Παρισινή Κομμούνια καταπνίγεται στο αίμα, η Τρίτη Γαλλική Δημοκρατία εγκαθιδρύεται ενώ ο Ρωσοτουρκικός Πόλεμος του 1877-1878 τελειώνει αυτή τη φορά με την νίκη της Ρωσίας που δεν μπορεί όμως να καρπωθεί σημαντικά πλεονεκτήματα λόγω της διπλωματικής της ήττας από τη Γερμανία.

Η Ευρώπη του 19ου αιώνα κινείται σε πρωτόγνωρους ιστορικούς ρυθμούς ανάλογους με αυτούς των μεγάλων της εργοστάσιων. Κατά το πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα εξαπλώνεται στο βορειοδυτικό κομμάτι της η βιομηχανική επανάσταση που γεννήθηκε στην Αγγλία γύρω στο τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα. Κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα, ο βιομηχανικός καπιταλισμός φτάνει εκεί στην ακμή του. Δε συμβαίνει το ίδιο με το ανατολικό και νότιο μέρος της

ηπείρου που παραμένει αρχαϊκό με την απόσταση συνεχώς να μεγαλώνει. Η επανάσταση αυτή εμπεριέχει πολλές διαδικασίες: συγκέντρωση κεφαλαίων που προέρχονται από το μεγάλο εμπόριο, ανάπτυξη της γεωργίας, δημογραφική αύξηση. Εκτός της κοινωνίας και της οικονομίας, συνίσταται σε μεγάλο βαθμό στις τεχνικές καινοτομίες που απορρέουν από την εφεύρεση όλο και περισσότερο αποδοτικών μηχανών που προϋποθέτουν τον ατμό ως κύρια πηγή ενέργειας. Τα σχήματα κι οι αριθμοί της διαφέρουν από χώρα σε χώρα αλλά έχουμε ένα σύνολο κοινών χαρακτηριστικών: νέες μορφές ενέργειας (άνθρακας - ατμομηχανή), εκμηχάνιση παραγωγής, οικονομική ανάπτυξη στηριγμένη σε κλάδους αιχμής (υφαντουργία, μεταλλουργία, άνθρακας), νέα συγκεντροποιημένη οργάνωση παραγωγής κι υποχώρηση της οικοτεχνίας. Ήδη από το 18ο αιώνα έχουμε νέους τύπους σαϊτών, τον μηχανοκίνητο αργαλειό, μηχανικές πρέσες για μεγάλα τεμάχια ενώ η ατμομηχανή του James Watt πατεντάρεται το 1781. Στον αγροτικό τομέα έχουμε εγκατάλειψη της αγρανάπαυσης, εκσυγχρονισμό των μεθόδων καλλιέργειας και τελειοποίηση των εργαλείων ενώ η χημική λίπανση εμφανίζεται το 1850-1860. Το κίνημα των περιφράξεων έχει ήδη από καιρό πλήξει την παραδοσιακή αυτοκατανάλωση στέλνοντας τα αγροτικά στρώματα στις πόλεις και δημιουργώντας ένα μεγάλο καταναλωτικό κοινό και μια μεγάλη και φτηνή αγορά εργασίας, αναγκαία προϋπόθεση για αυτό τον νέο τρόπο παραγωγής και τα τεράστια εργοστάσια του. Παράλληλα οι όροι μεταφοράς μετασχηματίζονται ποιοτικά. Το σιδηροδρομικό δίκτυο της Ευρώπης καλύπτει το 1830 175χμ, το 1845 9.200χμ και φτάνει το 1870 στα 362.700χμ. Η διώρυγα του Σουέζ ανοίγει το 1859 ενώ τα συνεχώς εκσυγχρονιζόμενα μεγάλα ιστιοφόρα συναγωνίζονται με τα ατμόπλοια μικραίνοντας τις θαλάσσιες αποστάσεις. Το μεγάλο καταναλωτικό κοινό μαζί με τη τελειοποίηση των μεταφορών διευρύνουν πρωτόγνωρα την αγορά κάτι που ενθαρρύνει εκ νέου την ανάπτυξη κι ενσωμάτωση τεχνικών καινοτομιών. Την ίδια στιγμή, οι συνθήκες ζωής αυτού του βιομηχανικού προλεταριάτου είναι άθλιες με το κοινωνικό ζήτημα να αναδεικνύεται οδηγώντας στην ανάπτυξη των σοσιαλιστικών αντιλήψεων και του συνδικαλισμού, ενώ οι οικονομικές κρίσεις και κυρίως η μεγάλη ύφεση των ετών μετά το 1873 θέτουν υπό αμφισβήτηση τα δόγματα του φιλελεύθερου καπιταλισμού με την εταιρική συγκέντρωση και τον προστατευτισμό να νοθεύουν τον ελεύθερο κλασικό οικονομικό ανταγωνισμό.

1.3 Ιστορικά Προλεγόμενα: Ελλάδα

Ως γνωστόν, ο γεωγραφικός χώρος που το 1832 θα ονομαστεί Βασίλειο της Ελλάδος ήταν κομμάτι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μέχρι το 1821 οπότε και επαναστάτησε μαζί κυρίως με περιοχές της Θεσσαλίας, της Ηπείρου, της Μακεδονίας, της Κρήτης και του Αιγαίου. Αντίθετα τα Επτάνησα συγκροτούν από το 1815 το Ηνωμένο Κράτος των Ιονίων Νήσων υπό την άμεση κι αποκλειστική βρετανική προστασία. Το 1824 και 1825 η Προσωρινή Διοίκησης της Ελλάδος καταφέρει δια των απεσταλμένων διαπραγματευτών της στο Λονδίνο να υλοποιήσει την απόφαση της Β' Εθνοσυνέλευσης για σύναψη εξωτερικού δανείου για τις ανάγκες του Αγώνα. Το ονομαστικό κεφάλαιο του δανείου ήταν 2.800.000 λίρες, το πραγματικό όμως έφτανε μόλις τις 1.572.000 λίρες με πραγματικό τόκο 10% κι η Ελλάδα αναγκάζεται σε παύση πληρωμών μόλις το 1827. Το μέρος του δανείου που φτάνει στην Ελλάδα τελικά δε βοηθά στην αίσια εξέλιξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων αφού με έναν εμφύλιο πόλεμο να μαίνεται, από το 1824 ως το 1827 οι Έλληνες επαναστάτες γνωρίζουν διαδοχικές αποτυχίες. Από το 1825 ο Ιμπραήμ Πασάς σχεδόν ασταμάτητος καταστρέφει και καίει οικισμούς και καλλιέργειες στην Πελοπόννησο. Η Επανάσταση δείχνει να καταστέλλεται, όταν το 1827 η αναπροσαρμογή των διπλωματικών τακτικών των Μεγάλων Δυνάμεων, υπό την πίεση κι ενός σημαντικότερου φιλελληνικού κινήματος στην Ευρώπη, οδηγεί στη Συνθήκη του Λονδίνου και την παραχώρηση αυτονομίας στην Ελλάδα. Ακολουθεί η ναυμαχία του Ναβαρίνου κι η συντριβή του τουρκοαιγυπτιακού στόλου. Η Γαλλία με ένα εκστρατευτικό σώμα 15 χιλιάδων αντρών υπό τον στρατάρχη Maison αναλαμβάνει την εκκαθάριση του Μοριά από τα εχθρικά στρατεύματα. Το εκστρατευτικό σώμα συνοδεύει εκτενής επιστημονική αποστολή, που εκδίδει τα συμπεράσματα των ερευνών της με την επιστροφή της στη Γαλλία το 1833.

Στο μεταξύ από το 1828 έχει έρθει στην Ελλάδα ο Ιωάννης Καποδίστριας αναλαμβάνοντας τη θέση του Κυβερνήτη της Ελληνικής Πολιτείας. Οι προσπάθειες του προσανατολίζονται από τη μία στην εκκαθάριση κι απελευθέρωση όσο το δυνατόν περισσότερων περιοχών εν αναμονή των τελικών διπλωματικών, πολιτειακών και εδαφικών διευθετήσεων. Από την άλλη ασχολείται με τη συγκρότηση του Κράτους σε επίπεδο θεσμικό. Έρχεται σε πολυεπίπεδη σύγκρουση με την μετεπαναστατική πραγματικότητα και δολοφονείται το 1831. Έχει προλάβει να κάνει

το Ναύπλιο πρωτεύουσα, να κόψει νόμισμα (1828), να ιδρύσει τη Σχολή Ευελπίδων (1828), την Εθνική Χρηματιστική Τράπεζα (1828), τη Γεωργική Σχολή στην Τίρυνθα (1829) και να εισάγει την καλλιέργεια της πατάτας, να δώσει μια πρώτη διοικητική, δικαστική, φοροεισπρακτική και τελωνειακή οργάνωση και να ασχοληθεί με τη συγκρότηση βασικού εκπαιδευτικού συστήματος στηριγμένου στην αλληλοδιδασκτική μέθοδο. Τον θάνατο του ακολουθεί περίοδος αναρχίας που λήγει το 1833 με τον ερχομό στην Ελλάδα του νέου βασιλιά Όθωνα Α', δευτερότοκου γιου του Λουδοβίκου Α' της Βαυαρίας που επελέγη με τη Συνθήκη του Λονδίνου το 1832. Κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων για τη Συνθήκη, στις οποίες δεν καλείται η Ελλάδα, οι Προστάτιδες Δυνάμεις Βρετανία, Γαλλία και Ρωσία ορίζονται εγγυήτριες δανείου 60.000.000 γαλλικών φράγκων με σκοπό την ανάπτυξη της ελληνικής ευημερίας. Για τα επόμενα 50 χρόνια σημειώνουμε απλά και μόνο για την καλύτερη κατανόηση της συνέχειας της εργασίας: το 1835 έχουμε την ενηλικίωση του Όθωνα και το πέρας της Αντιβασιλείας, το 1843 την επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου και την παραχώρηση του Συντάγματος του 1844, το 1854-1857 την ελληνική εμπλοκή στον Κριμαϊκό Πόλεμο, το 1862 την έξωση του βασιλικού ζεύγους, το 1863 την άνοδο στο θρόνο του βασιλιά Γεωργίου Α', δευτερότοκου γιου του πρίγκηπα Χριστιανού της Δανίας και το 1864 την ψήφιση νέου Συντάγματος και την ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα.

1.4 Πηγές

Η εργασία αυτή αποτελεί στην πραγματικότητα μια παρουσίαση και ένα συνοπτικό συγκριτικό σχολιασμό μιας σειράς κειμένων. Τα εννιά κείμενα που θα μας απασχολήσουν παρακάτω αποτελούν τις πηγές μας. Δημιουργούνται ίσως κάποια ερωτήματα αποσαφήνισης όσον αφορά τη μεθοδολογική μας προσέγγιση. Γιατί επιλέγουμε προσέγγιση μέσω πηγών, πώς θα προσεγγίσουμε τις πηγές, γιατί επιλέγουμε περισσότερες πηγές; Κάποια από αυτά τα ερωτήματα έχουν προφανείς απαντήσεις αλλά οδηγούν ίσως σε αξιοσημείωτες παρατηρήσεις, κάποια άλλα είναι πλαστά. Ένα τέτοιο πλαστό ερώτημα είναι το γιατί επιλέγουμε πηγές. Στην πραγματικότητα η μελέτη πηγών αποτελεί την ίδια την πρακτική της ιστορίας. Έχουμε βέβαια εδώ μια επισήμανση. Στη συγκεκριμένη εργασία τα ίδια τα κείμενα μπαίνουν στο κέντρο της μελέτης. Δε τα χρησιμοποιούμε για τις απαντήσεις που μας διαθέτουν σε μια συγκεκριμένη ανεξάρτητη από αυτά

προβληματική. Αντίστροφα, αφού φυσικά πρώτα έχουμε οδηγηθεί σε αυτά στο πλαίσιο της μελέτης ενός ευρύτερου θέματος (το δικό μας ευρύτερο θέμα παρουσιάστηκε παραπάνω), τα χρησιμοποιούμε για τις ιδιαίτερες προβληματικές που τα ίδια θέτουν και εν μέρει και πρωτογενώς απαντούν. Έτσι προσεγγίζουμε την κάθε πηγή μας. Ο συνδυασμός τους τώρα είναι αναγκαίος στο πλαίσιο της μελέτης μιας μακρύτερης χρονικής περιόδου αφού η κάθε μία μπορεί να θεωρηθεί φωτογραφία μιας ιστορικής στιγμής. Ο συνδυασμός φυσικά αυτός δεν μπορεί να αποτελεί μια απλή πρόσθεση τους αλλά μια σύνθεση. Οι πηγές μας θέλουμε να αποτελέσουν ένα ενιαίο σώμα και να εμπλακούν σε έναν εσωτερικό διάλογο. Αυτό άλλωστε απαιτεί και το γεγονός ότι οι ίδιοι τους οι συγγραφείς φαίνεται να έχουν διαλεχθεί σε ένα βαθμό μεταξύ τους, τουλάχιστον με την έννοια του ότι κάποιος χρησιμοποίησαν άλλους σαν πηγές. Τέλος πρέπει να διευκρινίσουμε ότι παρόλα αυτά θα χωρίσουμε τα εννιά κείμενα σε δύο κατηγορίες, μια κύρια, βασική και μια δευτερεύουσα, επικουρική. Αυτό θα γίνει για δυο κυρίως λόγους. Ο πρώτος αφορά τον αυτονόητο περιορισμό της εργασίας σε κάποια συγκεκριμένη και χρήσιμη έκταση. Ο δεύτερος κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του βιβλίου του Μωραϊτίνη το οποίο με την πληρότητά του αλλά και τη χρησιμοποίηση από μέρους του των προηγούμενων υπό μελέτη κειμένων, το κατατάσσει σε κεντρική ιστοριογραφικά θέση ανάμεσα στα ντοκουμέντα της περιόδου.

Απομένει πριν την παρουσίαση του κάθε κειμένου να δικαιολογήσουμε την επιλογή μας να επιλέξουμε μια σειρά κειμένων αποκλειστικά γαλλόφωνων. Θα ξεκινήσουμε αναφέροντας απλά ότι η Γαλλία, μαζί με τα γερμανικά κράτη, ακολουθεί σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα τη Βρετανία στην διαδικασία των μεγάλων εξελίξεων στους τομείς της παραγωγής, της τεχνολογίας και της οικονομίας που συνιστούν τη βιομηχανική επανάσταση. Βρίσκεται στην κορύφωση αυτής της διαδικασίας κατά τη διάρκεια της υπό μελέτη περιόδου και τα ελληνικά οικονομικά συμφέροντα συνδέονται μαζί της εκ των πραγμάτων. Ακόμα περισσότερο σε πολιτικοκοινωνικό επίπεδο είναι στην κορυφή αυτή τη φορά των εξελίξεων, διεργασιών και θεωρητικών επεξεργασιών που αλλάζουν το πρόσωπο της Ευρώπης. Αυτό το τελευταίο στοιχείο συνδέεται τελικά περισσότερο από οτιδήποτε με την επιλογή των κειμένων μας. Η Γαλλία της εποχής παραμένει στο επίκεντρο της διανοητικής ζωής της Ευρώπης και σημαντικότερο από όλα, η γαλλική γλώσσα αποτελεί την διεθνή γλώσσα της εποχής μια πραγματική *Kultursprache* για την ευρωπαϊκή κοινότητα επιστημονικών, πολιτικών, οικονομικών και πνευματικών παραγόντων. Στα γαλλικά γίνεται ο διάλογός

τους, εκφράζονται οι βασικές κι αιρετικές απόψεις, οι αντιπαραθέσεις κι οι διαφωνίες, γράφουν τα βιβλία τους και αρθρογραφούν. Αν κάποιος θέλει με ένα γραπτό του να καταθέσει μια άποψη σε αυτήν την κοινότητα πρέπει να το κάνει στα γαλλικά, κι αν κάποιος δεν είναι γαλλόφωνος είναι αναγκαστικά τρόπον τινά αποκλεισμένος είτε ως συμμετέχων είτε ως ακροατής αυτών των συζητήσεων. Κάτι τέτοιο φυσικά δεν μπορεί να αποφευχθεί είτε με τις μεταφράσεις βιβλίων, είτε με τα μεταφρασμένα δημοσιεύματα του τύπου.

Η πρώτη χρονολογικά πηγή που μελετήσαμε αποτελεί και το πρωτογενές μας υλικό. Στην πραγματικότητα πρόκειται για δύο διαφορετικές επιστολές της Πρεσβείας της Γαλλίας στην Αθήνα προς το γαλλικό Υπουργείο Εξωτερικών. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των δύο επιστολών είναι ότι αποτελούν συγκεντρωτικές ανταποκρίσεις για τις περιόδους 1833-1834 και 1835-1838 που στάλθηκαν όμως συνημμένες τον Ιανουάριο του 1839. Πιο συγκεκριμένα εξετάζουν την αγροτική κι εμπορική κατάσταση του ελληνικού κράτους προσφέροντας όμως τουλάχιστον παραπλεύρως αρκετές ακόμα χρήσιμες πληροφορίες κυρίως για την κοινωνία και τη γενικότερη οικονομία και παραγωγή.

Τη δεύτερη κύρια πηγή μας αποτελεί το βιβλίο του Casimir Leconte «*Etude économique de la Grèce, de sa position actuelle, de son avenir*» («Οικονομική μελέτη της Ελλάδας, της σημερινής της κατάστασης, του μέλλοντός της») του 1847. Πρόκειται για την συνοπτική παρουσίαση της κατάστασης της ελληνικής οικονομίας έτσι όπως την αντελήφθη ένας Γάλλος επιχειρηματίας κι ειδήμων στην οικονομία κατά τη διετή παραμονή του στην Ελλάδα. Η πληρότητα της οικονομικής αυτής μελέτης είναι τέτοια που ανάγκασε τον Ανδρέα Ανδρεάδη να την θεωρήσει το 1904 το αρτιότερο οικονομικό έργο για την Ελλάδα μέχρι τότε. Αυτή ακριβώς η πληρότητα είναι που μας προσφέρει, εκτός των χρησιμότεων οικονομικών δεδομένων, μια γενικότερη εικόνα του υλικού κόσμου του ελληνικού κράτους της εποχής.

Η τρίτη κύρια πηγή μας είναι το βιβλίο του 1878 του Πέτρου Μωραϊτίνη με τίτλο «*La Grèce telle qu'elle est*» («Η Ελλάδα όπως είναι»). Ο συγγραφέας του δεν έγινε γνωστός για κανένα άλλο έργο του ούτε για τις χωρίς αξιόλογα αποτελέσματα επιχειρηματικές και πολιτικές του απόπειρες. Παρόλα αυτά, εκμεταλλευόμενος την ευρύτητα της παιδείας του, του κοινωνικού του κύκλου, τον κοσμοπολιτισμό του και φυσικά την οικονομική του ευχέρεια προσπάθησε να συνθέσει ένα πανόραμα της κατάστασης του ελληνικού βασιλείου με έμφαση στην οικονομία και την πα-

ραγωγή. Με τα αντικειμενικά του όρια, το έργο αποδεικνύεται πολύ χρήσιμο λόγω αφενός της ενασχόλησής του με πολλές πτυχές του θέματος μας, αφετέρου της συγκυρίας του σε μια περίοδο που έχει απασχολήσει πολύ έντονα την ελληνική οικονομική και βιομηχανική ιστορία.

Τέλος, όσον αφορά τις δευτερεύουσες πηγές, αυτές τοποθετούνται όλες στην τελευταία εικοσαετία της υπό μελέτη περιόδου. Η πρώτη από αυτές είναι το βιβλίο «*Aperçu sur l'avenir de la Grèce*» («Επισκόπηση του μέλλοντος της Ελλάδας») του Πάνου Κορωναίου. Αξιωματικός του στρατού σε αργία, ο Κορωναίος στο βιβλίο του ασχολείται με τα μέσα που η Ελλάδα πρέπει να χρησιμοποιήσει επιδιώκοντας την υλική και πνευματική της ανάταση.

Το 1866, ο Εμμανουήλ Μανιτάκης, αξιωματικός του Μηχανικού και για χρόνια Διευθυντής Δημοσίων Έργων του Υπουργείου Εσωτερικών, στο συνοπτικό του βιβλίο «*Aperçu sur les progrès matériels de la Grèce*» («Επισκόπηση των υλικών προόδων της Ελλάδας»), υπερασπίζεται την άδικα όπως πιστεύει κατηγορούμενη για οπισθοδρόμηση Ελλάδα μέσα από την λεπτομερή απαρίθμηση των δημοσίων έργων από την ανεξαρτησία.

Τρίτη δευτερεύουσα πηγή είναι το άρθρο «*La Grèce en 1869, son avenir par les alliances et les travaux de la paix*» («Η Ελλάδα το 1869, το μέλλον της μέσω των συμμαχιών και των ειρηνικών έργων») γραμμένο από τον Γάλλο ελληνιστή Emile Burnouf που είχε διαμείνει στην Ελλάδα τα προηγούμενα δύο χρόνια. Διαπραγματευόμενος το θέμα του επιμένει κυρίως σε κοινωνικές, οικονομικές, εκπαιδευτικές και γεωστρατηγικές πτυχές του.

Ακολουθεί το «*Le présent et l'avenir de la Grèce*» («Το παρόν και το μέλλον της Ελλάδας») του Αθανάσιου Βερναρδάκη του 1870. Απόφοιτος Πολιτικής Οικονομίας στο Παρίσι θεωρεί τα προβλήματα της Ελλάδας ως ζήτημα οικονομικό κι υπό αυτό το πρίσμα εξετάζει με αρκετά σφαιρικό τρόπο τις εναλλακτικές του μέλλοντος της.

Μικρότερη σε όγκο είναι η συνολική έκταση των αναφορών που κάνει το επίσημο δελτίο της Παγκόσμιας Έκθεσης του 1878 στο Παρίσι στην ελληνική συμμετοχή. Ο χαρακτήρας μάλιστα αυτών των αναφορών έχει εγγενώς το στοιχείο της διαφήμισης, αλλά η εικόνα που μεταφέρεται για ειδικά για την ελληνική παραγωγή μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα.

Τελευταίο κείμενο που χρησιμοποιούμε σαν πηγή είναι ο τόμος «*La Grèce à l'Exposition universelle de Paris en 1878*» («Η Ελλάδα στην Παγκόσμια Έκθεση του 1878 στο Παρίσι») που έγραψε ο Αλέξανδρος Μανσόλας για λογαριασμό της οργανωτικής επιτροπής της ελληνικής

συμμετοχής στην Έκθεση. Τμηματάρχης Δημόσιας Οικονομίας στο Υπουργείο Εσωτερικών και θεωρούμενος ως ο πρωτοπόρος της στατιστικής στην Ελλάδα, ο Μανσόλας δίνει μια συνοπτική περιγραφή της γεωπολιτικής, πνευματικής, γεωργικής, βιομηχανικής κι εμπορικής κατάστασης της χώρας όπως και τον κατάλογο των εκθετών.

Η συγγραφή του καθενός από τα παραπάνω κείμενα είχε βέβαια και τον σκοπό της, ζήτημα με το οποίο θα ασχοληθούμε λεπτομερέστερα στην αναλυτική παρουσίαση του καθενός. Με αυτήν την έννοια, όποιος ή όποιοι και να ήταν αυτοί, το κάθε κείμενο είχε μια πρώτη αξία, την αξία που ο συγγραφέας του προσέδιδε σε αυτό, εδώ όμως χρειάζεται να επισημάνουμε μια ευνόητη, όμως σημαντική διαφοροποίηση. Για εμάς η αξία του κάθε βιβλίου, ακόμα περισσότερο του συνδυασμού τους (δεν ισχυριζόμαστε βέβαια πως πρόκειται για τον καλύτερο) έγκειται στο ότι θα μας επιτρέψει να ρίξουμε μια συνοπτική πλην όμως καλή ματιά στον υλικό κόσμο του ελληνικού βασιλείου τη συγκεκριμένη περίοδο. Να αποκτήσουμε έτσι μια εντύπωση μεν, εντύπωση δε ρεαλιστική αφού εξ αντικειμένου οι συγγραφείς τους αυτήν την προσπάθεια ακριβώς κάνουν. Να περιγράψουν στο κοινό τους τα πράγματα με τον πιο ρεαλιστικό τρόπο. Δεν μπορούμε βέβαια να ξεχνάμε πως δεν έχουμε να κάνουμε με τρία βιβλία των οποίων ο κοινός συγγραφέας περιγράφει κι αναλύει τα πράγματα στις τρεις συγκεκριμένες διαφορετικές χρονικές στιγμές. Οι τρεις τουλάχιστον διαφορετικοί συγγραφείς έχουν διαφορετική προσωπικότητα και κοινό. Έχουν όμως κι οι τρεις για διαφορετικό λόγο αρκετά εκτενή και συνολική εικόνα. Ταυτοχρόνως πρόκειται για μια σειρά πηγών που καλύπτει το σύνολο σχεδόν της υπό εξέταση περιόδου. Η φαινομενική ανισομέρεια του τρόπου που μοιράζεται αυτή η περίοδος από τις τρεις βασικές πηγές (1833-38, 1847, 1877) αναπληρώνεται θεωρούμε επαρκώς από τις δευτερεύουσες πηγές, τοποθετημένες όλες στην τελευταία τριακονταετία (1857, 1866, 1869, 1870, 1877-78, 1878). Μάλιστα αφενός η μικρότερη ποσότητα των υπαρχουσών αξιοποιήσιμων πηγών στο πρώτο διάστημα, αφετέρου η μεγαλύτερη πυκνότητα του ιστορικού χρόνου στο δεύτερο διάστημα, για την οποία γνωρίζουμε εξ αρχής, συμφωνούν αμφοτέρως με τον τρόπο που κατανέμονται χρονικά οι κύριες κι οι δευτερεύουσες πηγές. Σε κάθε περίπτωση το ζήτημα της αξιολόγησης των πηγών και των εναλλακτικών προσέγγισης θα μας απασχολήσει εκ των πραγμάτων εκτενέστερα στο τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας.

1.5 Ένα ιδιαίτερο γλωσσολογικό ζήτημα

Σε αυτό το σημείο, είμαστε αναγκασμένοι για δύο λόγους να παραθέσουμε συνοπτικά κάποιες διευκρινίσεις σχετικές με ορισμένους χρησιμοποιούμενους όρους από τους συγγραφείς και από εμάς. Από την μία ένα βασικό χαρακτηριστικό της εργασίας μας είναι η μελέτη γαλλόφωνων πηγών και φυσικά η μετάφρασή τους, γεγονός που μπορεί να οδηγήσει σε δυσκολίες μετάφρασης κάποιων συχνά επαναλαμβανόμενων και σημαντικών όρων που δεν έχουν όμως στην ελληνική γλώσσα απόλυτη αντιστοιχία. Από την άλλη κάποιοι όροι υπόκεινται εκείνη την εποχή σε μια ταχύτερη του συνηθισμένου σημασιολογική εξέλιξη, μια ποιοτική διαφοροποίηση η οποία μάλιστα δε συμβαδίζει αναγκαστικά σε Ελλάδα και Γαλλία. Οι γαλλικοί όροι που θα μας απασχολήσουν με αυτήν την έννοια είναι οι «*industrie*», «*industriel*», «*manufacture*», «*usine*» και «*fabrique*». Ξεκαθαρίζουμε πως δε θα επιχειρήσουμε μία σε βάθος μελέτη του θέματος παρά μόνο θα εξηγήσουμε, για μεθοδολογικούς λόγους, τον τρόπο ή τους τρόπους με τους οποίους αντιληφθήκαμε, μεταφράσαμε και χρησιμοποιήσαμε αυτούς τους όρους.

Ο όρος «*industrie*» έχει διάφορες σημασίες αναλόγως το εννοιολογικό πλαίσιο. Έτσι αποδίδοντας την «επιτηδειότητα», συναντάται να περιγράφει το σύνολο των οικονομικών δραστηριοτήτων, εξαιρουμένης της γεωργίας. Αλλού σημαίνει μεταποίηση, σε όλες της τις εκφάνσεις, οικοτεχνία - βιοτεχνία - βιομηχανία. Σημαίνει επίσης φυσικά βιομηχανία με την έννοια της μαζικής, εκμηχανισμένης και συγκεντροποιημένης οργάνωσης της παραγωγής σε αντιδιαστολή με την οικοτεχνία ή τη βιοτεχνία. Τέλος, στο επίπεδο του χώρου παραγωγής, σημαίνει το εργοστάσιο σε αντιδιαστολή με το εργαστήριο («*atelier*») και τη μανιφατούρα. Ο όρος «*manufacture*» γίνεται αντιληπτός σαν βιοτεχνία, μανιφατούρα, σαν χώρος δηλαδή που η περιορισμένης εμβέλειας παραγωγή συντελείται σε μεγαλύτερο βαθμό με χειρωνακτική εργασία παρά και παράλληλα με τη χρήση μηχανών. Ο όρος «*usine*» περιγράφει το εργοστάσιο με βιομηχανικούς όρους και μεγάλα μεγέθη παραγωγής, εργατικής δύναμης, εκμηχάνισης και ενέργειας. Ο όρος «*fabrique*» σημαίνει τη φάμπρικα, και πάλι δηλαδή το εργοστάσιο αυτή τη φορά όμως μικρότερης κλίμακας κι ίσως πιο κοντά στα προβιομηχανικά εργαστήρια και μανιφατούρες. Τέλος να διευκρινίσουμε ότι με τον «*industriel*» εννοείται και ο βιομηχανικός εργάτης αλλά και ο βιομήχανος ενώ ο όρος «*ouvrier*» σημαίνει ο εργάτης με την ευρύτερη έννοια του όρου (βιομηχανικός, βιοτεχνικός, χειρωνακτής,

γεωργός) αλλά πάντα σε σχέσεις εξαρτημένης εργασίας.¹

1.6 Προβληματική – Τρόπος Προσέγγισης

Μετά την υποχρεωτική αυτή παρένθεση, απομένει να ορίσουμε τον τρόπο με τον οποίο θα μελετήσουμε και θα αναλύσουμε το θέμα και τα κείμενά μας. Και για να φτάσουμε στον τρόπο χρειάζεται ουσιαστικά να καταλήξουμε ποιο είναι το ενδιαφέρον τους, να ορίσουμε δηλαδή σε τι μας χρησιμεύουν, σε ποιου ερωτήματος την απάντηση μπορούν να μας εξυπηρετήσουν, στο πλαίσιο φυσικά αυτής της εργασίας. Μας ενδιαφέρει η ανάπτυξη του υλικού κόσμου του ελληνικού βασιλείου. Η ανάπτυξη του υλικού κόσμου δεν είναι βέβαια παρά μια έννοια. Δεν αποτελεί μια αυθύπαρκτη κι αντικειμενική πραγματικότητα αλλά ως έννοια γίνεται αντιληπτή κι επανασημασιοδοτείται από τα υποκείμενα της, τους ανθρώπους, τις κοινωνίες και τις πολιτικές τους, σε κάποια όρια σχεδιάζεται και σε κάθε περίπτωση δημιουργείται από αυτούς και τελικά ως διαδικασία ανακαθορίζει σε κάθε στιγμή την ίδια της την πορεία. Με αυτήν την έννοια, ο τρόπος που γίνεται αντιληπτή από τους συγχρόνους της είναι κεφαλαιώδους σημασίας. Χωρίς ιδιαίτερη ανάλυση του πολιτικοοικονομικού ευρωπαϊκού πλέγματος του 19ου αιώνα, μπορούμε χωρίς κίνδυνο να παραδεχτούμε εκ των προτέρων ότι στην πραγματικότητα του μικρού ελληνικού κρατιδίου, ο ευρωπαϊκός παράγοντας διαδραματίζει έναν αν μη τι άλλο σημαντικό ρόλο. Συνεπώς, η πρόσληψη του ζητήματος της ανάπτυξης του υλικού κόσμου του ελληνικού βασιλείου από αυτόν τον ευρωπαϊκό παράγοντα είναι αναλόγως κεφαλαιώδους σημασίας. Με δεδομένη την περιγραφή των πηγών που δώσαμε παραπάνω και το πλαίσιο και πάλι της εργασίας θα καταλήξουμε χωρίς την ανάγκη επιπλέον εξηγήσεων (όχι όμως αναγκαστικά) στην ακόλουθη προβληματική: «Ποιες είναι οι βασικές όψεις της ανάπτυξης του υλικού κόσμου της Ελλάδας του 19ου αιώνα στα μάτια των σύγχρονων της;».

Επισημαίνουμε ότι δε φιλοδοξούμε να διαπραγματευτούμε το ερώτημα της ανάπτυξης του υλικού κόσμου της Ελλάδας σε όλο του το εύρος. Μπορούμε όμως να ερευνήσουμε την ύπαρξη αδρών γραμμών για τουλάχιστον κάποιες όψεις της προκείμενης εικόνας. Θα ψάξουμε αυτές τις αδρές γραμμές υπό το πρίσμα της εικόνας της χώρας στο εξωτερικό και δη στην κεντρικής σημα-

¹Για τα γλωσσολογικά και μεταφραστικά ζητήματα που αντιμετωπίσαμε χρησιμοποιήσαμε το λεξικό Dubois, J. and Mitterand, H. & Dauzat, A. (2007). *Dictionnaire étymologique & historique du français*. Paris : Larousse.

σίας, όπως εξηγήσαμε παραπάνω, Γαλλία και στην ακόμα πιο σημαντική γαλλόφωνη κοινότητα Ευρωπαίων διπλωματικών, επιστημονικών, πολιτικών, οικονομικών και πνευματικών παραγόντων. Με αυτήν την έννοια η προβληματική μας πρέπει να αναδιατυπωθεί στην τελική της μορφή: «Ποιες είναι οι βασικές όψεις της ανάπτυξης του υλικού κόσμου της Ελλάδας του 19ου αιώνα στα μάτια των σύγχρονων της Ευρωπαίων γαλλόφωνων παραγόντων;». Κάνουμε δηλαδή την παραδοχή ότι υπό το πρίσμα αυτών των Ευρωπαίων γαλλόφωνων «ειδικών» παραγόντων, σε μεγάλο βαθμό με δικούς τους όρους κρίνεται το αναπτυξιακό ζήτημα. Αυτό ακριβώς το πρίσμα είναι που μας απομακρύνει από κάθε κείμενο «εσωτερικότερης» κατανάλωσης της ίδιας περιόδου. Από την άλλη, η οπτική γωνία τέτοιων «εσωτερικών» απόψεων (πχ διαφωνίες, εκτιμήσεις, συγκρούσεις) δεν παύει φυσικά να μας ενδιαφέρει αλλά μόνο δια της αντανάκλασής τους στην Ευρώπη. Δε μελετάμε λοιπόν άρθρα του τύπου, πολιτικά μανιφέστα, οικονομικές και τεχνικές έρευνες κι αντίστοιχης θεματολογίας βιβλία ακόμα και των ίδιων συγγραφέων αλλά μόνο το μέρος αυτών που φτάνει στην Ευρώπη και δη σε αυτή την κοινότητα «ειδικών» παραγόντων. Τέλος είναι σημαντικό να τονιστεί ότι δε συμπεριλαμβάνουμε εσκεμμένα άρθρα ευρωπαϊκών εφημερίδων, επιλογή στην οποία θα επανέλθουμε στο τελευταίο κεφάλαιο. Μπορούμε να βρούμε αδρές γραμμές σε μια εργασία αυτής της έκτασης, ανεξαρτήτως και χωρίς φυσικά να προεξοφλούμε παρά την προσπάθειά μας την πληρότητα και ποιότητά της; Από μεθοδολογική δηλαδή σκοπιά είναι δόκιμη η διατύπωση του ερωτήματος ή περιφερόμαστε άδικα διαπραγματευόμενοι με ελλειμματικό ή πλήρη, λάθος ή σωστό τρόπο ένα ζήτημα, έχοντας βασιστεί σε μια αδύνατη υπόθεση ότι μπορούμε να έχουμε συμπεράσματα στα όρια της εργασίας μας; Κάτι τέτοιο δεν είναι βέβαια διασφαλισμένο ούτε όμως και αδύνατο, είναι δυνατό ακριβώς στη βάση της αντιπροσωπευτικότητας, εγκυρότητας και πληρότητας του επιλεγμένου υλικού μας. Δε χρειαζόμαστε λοιπόν κείμενα που είναι μόνον έγκυρα, χρειαζόμαστε και κείμενα αντιπροσωπευτικά των προσλαμβανουσών της ευρωπαϊκής αυτής γαλλόφωνης κοινότητας παραγόντων. Η πληρότητα των πηγών, η ενασχόλησή τους δηλαδή με το θέμα με τον πιο πολύπλευρο και συνεκτικό τρόπο είναι φυσικά αυτονόητη επιδίωξη. Οι πηγές τις εργασίας, όπως γίνεται αντιληπτό από τη πρώτη σύντομη περιγραφή τους, αλλά κι ο συνδυασμός τους πληρούν θεωρούμε επαρκώς καταρχήν αυτά τα κριτήρια, ειδικά στο έδαφος των διαθέσιμων γαλλόφωνων πηγών της περιόδου. Έχουμε όμως ήδη αναφέρει ότι με το ζήτημα θα ασχοληθούμε και πάλι στο τελευταίο κεφάλαιο.

Επανερχόμαστε: «Ποια είναι οι βασικές όψεις της ανάπτυξης του υλικού κόσμου της Ελλάδας του 19ου αιώνα στα μάτια των σύγχρονων της γαλλόφωνων Ευρωπαίων;». Φυσικά και αυτό το πιο συγκεκριμενοποιημένο ερώτημα μπορεί να χωρέσει περισσότερες προσεγγίσεις. Αυτές δεν ταυτίζονται γραμμικά τουλάχιστον με τις αναζητούμενες βασικές όψεις αλλά αποτελούν τα επιμέρους αλλά και αλληλοδιαπλεκόμενα ζητήματα με τα οποία βρισκόμαστε αναγκαστικά αντιμέτωποι διαπραγματευόμενοι πάντα το κεντρικό ερώτημα: παραγωγή, κοινωνία, οικονομία, μεταφορές, αγορά, γεωργία, μεταποίηση, εμπόριο, τράπεζες, Κράτος, εκπαίδευση, τεχνολογία, εξωτερική πολιτική. Αν το πλήθος και το εύρος των διαφορετικών παραπάνω ζητημάτων που θα μας απασχολήσουν φαίνεται επικίνδυνο και αποπροσανατολιστικό, αυτό φαίνεται γιατί πράγματι ενδεχομένως και να είναι. Ο τρόπος αποφυγής του κινδύνου κι επαναπροσανατολισμού, θα επαναλάβουμε για μία ακόμη τελευταία φορά, είναι η ίδια η αφετηρία της μεθοδολογίας. Η προσέγγιση και διαπραγμάτευση των ζητημάτων δεν ορίζεται παρά στο πλαίσιο της διαπραγμάτευσης του βασικού ερωτήματος-προβληματικής. Δεν πρόκειται εδώ να δοθούν συνολικές απαντήσεις σε καθένα από αυτά τα ζητήματα. Θα επιχειρηθεί να θιγούν ορισμένες μόνο όψεις τους, όσες σχετίζονται με την εικόνα των Ευρωπαίων παραγόντων και μάλιστα έχουν αφήσει το ίχνος τους στις πηγές μας.

Τέλος, θα προσπαθήσουμε να περιγράψουμε το γενικό πλάνο που θα ακολουθήσει η παρουσίαση της εργασίας. Σε καθένα από τα επόμενα τρία κεφάλαια θα ασχοληθούμε ξεχωριστά με καθεμία από τις τρεις κύριες πηγές μας. Επιχειρούμε έτσι, μέσω της συνοπτικής παρουσίας του περιεχομένου του κάθε ντοκουμέντου, να αναδείξουμε τα βασικότερα ζητήματα που απασχόλησαν τον καθένα από τους συγγραφείς. Σε αυτό το σημείο, πρέπει προκαταβολικά να σημειώσουμε πως η συνοπτικότητα αυτών των παρουσιάσεων αφενός εξαρτάται αντικειμενικά από το μέγεθος της κάθε πηγής, αφετέρου δε συνδέεται μόνο με τη σημασία και την έκταση που οι συγγραφείς αφιερώνουν στο κάθε ζήτημα αλλά και με τη σημασία που αποδίδουμε εμείς στο κάθε ζήτημα ως προς τη διαπραγμάτευση της προβληματικής της εργασίας μας. Στο πέμπτο κεφάλαιο, έχουμε την αντίστοιχη μεθοδολογία στη περιληπτικότερη της εκδοχή για καθεμιά από τις δευτερεύουσες πηγές μας. Τέλος στο έκτο κεφάλαιο προσπαθούμε να συγκεφαλαιώσουμε και να συστηματοποιήσουμε τα βασικότερα ζητήματα που απασχολούν τις πηγές μας, να εντοπίσουμε τα βασικά χρησιμοποιούμενα ερμηνευτικά πλαίσια της ελληνικής πραγματικότητας και

τελικά επιχειρούμε να απαντήσουμε στην προβληματική που ήδη έχουμε θέσει, ασχολούμενοι ταυτόχρονα με τα όρια και τις παραδοχές της εργασίας μας και τους πιθανούς μελλοντικούς προσανατολισμούς στη μελέτη του θέματος.

Κεφάλαιο 2

Διπλωματικές Εκθέσεις

Όσον αφορά τις κύριες πηγές μας, το πρώτο χρονικά κείμενό μας αποτελεί ουσιαστικά άθροισμα δύο κειμένων της γαλλικής διπλωματικής αλληλογραφίας που στάλθηκαν συνημμένα στο Παρίσι στις αρχές Ιανουαρίου του 1839. Πρόκειται για τις δύο συγκεντρωτικές εκθέσεις των ετών 1833-1834 (91 σελίδες) και 1835-1838 (78 σελίδες) της γαλλικής διπλωματικής αποστολής στην Ελλάδα. Για τον λόγο της ετεροχρονισμένης αποστολής της πρώτης έκθεσης το μόνο που γνωρίζουμε είναι το γεγονός ότι η σύναψη της στην έκθεση για τα έτη 1835-1838 ζητήθηκε από το Υπουργείο Εμπορίου, γεγονός για το οποίο μας πληροφορεί η εισαγωγή της δεύτερης έκθεσης. Το γεγονός αυτό δεν ξεκαθαρίζει απόλυτα το ζήτημα των ημερομηνιών συγγραφής και πρώτης αποστολής της. Φαίνεται όμως ότι η αίτηση για επισύναψή της δεν είναι παράταιρη με μια σχετική, τουλάχιστον σε σχέση με τη βρετανική διπλωματική υπηρεσία, έλλειψη οργάνωσης της αντίστοιχης γαλλικής. Αντίστοιχες επί παραδείγματι συγκεντρωτικές εκθέσεις δεν καταφέραμε να εντοπίσουμε μέχρι το 1866 στα γαλλικά διπλωματικά αρχεία το 2013. Φυσικά πρέπει να συνυπολογίσουμε δυστυχώς την αντικειμενική στενότητα χρόνου στην προσπάθεια εντοπισμού τέτοιων εκθέσεων αλλά και το ενδεχόμενο λάθος μας λόγω του δυσανάγνωστου της γραφής αυτών των χειρόγραφων και αρκετά ξεθωριασμένων επιστολών. Οι επιστολές ανήκουν στη σειρά *Correspondance Consulaire et Commerciale* στον τόμο 6 για την Αθήνα που φυλάσσεται στο κέντρο των γαλλικών Διπλωματικών Αρχείων στην Courneuve κοντά στο Παρίσι. Ερευνήθηκαν επίσης για αυτού του είδους εκθέσεις οι τόμοι της Πάτρας και της Σύρου χωρίς κάποιο αποτέλεσμα.

Συγγραφείς των επιστολών αποτελούν ουσιαστικά οι αντίστοιχοι κάθε φορά επικεφαλής

των γαλλικών διπλωματικών αντιπροσωπειών στην Ελλάδα. Έτσι κατά πάσα πιθανότητα η πρώτη συντάχθηκε υπό την ευθύνη κι υπεγράφη από τον Achille Rouen, τοποθετημένο στην Αθήνα από το 1828 κι η δεύτερη από τον Théodore De Lagrené. Οι επιστολές έχουν φυσικά το ύφος και το σκοπό που αντιστοιχεί στη επίσημη διπλωματική αλληλογραφία της εποχής, φροντίζοντας να εκπληρώσουν το διακηρυγμένο στόχο τους. Μετά από αντίστοιχο λοιπόν αίτημα προσπαθούν να ενημερώσουν την Διεύθυνση Εμπορικών Υποθέσεων του Υπουργείου Εξωτερικών της Γαλλίας συνοψίζοντας την αγροτική κι εμπορική κίνηση του ελληνικού κράτους. Το πρώτο κείμενο υπεισέρχεται και σε μία συνοπτική περιγραφή αφενός μεν της κατάστασης των αντίστοιχων τομέων προεπαναστατικά, αφετέρου των γεωγραφικών δεδομένων της χώρας γενικότερα. Είναι αυτονόητο ότι το ενδιαφέρον της γαλλικού κράτους εδράζεται εξ ορισμού στη γνώση και στη βελτίωση των θέσεων των γαλλικών οικονομικών συμφερόντων στην περιοχή κάτι που δεν πρέπει όμως να ταυτίζεται τουλάχιστον καταρχήν με τις γνωστές αλλά κατοπινές οικονομικές τακτικές των αποικιοκρατικών κρατών. Η σύνδεση των οικονομικών και των πολιτικών συμφερόντων σαφώς υφίσταται ήδη, ο τρόπος όμως αυτής της σύνδεσης δεν είναι, και πάλι καταρχήν, γραμμικός. Με αυτή την έννοια οι διπλωματικές εκθέσεις της εποχής, ό,τι χάνουν σε εγκυρότητα και πληρότητα σε σχέση με τις αντίστοιχές τους, γραμμένες από πολύ αρτιότερες διπλωματικές υπηρεσίες του δεύτερου μισού του αιώνα, το κερδίζουν σε σχετική αξιοπιστία.

Χωρίς να ξεχνάμε την αυτοτέλεια της καθεμίας και ό,τι αυτό συνεπάγεται ειδικά αν αποδεχθούμε την υπόθεση της ύπαρξης δύο διαφορετικών χρόνων συγγραφής, θεωρούμε ότι οι δύο διπλωματικές επιστολές είναι δόκιμο αλλά και αναγκαίο στο πλαίσιο της θεώρησης του θέματος και της διερεύνησης της προβληματικής μας να μελετηθούν σαν ένα συνεχές σύνολο. Όπως αναφέραμε και στην εισαγωγή, δεν εντοπίζουμε το κέντρο τουλάχιστον του ενδιαφέροντος μας στις διαφοροποιήσεις της εικόνας του ελληνικού υλικού κόσμου κατά τη διάρκεια της δεκαετίας 1830-1840, ούτε οι τυχόν αλλαγές της πρόσληψης αυτού του κόσμου από τη γαλλική πρεσβεία την ίδια δεκαετία ή μεταξύ των δύο διαφορετικών Γάλλων πρεσβευτών την ίδια περίοδο. Άλλωστε τα ίδια τα δεδομένα μας δε μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε με ασφάλεια ότι πράγματι έχουμε ακριβώς δύο διακριτούς χρόνους συγγραφής. Σε κάθε περίπτωση, όπως προαναφέραμε θεωρούμε τη συγκεκριμένη δεκαετία σαν έναν από τους τρεις βασικούς διακριτούς σταθμούς αναφοράς στο πλαίσιο της διερεύνησης του θέματός μας, στο πλαίσιο δηλαδή του 19ου αιώνα.

Οι δύο επιστολές όπως προαναφέραμε φυλάσσονται στην εγκατάσταση των αρχείων του Υπουργείου Εξωτερικών της Γαλλίας χωρίς να είναι με αυτόν τον τρόπο προσβάσιμα σε ένα ευρύτερο κοινό. Επιπλέον, στο πλαίσιο τουλάχιστον της εργασίας μας διαπιστώσαμε ότι η σχετική με την ιστορική περίοδο βιβλιογραφία δεν αφιερώνει σε αυτές κάποια σχετικά αυτοτελή ή λεπτομερή αναφορά. Σε αυτήν λοιπόν τη βάση και κατ' εξαίρεση στο συγκεκριμένο κεφάλαιο, θεωρήσαμε αναγκαίο να ενσωματώσουμε εντός του κειμένου παρουσίασης – κι όχι με τη μορφή υποσημειώσεων όπως στην παρουσίαση των επόμενων πηγών – κάποια βασικά πραγματολογικά δεδομένα που περιέχονται στις εκθέσεις.

2.1 Διπλωματική Έκθεση για τα έτη 1833-1834

Όσον αφορά τη δομή της, η πρώτη επιστολή, που περιγράφει την κατάσταση της γεωργίας και του εμπορίου του ελληνικού βασιλείου κατά τα έτη 1833 και 1834, χωρίζεται σε τρία μέρη, το πρώτο που τιτλοφορείται «Πληθυσμός και καλλιέργεια στην Ελλάδα» και αποτελεί μια καταγραφή των πληθυσμιακών, εδαφικών και γεωργικών δεδομένων της χώρας, το δεύτερο που ασχολείται όπως περιγράφει κι ο τίτλος του με την «Εμπορική κατάσταση της Ελλάδας» και το τρίτο που αποτελεί στην πραγματικότητα ένα παράρτημα που συγκεντρώνει κάποιους πίνακες γεωργικών, εδαφικών και πληθυσμιακών κυρίως δεδομένων.

Στο πρώτο μέρος, περιγράφεται αρχικά η προεπαναστατική κατάσταση σε Πελοπόννησο και Στερεά Ελλάδα. Ακολουθεί η περιγραφή της αντίστοιχης κατάστασης πληθυσμού και γεωργίας της εποχής του, αφού γίνει μια γενική αναφορά στα εδαφικά χαρακτηριστικά της χώρας. Αναφέρεται αρχικά στη Πελοπόννησο κι εν συνεχεία στη Στερεά Ελλάδα. Ακολουθεί ένα κεφάλαιο που αναφέρεται ειδικά στο ζήτημα της ιδιοκτησίας. Στη συνέχεια υπάρχει μια αναφορά στα νησιά της χώρας με πληροφορίες, περισσότερες ή λιγότερες, ειδικά για το καθένα. Τέλος η έκθεση κάνει μια ανακεφαλαίωση των προηγούμενων κι ολοκληρώνει το πρώτο μέρος με ένα κεφάλαιο αφιερωμένο στην ανάλυση των ενεργειών και μέτρων της Κυβέρνησης που έχουν άμεση επιρροή στη γεωργία και το εμπόριο της χώρας.

Ξεκινώντας το πρώτο μέρος της έκθεσής του, ο συγγραφέας δηλώνει ότι θα προχωρήσει σε μια σύγκριση των στατιστικών της χώρας πριν και μετά την Επανάσταση. Ισχυρίζεται ότι αυτή

η σύγκριση θα εξυπηρετήσει να κατανοηθούν η σχετική κατάσταση σε σχέση με την ολέθρια αφετηρία της καταστροφής και της ερήμωσης και οι δυνατότητες που προσφέρουν οι εδαφικοί πόροι της χώρας. Επιμένει ότι είναι σημαντικό να γίνει αντιληπτό το μέγεθος της αρχικής κατωτερότητας σε μεθόδους, παραγωγή κι ευημερία, σημείο που χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή αφού πρόκειται για την πρώτη απόπειρα του ευρωπαϊκού πολιτισμού στην Ανατολή. Απλά και μόνο το μεγάλο χάσμα σε επίπεδο γεωργικών γνώσεων και πρακτικών που έχει να καλύψει αλλά κι η ιδανική της θέση για εξαγωγές σε όλη τη Μεσόγειο – θέση που κάνουν το λαό εμπορικό και ναυτικό – θα τεκμάρουν, κατά την άποψή του, το τεράστιο πεδίο βελτίωσης αρχικά σε γεωργία κι εμπόριο κι αργότερα στη μεταποίηση ¹.

Καταπιάνεται αρχικά με την Πελοπόννησο χρησιμοποιώντας την προεπαναστατική μαρτυρία του Félix de Beaujour ², μιλάει για μια εύφορη περιοχή που καλλιεργούσε λαχανικά, σιτηρά, ελιές, μουριές, συκιές, αμπέλια εσπεριδοειδή, βαμβάκι και καπνό. Ρούχα, γεωργικά εργαλεία και προϊόντα μεταποίησης εισάγονταν βέβαια όλα από το εξωτερικό αφού δεν παράγονταν εδώ παρά κάποια χοντροκομμένα πανιά. Η πολύ αραιοκατοικημένη περιοχή είχε πληθυσμό 350 χιλιάδων Χριστιανών κι Εβραίων και 50 χιλιάδων Μουσουλμάνων. Το έγγειο εισόδημα της περιοχής ήταν 40 εκατομμύρια φράγκα, το εμπορικό και μεταποιητικό 10-12 εκατομμύρια, ενώ οι εκβιασμοί που υπέθαλπε το φοροεισπρακτικό σύστημα έσπρωχνε τους κατοίκους στις πόλεις που συγκεντρωναν σχεδόν το μισό πληθυσμό.

Όσον αφορά τη Στερεά Ελλάδα, η ίδια μαρτυρία μιλά για μια περιοχή πολυκλιματική και πιο πλούσια σε νερά και δάση. Αρχικά περιγράφει τη Μεγαρίδα και την Αττική, αναφέρει τους πληθυσμούς τους, τα βασικότερα προϊόντα τους (λιγιστά ανεπαρκή σιτηρά, λάδι, μέλι, κερύ) και σημειώνει ότι η γεωργία κι η κτηνοτροφία ήταν αρκετά προβληματική (ατελή εργαλεία, απουσία λιπασμάτων) ενώ δεν υπήρχε μεταποιητική δραστηριότητα. Για τη Βοιωτία αναφέρει ότι

¹Με την ευκαιρία της πρώτης αναφορά στον όρο «μεταποίηση» και παρά την εισαγωγική επισήμανση της σημασιολογικής ιδιαιτερότητας του όρου, χρειάζεται θεωρούμε να εξηγήσουμε πως η απόδοση του γαλλικού «industrie» γίνεται με βάση τα κάθε φορά εννοιολογικά πλαίσια χρησιμοποίησης του όρου. Οφείλουμε όμως να επιστημονούμε πως στην παρουσίαση των διπλωματικών εκθέσεων, για προφανείς λόγους που έχουν να κάνουν με το ιστορικό πλαίσιο των κειμένων, χρησιμοποιούμε σχεδόν αποκλειστικά τον όρο «μεταποίηση» αντί του «βιομηχανία», θεωρώντας πως δε βλάπτουμε, τουναντίον προσεγγίζουμε καλύτερα, την απόδοση του περιεχομένου τους.

²Πρόκειται για το «*Voyage militaire dans l'Empire Othoman, ou, Description de ses frontières et de ses principales défenses, soit naturelles, soit artificielles, avec cinq cartes géographiques*» (1829) του Γάλλου διπλωμάτη, πολιτικού κι ιστορικού που υπηρέτησε από το 1816 σε σημαντικές γαλλικές διπλωματικές θέσεις στην Ανατολή.

επρόκειτο για την πιο καλλιεργημένη, γονιμότερη και πλουσιότερη σε νερά περιοχή που κάλυπτε το έλλειμμα σιτηρών της Αττικής. Το υπόλοιπο της Στερεάς με εξαίρεση κάποιες πόλεις (Λιβαδειά, Αμφισσα, Γαλαξίδι, Αργίνιο) ήταν ερημωμένο με τους λίγους νομάδες κατοίκους να ζουν στα δάση και τα βουνά. Μεγάλο ποσοστό των κατοίκων ζούσαν από τη ληστεία, ενώ ιδιαίτερη αναφορά κάνει στην πεδιάδα του Κηφισού που μαζί με αυτή του Αργινίου (όπου βρίσκουμε και κάποιες βυρσοδεψίες) είχαν τη μεγαλύτερη καρποφορία. Ο συνολικός πληθυσμός της Στερεάς έφτανε στις 260 χιλιάδες κατοίκους με το ¼ περίπου να συγκεντρώνεται στις βασικές πόλεις χωρίς να συμπεριλαμβάνεται Λαμία, Υπάτη, Άγραφα και νησιά Αργοσαρωνικού.

Στη συνέχεια, έχουμε την περιγραφή της σύγχρονης κατάστασης του πληθυσμού και της γεωργίας στο βασίλειο που ξεκινά με παράθεση αρχικά των βασικών δεδομένων έκτασης. Επισημαίνεται σε αυτό το σημείο ότι η χώρα έχει έδαφος με έντονο ανάγλυφο, με μέσο υψόμετρο όμως που επιτρέπει την καλλιέργεια. Έτσι στις ορεινές περιοχές παρατηρείται φαινόμενο ανάλογο με τα πεδινά εδάφη κατώτερης ποιότητας όπου μεγάλο μέρος των κατοίκων επιλέγει να μένει οικονομικά ανεξάρτητο αντί να καλλιεργεί με αρκετά χαμηλό ενοίκιο αποδοτικότερα εθνικά ή ιδιωτικά κτήματα. Η εισαγωγή ολοκληρώνεται με την εκτίμηση ότι η χώρα μπορεί να φιλοξενήσει πληθυσμό 5-6 εκατομμυρίων κατοίκων ενώ επισημαίνει και πάλι τις αναπτυξιακές δυνατότητες της Ελλάδας σε γεωργία, εμπόριο, ναυτιλία και αργότερα σε βιοτεχνίες κι εργοστάσια ενώ μπορεί να φιλοξενήσει 5 έως 6 εκατομμύρια κατοίκους.

Μεγάλες ήταν οι καταστροφές δένδρων, καλλιεργειών, πόλεων και χωριών της Πελοποννήσου κι ειδικά των περιοχών που εκτέθηκαν εντονότερα στην εκστρατεία του Ιμπραήμ. Η Πελοπόννησος υπέφερε περισσότερο από τα νησιά, λιγότερο όμως από τη Στερεά της οποίας οι κάτοικοι χρειάστηκε να μετακινηθούν από τις εστίες τους.

Οι πρόνοιες καλλιέργειας ξανάρχισαν στην Πελοπόννησο μόλις το 1828, και παρότι ελλείπει χειρών και κεφαλαίων είναι πλέον εκτενέστερες από προεπαναστατικά. Τα δημητριακά υπάρχουν πλέον σε αφθονία, γίνεται μάλιστα μικρή εξαγωγή προς τα Επτάνησα. Οι εισαγωγές σιτηρών συνεχίζονται λόγω της κατώτερης ποιότητας, καθαρότητας και παρασκευής των ντόπιων. Η μη επιλογή σπόρου, η κακή καλλιέργεια, συγκομιδή, και συντήρηση του χωραφιού καθώς και η μεταφορά μόνο με γαϊδούρια επηρεάζουν την ποιότητα και τη τιμή του προϊόντος. Στην κτηνοτροφία δεν έχουμε καμία επιλεκτική διασταύρωση αλλά τα αμνοερίφια όπως και το

μαλλί αυξάνονται. Περιοχές, όπως η Αρκαδία, απομονωμένες εμπορικά και χωρίς βοσκοτόπια, αναγκάζονται σε έντονη εποχική μετανάστευση για χειρωνακτική δουλειά στις πόλεις. Οι ελιές και το λάδι αυξάνονται αλλά η σηροτροφία δε φαίνεται αντίστοιχα ανεβασμένη, γεγονός που έχει αντανάκλαση στους δυσχερείς όρους ζωής των κατοίκων περιοχών με παράδοση σε αυτή τη δραστηριότητα. Η υφαντουργία παραμένει σε οικιακό επίπεδο, κατάλληλη όμως για τις ανάγκες του χοντροκομμένου χωρικού. Στη συνέχεια η έκθεση αναφέρεται στο αυξημένο από το 1820 έγγειο εισόδημα, σημειώνοντας ότι η επαρχία Πάτρας κι η αργολική πεδιάδα έχουν το μεγαλύτερο.

Η Πελοπόννησος βρίσκεται σε ακμάζουσα κατάσταση με τον χωρικό να έχει ξεφύγει της ανέχειας και να καλύπτει τα επαχθή δάνεια που είχε συμπράξει. Τα κέρδη βέβαια των χωρικών της αργολικής πεδιάδας δε διοχετεύονται σε επενδύσεις και βελτιώσεις σε εργαλεία και μεθόδους μόνο και μόνο λόγω άγνοιας κι έτσι με μειωμένα χέρια και αποδοτικότητα δεν έχουμε αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων. Η εγκράτεια των χωρικών απενεργοποιεί ακόμα παραπάνω τις επενδύσεις σε νέες φυτεύσεις, κάτι που εντείνει το σε ετήσια βάση σύστημα ενοικίασης των εθνικών γαιών. Εξαίρεση στην επένδυση κεφαλαίων αποτελεί μόνο το αμπέλι, η μαγιά των Ελλήνων, αλλά με οδηγό το συμφέρον πρέπει να βελτιωθούν και οι μέθοδοι οινοποίησης. Συμπερασματικά, σημειώνει, τα ποιοτικά λόγω και κλιματικών συνθηκών προϊόντα αυξάνουν συνεχώς το εισόδημα, αλλά αυτή η αύξηση θα ήταν μάλλον πολύ μεγαλύτερη με την ύπαρξη εργατικών χεριών, κεφαλαίων και της ακόμα πιο δυσέρευτης εκπαίδευσης. Τέλος, η Πελοπόννησος έχει ήδη καταφέρει να αναπληρώσει τις πληθυσμιακές απώλειες λόγω του πολέμου και να βρίσκεται γενικά σε ευημερέστερη κατάσταση από προεπαναστατικά.

Η περιγραφή της κατάστασης σε Στερεά Ελλάδα κι Εύβοια ξεκινά με την περιγραφή της Αττικής από το Γάλλο πρόξενο στην Αθήνα. Στην περιοχή έχουμε απώλεια του 1/3 του πληθυσμού σε σχέση με προεπαναστατικά, με τους κατοίκους να επιστρέφουν στον τόπο τους μόλις το 1833 με την αποχώρηση των Τούρκων. Χωρίς στέγη, καλλιεργήσιμη γη, εργαλεία, βόδια, σπόρους και χρήματα, ο αγροτικός πληθυσμός κατάφερε εντούτοις να καλύψει τις ανάγκες του. Σήμερα με ένα τουλάχιστον βόδι και στηριγμένος στην αυτάρκη οικιακή του οικονομία παράγει και κατασκευάζει ό,τι του χρειάζεται, ενδύματα, υποδήματα, τρόφιμα. Το διαιτολόγιό του είναι άλλωστε απλό και ολιγαρκές. Αντίθετα με την ευχέρεια των αγροτών, οι κάτοικοι των πόλεων δεν έχουν τους πόρους ούτε να ξαναχτίσουν τα σπίτια τους, ούτε να καλλιεργήσουν τα εδάφη τους, αναγκα-

σμένοι ελλείπει κεφαλαίων να δανείζονται μικροποσά με τοκογλυφικό επιτόκιο. Το εμπόριο είναι μηδαμινό στην Αττική, με την περιοχή να είναι εντελώς αγροτική και τις γεωργικές προόδους να είναι καθημερινές παρά τα μεγάλα έξοδα και τα σπάνια κι ακριβά χέρια. Γενικότερα όμως, χωρίς εποίκους, τεράστιες εκτάσεις θα μένουν αναξιοποίητες με την Ελλάδα να μην ανακάμπτει για καιρό. Αναφέρονται τέλος τα προϊόντα της Αττικής, σημαντικότερο των οποίων είναι το λάδι, παρότι οι ελιές δεν έχουν ανανήψει ακόμα εντελώς από τις πυρκαγιές και τις καταστροφές του πολέμου.

Σε αυτό το σημείο ο πρεσβευτής σταματά να χρησιμοποιεί την αναφορά του προξένου, σημειώνοντας πως η κατάσταση και στην υπόλοιπη Στερεά Ελλάδα είναι ίδια με αυτή της Αττικής. Ο πληθυσμός λόγω του πολέμου και της αποχώρησης των Τούρκων μειώθηκε κι έχουμε να κάνουμε με μια έρημη κατά μεγάλο μέρος χώρα. Αρκεί βέβαια να θυμηθεί κανείς το μέγεθος του πληθυσμού και των εισοδημάτων της Αττικής και της Αθήνας στην αρχαιότητα για να αντιληφθεί τις δυνατότητες της χώρας με τη βοήθεια μεθόδων τελειοποιημένης καλλιέργειας κι εισοδημάτων από εμπόριο και ναυτιλία. Οι συνεχείς μάχες στη Ρούμελη κατέστρεψαν και τις πιο ακμάζουσες και τις λιγότερο ακμάζουσες περιοχές. Οι δεύτερες κατοικούνται από βοσκούς και Κλέφτες που μειώθηκαν βέβαια μετά τον πόλεμο αλλά αποτελούν μια βασική αιτία για τον μικρότερο αριθμό καλλιεργητών στη Στερεά Ελλάδα σε σχέση με την Πελοπόννησο. Στη συνέχεια υπεισέρχεται σε περισσότερες λεπτομέρειες για τα πληθυσμιακά δεδομένα στην εποχή του σε σχέση με το 1821 και καταλήγει εκτιμώντας συνολική μείωση, μείωση μάλιστα πολύ σημαντικότερη σε ορισμένες περιοχές όπως η Ανατολική Στερεά κι ειδικά η Εύβοια. Στη Δυτική Στερεά Ελλάδα αντίθετα, ελεύθερη ήδη από το 1830 η ανάκαμψη είναι αισθητή με σημαντική τη συνεισφορά των εξαγωγών λαδιού, ψαριών και σταφίδας Κορίνθου. Σε αυτά τα μέρη οι Τούρκοι, δρώντας σαν μελλοντικοί ιδιοκτήτες δεν κατέστρεψαν τις καλλιέργειες.

Σε αυτό το σημείο, ο συγγραφέας περνάει στο θέμα της ιδιοκτησιακής κατανομής του βασιλείου. Αναφέρει κατ'αρχάς ότι προσεγγιστικά οι νέες βόρειες επαρχίες της Στερεάς όπως και τα νησιά δε διαθέτουν εθνικές γαίες παρά μόνο τις πρώην ιδιοκτησίες του οθωμανικού κράτους, των βακουφιών και των κοινοτικών και πρώην εκκλησιαστικών δημευμένων κτημάτων. Σημειώνει μάλιστα αφετηριακά ότι παρά την κατά προσέγγιση χαρτογράφηση του ελληνικού Κράτους, η ιδιωτική περιουσία στην Πελοπόννησο είναι το $\frac{1}{3}$ των εθνικών γαιών κι εντούτοις τα εργατικά

χέρια δεν επαρκούν για την εκμετάλλευση της.

Στηλιτεύει εν συνεχεία την ενθαρρυσμένη από το κράτος συνήθεια των αγροτών να νοικιάζουν σε ετήσια βάση τα καλύτερα τμήματα των εθνικών γαιών. Αυτό το γεγονός που προσφέρει απλά ένα μικρό παραπάνω κρατικό εισόδημα κι ελάχιστα παραπάνω προϊόντα έχει στην πραγματικότητα ολέθριες συνέπειες αφού καταλήγει σε ένα πρωτοφανές σύστημα όπου καμία βελτίωση ή φύτευση δεν επιχειρείται ούτε από τον αγρότη που νοικιάζει σε τόσο προσωρινή βάση, ούτε από το Κράτος που δεν είναι αρμόδιο, ούτε από τους μεγαλοϊδιοκτήτες που δε διαθέτουν έτσι τα απαραίτητα χέρια και κεφάλαια. Μοναδική αισθητή συνέπεια έχει την εντεινόμενη βελτίωση της θέσης των χωρικών απέναντι στους μεγαλοϊδιοκτήτες, ενώ οι μελλοντικές επιπτώσεις στο πνεύμα του πληθυσμού αποτελούν θέμα που πρέπει να απασχολήσει την ελληνική νομοθεσία. Τα παραπάνω είναι πιο έντονα στην Πελοπόννησο, όπου βρίσκεται το μεγαλύτερο μέρος των εθνικών γαιών, ενώ στη Στερεά αποτελούν μόνο το 4-5% συμπεριλαμβάνοντας το μεγαλύτερο όμως μέρος των ελαιοκαλλιεργειών. Γενικότερα στοιχειοθετεί ότι παραπάνω από το μισό του συνόλου της καλλιεργήσιμης γης είναι δημόσιας ιδιοκτησίας.

Σε αυτό το σημείο ασχολείται με τις δυνατές λύσεις στο πρόβλημα. Αντιπαρέρχεται το μόνιμο λαϊκό αίτημα για μοίρασμά τους σαν ανταπόδοση για τις θυσίες του εθνικού αγώνα. Θεωρεί ότι το ζήτημα μπορεί να λυθεί μόνο με Ευρωπαίους εποίκους. Ο μικρός αριθμός των Ελλήνων αγροτών και οι μέθοδοι και γνώσεις τους οριακά μπορούν να καλλιεργήσουν τις εκτάσεις που ήδη τους ανήκουν. Η καλλιέργεια μόνο δημητριακών ετήσιας αγρανάπαυσης (σιτάρι, κριθάρι), η καθαριότητα του χωραφιού, η απουσία λιπασμάτων κι η μέθοδος αλωνίσματος βάζει συγκεκριμένα όρια σε ποσότητα και ποιότητα, όρια που θα γίνουν δραματικότερα με τη μελλοντική αύξηση του πληθυσμού και τον κορεσμό του εύρωστου ακόμα εδάφους. Έπειτα σχολιάζει τα εργαλεία και τα γεωργικά μέσα που χρησιμοποιούνται στη χώρα χαρακτηρίζοντας τα αρχαϊκά κι αντιχρηστικά. Αντίστοιχη άγνοια εντοπίζει και στις κτηνοτροφικές μεθόδους. Καταλήγει έτσι και πάλι πως μόνη λύση αποτελούν οι έποικοι των οποίων οι εξελιγμένες μέθοδοι κι αποδοτικότητα θα προσφέρουν και πρακτικά μαθήματα στους ντόπιους. Σε σύνολο 80.000 ελληνικών αγροτικών οικογενειών εκτιμά ότι η χώρα μπορεί να προσελκύσει 50.000 οικογένειες εποίκων, αλλιώς σε κάθε περίπτωση το πρόβλημα της ελάχιστης ποσοστιαίας εκμετάλλευσης της διαθέσιμης γης θα μένει άλυτο.

Επιπλέον των δημητριακών, επιδέχονται βελτίωσης, επένδυσης και προσδοκιών οι ελιές, οι μουριές και το μετάξι, τα οπωροφόρα, η βαλονία, το βαμβάκι, ο καπνός, η αμπελουργία (με βελτίωση της μεθόδου οινοποίησης), το ριζάρι, η μελισσοκομία, η ιχθυοτροφία, τα δέρματα, το μαλλί κι η τυροκομία. Μια ακόμα παρατήρηση που κάνει ο συγγραφέας αφορά τη φορολόγηση κι ενοικίαση της εθνικής γης που γίνονται σε ποσοστό επί της συγκομιδής κι όχι επί της έκτασης με βάση κάποιο κτηματολόγιο, τρόπος που ευνοεί ιδιαίτερα τον Έλληνα αγρότη ειδικά σε συνδυασμό με το ευρύ πεδίο εκμετάλλευσης ακόρεστης εθνικής γης. Η αναφορά στη γεωργία ολοκληρώνεται με τη διαπίστωση ότι ακόμα και η αργολική πεδιάδα στηρίζει την ευημερία της εκτός από τις αποδοτικότερες καλλιέργειες (βαμβάκι, καπνός), στη γονιμότητα του εδάφους και στην ευκολία εξαγωγών, άρδευσης κι εμπορικής διοχέτευσης των προϊόντων στην πρωτεύουσα. Χωρίς κανέναν αμαξωτό δρόμο, οι μεταφορές γίνονται με ζώα και μόνο φυσικά για τα προϊόντα που μπορούν να αντέξουν τη διάρκεια και το κόστος, ενώ μόνο το σιτάρι των παραθαλάσσιων πεδιάδων μπορεί να εξαχθεί. Αν εντέλει η χώρα αφεθεί στους πόρους της, η βελτίωση της θα είναι πολύ αργή.

Στη συνέχεια παρατίθεται μια συνοπτική περιγραφή των νησιών, στα οποία όμως, όπως σημειώνεται εξαρχής, η καλλιέργεια έχει τα ίδια χαρακτηριστικά παρά τη γενική ανωτερότητα των κατοίκων σε επίπεδο επιτηδειότητας και πολιτισμού. Ξεκινά με τον Αργοσαρωνικό οπού παρατηρεί συνεχή πληθυσμιακή μείωση. Για τη γόνιμη Εύβοια σημειώνει την απουσία εθνικών κτημάτων – αφού οι Τούρκοι πούλησαν τα κτήματά τους αποχωρώντας, την παρουσία δύο Γάλλων μεγαλοκτηματιών, την κατά το $\frac{1}{3}$ μείωση του πληθυσμού, την αναγκαιότητα εποίκων και την ελπίδα εύρεσης κι εξόρυξης του πολύτιμου άνθρακα, εδώ όπως και σε Αρκαδία και Β. Σποράδες. Η αναφορά στις Β. Σποράδες είναι μόνο πληθυσμιακή, ενώ ακολουθεί εκτενές απόσπασμα για τις Κυκλάδες των οποίων ο πληθυσμός αυξήθηκε, λόγω του ασύλου που προσέφερε το γαλλικό ναυτικό κατά την Επανάσταση, από μόλις 69.500 το 1821 σε 108.000 κατοίκους. Η περιγραφή για τα περισσότερα των νησιών είναι εξαιρετικά συνοπτική. Η Άνδρος διαθέτει κατοίκους των οποίων η δραστηριότητα νικά τη στείριότητα του εδάφους, η παράγει σημαντική ποσότητα βαλονίας και κρασιού, ενώ η Κύθνος είναι γνωστή για τα ιαματικά νερά της. Η αναφορά στη Σύρο είναι μεγαλύτερη. Χωρισμένο σε δύο κοινότητες, με την Ερμούπολη που συγκεντρώνει τη δραστηριότητα με τη μεταποίηση και το εμπόριο να έχει γιγαντωθεί από τους πρόσφυγες της

Επανάστασης, το νησί έχει κεντρικό ρόλο στο εμπόριο Ελλάδος, Τουρκίας και Μαύρης Θάλασσας και σημαντική και δραστήρια ναυπήγηση πλοίων. Η Ερμούπολη διαθέτει πολλούς τεχνίτες, ειδικά कारαβομαραγκούς αλλά και τη πρώτη εγκατάσταση 40 εργαζομένων ενώ το λιμάνι ήδη εκσυγχρονίζεται κι υπάρχουν κυβερνητικά σχέδια για διαμετακομιστικές αποθήκες. Για την αρκετά πολυπληθή Τήνο, που έχει χάσει από τη Σύρο τον πριν την Επανάσταση κεντρικό εμπορικό της ρόλο, η Πρεσβεία διαπιστώνει μια κρίσιμη κατάσταση λόγω της αδυναμίας συντήρησης του, κατά τα άλλα επιτήδειου, πληθυσμού της που οδηγείται έτσι στη μετανάστευση στα αστικά κέντρα της Κωνσταντινούπολης, της Σμύρνης και της Θεσσαλονίκης. Η επιστολή συνεχίζει με μικρή αναφορά στη Μύκονο και τον ναυτικό της χαρακτήρα για να φτάσει στη Νάξο, ένα νησί αυτόαρκες γεωργικά, με μικρή μεταποίηση και ορυχεία σμύριδας και ασβέστη. Η Πάρος αναφέρεται για τα καλά της λιμάνια και τα εγκαταλελειμμένα μαρμαρολατομεία της. Η Μήλος, επίσης με καλό λιμάνι αλλά γενικώς ακαλλιέργητη παραμένει σε εξαιρετικά δυστυχή για τους κατοίκους της κατάσταση, αφού τα ιδιαίτερα σημαντικά προϊόντα του υπεδάφους της³ δεν εκμεταλλεύονται πλήρως. Τέλος, η αναφορά στη Σαντορίνη είναι ιδιαίτερα εκτενής. Το έδαφος του νησιού είναι εξαιρετικά εύφορο, με την αμπελουργία να κερδίζει συνεχώς έδαφος, ενώ η ναυτιλιακή-εμπορική δραστηριότητα του νησιού είναι εξαιρετικά έντονη κι η κοινωνική διαστρωμάτωση ιδιαίτερα ανεπτυγμένη.

Ακολουθεί μια ανακεφαλαίωση της γεωργικής κατάστασης της χώρας όπου εξαρχής ο συγγραφέας επανέρχεται στην κεφαλαιώδη σημασία της γεωργίας. Ισχυρίζεται ότι όταν υπάρξουν χέρια και κεφάλαια για να καλλιεργηθούν τα τεράστια διαθέσιμα αναξιοποίητα εδάφη της χώρας, θα ενισχυθεί το ήδη αυτοτελώς ανεπτυγμένο εμπόριο της. Η χώρα έχει κιάλας ανανήψει πληθυσμιακά αλλά παρά την εργατικότητα τους, οι αγρότες της λόγω της άγνοιας και των συνηθειών τους δεν μπορούν να αξιοποιήσουν τα παραγόμενα κεφάλαια. Οι έποικοι αποτελούν, γράφει, μια γενικώς παραδεκτή αναγκαιότητα, αλλά καμία ενέργεια δεν έχει γίνει σε αυτήν την κατεύθυνση με την Κυβέρνηση να δημιουργεί μεγάλα εμπόδια στην οποιαδήποτε εγκατάσταση αλλοδαπών και των κεφαλαίων τους. Ενδεικτικό παράδειγμα θεωρεί πως αποτελεί ο στείρος κι αποθαρρυντικός για υποψήφιους αγοραστές από το εξωτερικό τρόπος με τον οποίο αντιμετώ-

³Σε αφθονία θειάφι, σίδηρο, αλουμίτη, νίτρο, αμμωνία, βιτριόλι. Επίσης σόδα σαπωνοποιίας, «μήλια γη» (χρησιμοποιούμενη ως λευκή χρωστική) αλλά και ορυχεία χρυσού κι αργύρου, γύψο και μυλόπετρα (τραχύτης).

πισε το ζήτημα διερεύνησης των γαιοκτητικών συμβολαίων. Από την άλλη το πρόσφατα ιδρυθέν γραφείο στατιστικής και πολιτικής οικονομίας εργάζεται με ζήλο αλλά διαπιστώνεται μια γενική αργοπορία και σχολαστικότητα του κρατικού μηχανισμού. Έτσι κανένα μέτρο για τον εποικισμό ή την παραχώρηση εθνικών αγαθών δεν είχε ακόμα θεσπιστεί.

Στο μέρος που αφιερώνεται στις κυβερνητικές ενέργειες και μέτρα με άμεση επίδραση στη γεωργική κι εμπορική δραστηριότητα, η πρώτη αναφορά έχει να κάνει με την έκδοση της Εφημερίδας της Κυβέρνησης στα γερμανικά ενώ ακολουθεί αναλυτικότερη περιγραφή του τρόπου αλλαγής του νομισματικού συστήματος. Ο τρόπος απόσυρσης των παλαιών νομισμάτων κρίνεται πως ήταν βιαστικός αφού οι μεταβατικές διατάξεις που θεσπίστηκαν οδήγησαν λόγω της ανωτερότητας του νέου νομίσματος στη μαζική εξαγωγή του στην Τουρκία και στη συνεπακόλουθη έλλειψη του και στην αύξηση των τιμών στην Ελλάδα με ζημιά για τους κατοίκους και το κράτος. Στη συνέχεια, αναφέρεται μια σειρά διατάξεων που προκάλεσαν, παρά την ουσιαστική τους ορθότητα, τη γενική δυσαρέσκεια και ταραχές που έβλαψαν την τόσο απαραίτητη για την κυκλοφορία των κεφαλαίων εμπιστοσύνη. Επιπλέον ενώ πολλά μέτρα στοχεύουν σε μακροπρόθεσμη βελτίωση των όρων ζωής, η άμεση επίδραση τους στις ζωές των κατοίκων είναι είτε μηδενική είτε δυσμενής ενώ η εξουσία εμφανίζεται στη ζωή των κατοίκων στην άτεγκτη συνήθως εκδοχή.

Σε αυτό το σημείο ξεκινά το δεύτερο μέρος της επιστολής με τίτλο «Εμπορική Κατάσταση της Ελλάδος». Ο συγγραφέας εξηγεί ότι θα ξεκινήσει όπως του ζητήθηκε με μια περιληπτική αναδρομή στις αντίστοιχες εκθέσεις για τα έτη 1830, 1831 και 1832.

Η αναφορά του 1830 ασχολείται, όπως γράφει, σχεδόν αποκλειστικά με τις Κυκλάδες, την περιοχή όπου διεξάγεται το μεγαλύτερο μέρος της εμπορικής κίνησης του βασιλείου. Οι πρώτες του επισημάνσεις αφορούν τη ζωτικότητα της νέας πόλης της Σύρου που αποτελεί το κέντρο αναφοράς του αρχιπελάγους, το δραστήριο πληθυσμό τους, τη στρατηγική τους γεωγραφική σημασία καθώς και τις ενδείξεις ότι θα αποτελέσουν το γενέθλιο τόπο της ελληνικής μεταποίησης. Σημαντική και πολυεπίπεδη συνεισφορά στην ανάπτυξη της περιοχής διαδραμάτισε το μεγάλο πλήθος προσφύγων που αναγκάστηκε να δεχτεί κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Στη συνέχεια, σχολιαζόταν η ιδιαίτερη περίπτωση της παρουσίας ενός καθολικού πληθυσμού παραδοσιακά προσανατολισμένου στη Γαλλία, η σημασία του οποίου έχει όμως μειωθεί σε επίπεδο πληθυσμού κι οικονομίας από το ελληνορθόδοξο στοιχείο. Η Γαλλία, εκτιμούσε η αναφορά, θα

κέρδιζε αν συνέχιζε να προσανατολίζει την πολιτική της με βάση την υπεράσπιση της δικαιοσύνης και των καταπιεσμένων κι όχι με βάση θρησκευτικά κριτήρια, καθώς ο καθολικός πληθυσμός μπορεί πλέον να προστατεύσει τα συμφέροντά του μέσα στο πλαίσιο, τις αξίες και τους θεσμούς του νέου κράτους.

Όσον αφορά την εμπορική δραστηριότητα, εντυπωσιακό θεωρούταν το μέγεθος των εισαγωγών στην Ερμούπολη, με τις εισαγωγές της να καλύπτουν το έλλειμμα αυτάρκειας της χώρας. Ειδικά όσον αφορά το σιτάρι και τα τρόφιμα, η εισαγωγή αυτή ήταν πολύ σημαντική το 1830, και παρότι μειώθηκε αρκετά την επόμενη χρονιά παρέμενε ακόμα υψηλή. Σε κάθε περίπτωση πάντως, η νέα κατεύθυνση στις συνεχώς αυξανόμενες εισαγωγές αποτελούσαν τα προϊόντα μεταποίησης, αφού η εγχώρια γεωργική παραγωγή είχε ήδη ανακάμψει αισθητά, άλλωστε ήδη από το 1830 κατάφερνε να εξάγει μια ποσότητα. Σε αυτό το σημείο σχολιάζεται ότι το έλλειμμα εμπορικού ισοζυγίου της χώρας καλυπτόταν από τα υπόλοιπα του δανείου του Λονδίνου και τα κέρδη από την πλαστογραφία και την παρουσία γαλλικών και ρωσικών στρατευμάτων. Η αναφορά του 1830 ολοκληρώνεται σημειώνοντας τα άλυτα προβλήματα της έλλειψης χεριών και κεφαλαίων στη γεωργία, της εκμετάλλευσης των εθνικών γαιών, της προσέλκυσης εύπορων οικογενειών, της αξιοποίησης του δανείου των 60 εκατομμυρίων και της βελτίωσης της ακτοπλοΐας.

Η έκθεση του 1831, αναφέρει ο πρεσβευτής, ξεκινά με τη διαπίστωση ότι η κυβερνητική σταθερότητα, η οριστική κρατική οργάνωση κι η πώληση των εθνικών γαιών, μαζί με το δάνειο των 60 εκατομμυρίων θα λύσουν το πρόβλημα της έλλειψης χεριών και κεφαλαίων κι έτσι αποτελούν ικανές συνθήκες για την ανάπτυξη των πόρων της χώρας και τη συνακόλουθη κάλυψη του εμπορικού της ελλείμματος. Αρκετά εκτενής αναφορά γίνεται επίσης στη σημασία της αποκατάστασης των άμεσων εμπορικών σχέσεων με την Τουρκία. Σχολιάζει επίσης την ελληνική ναυτιλία που με 2 έως 3 χιλιάδες ελαφρά πλοία και τη συνεχή ναυπηγική δραστηριότητα της Σύρου αποκτά όλο και μεγαλύτερη σημασία για την ναυτιλιακή κίνηση στο Αιγαίο και την Αδριατική. Σχετικά με τις εισαγωγές εκτιμά ότι παρά τη μείωση αυτών σε σιτάρι, έχουμε αύξηση των υπολοίπων, ενώ μικρή αύξηση διαπιστωνόταν και στις εξαγωγές. Η έκθεση του 1831 επαναλάμβανε ακόμα την άποψη ότι ο χωρικός, ο μόνος ευημερών, λόγω της χρησιμοποίησης των εθνικών γαιών, δεν κατανάλωνε ξένα προϊόντα, ενώ τελειώνει με τη διαπίστωση ότι η κύρια αλλαγή που είχε επέλθει σε κοινωνικό επίπεδο αφορούσε τη συνεχή κοινωνική κι οικονομική

ανεξαρτητοποίηση του αγρότη από τους προκρίτους και τον κλήρο.

Η αντίστοιχη έκθεση του 1832 κρίνεται ελλιπής και δυσμενής λόγω του εμφυλίου που εμπόδισε και κατέστρεψε μέρος της παραγωγής. Αντίστοιχη αναστάτωση έπληξε και τη ναυτιλία και το εμπόριο, εξαιτίας της πειρατείας, του τουρκοαιγυπτιακού πολέμου και των φατριακών ερίδων στη Σύρο. Η Πάτρα βρισκόταν σε κατάσταση αναρχίας ενώ το Ναύπλιο αποτέλεσε καταφύγιο για πολλούς πρόσφυγες στο όριο της επιβίωσης. Παρόλα αυτά, η έκθεση σημείωνε τη μεγάλη και γενική προσμονή για τον νέο βασιλιά, φορέα της σταθερότητας και των απαραίτητων για την αναγέννηση θεσμών και κεφαλαίων.

Σε αυτό το σημείο, ο Γάλλος πρεσβευτής επισημαίνει ότι στις προηγούμενες εκθέσεις δε δινόταν απλά μια εμπορική αναφορά αλλά προτεινόταν κι οι τρόποι με τους οποίους η γεωργία ως βάση της παραγωγής θα μπορούσε να αναπτυχθεί. Συμπληρώνει ότι το εξωτερικό εμπόριο, εκτός αυτού της Σαντορίνης και της Μυκόνου, διεκπεραιώνεται στο σύνολό του μέσω της Σύρου, της Πάτρας και του Ναυπλίου, με εξαίρεση τις εξαγωγές μικρών ποσοτήτων φαγώσιμων που εξάγονται προς Επτάνησα και Τουρκία από τα παράλια της χώρας.

Μετά την παράθεση της συνοπτικής εκδοχής των εκθέσεων των προηγούμενων χρόνων, η έκθεση περνά σε αναλυτικότερες αναφορές για την Αθήνα, τη Μεσσηνία, τη Σύρο και το Ναύπλιο, ξεκινώντας με την Πάτρα και τα βασικά προϊόντα εξαγωγής της. Από το σύνολο των 1.550.000 δραχμών των εξαγωγών της, η κορινθιακή σταφίδα καλύπτει πάνω από τα 75% και η βαλονία το 10%, με τη Γαλλία να μην ενδιαφέρεται όμως για κανένα από τα δύο. Αντίθετα, ενδιαφέρον για τη Γαλλία παρουσιάζει το ελαιόλαδο, του οποίου όμως η παραγωγή μειώνεται κάθε χρόνο λόγω της πλημμελούς καλλιέργειας των ελιών. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης κι άλλα προϊόντα (μαλλί, βαμβάκι Άμφισσας και Λιβαδειάς, κρεμέζι Άμφισσας, μετάξι Ναυπάκτου, δέρματα, ριζάρι, τραγάγκαθο κι ασπραγκαθιά), τα οποία όμως εκμεταλλεύεται το αγγλικό και το αυστριακό εμπόριο που μονοπωλούν τη δραστηριότητα της πόλης. Οι εισαγωγές της πόλης ανέρχονται στο 1/3 των εξαγωγών με τα αντίστοιχα κέρδη για τους αγρότες της περιοχής. Η μικρή κατανάλωση αυτών σε ξένα προϊόντα κάνει τις εισαγωγές ασύμφορες και ριψοκίνδυνες. Τέλος, σημειώνεται ότι λύση για τη Γαλλία θα αποτελέσουν οι προαναγγελθείσες γαλλικές αποθήκες και η προσεκτικότερη επιτόπια εμπορική αναγνώριση της αγοράς για τα πολυτελή γαλλικά προϊόντα μεταποίησης.

Η έκθεση, στη συνέχεια, αναφέρεται στην Αθήνα, οι ανάγκες εισαγωγής της οποίας απο-τελούνται κυρίως από τουρκική ξυλεία κατασκευών. Αντίθετα η επεξεργασμένη ξυλεία κατασκευών, όπως και όλα τα υπόλοιπα οικοδομικά υλικά εισάγονται, από τη Τεργέστη και τη Βενετία. Εκτιμά πως η αγορά των οικοδομικών υλικών θα ενισχυθεί ακόμα περισσότερο ενόψει της μεταφοράς της έδρας της ελληνικής πρωτεύουσας στην Αθήνα, και σε αυτήν την κατεύθυνση προτείνει να κινηθεί η Γαλλία, δεδομένης μάλιστα της κακής ποιότητας ακόμα και των κεραμιδιών και τούβλων εγχώριας κατασκευής. Οι λιγοστές εισαγωγές της Αττικής αποτελούνται από μέλι, κερύ, λάδι, τυρί, μετάξι, μαλλί, ριζάρι και βαλονία.

Μετά την Αθήνα και την Αττική, η έκθεση ασχολείται αρκετά εκτενώς με τη Μεσσηνία, χρησιμοποιώντας και την ανταπόκριση του Γάλλου αντιπροσώπου στην περιοχή. Βασικότερη παραδοχή σε αυτό το σημείο αποτελεί η σημαντικότερη πτώση του γαλλικού εμπορίου ανάμεσα στο 1795 και το 1820. Από την απελευθέρωση της Μεσσηνίας από το γαλλικό εκστρατευτικό σώμα, οι πρόοδοι των γεωργικών εργασιών, εκχερσώσεις και φυτεύσεων (σιτηρά, βαμβάκι, λαχανικά), και της παραγωγής ήταν μεγάλες. Ένας από τους Γάλλους εμπόρους της περιοχής ίδρυσε μια σαπωνοποιία και ασχολείται κυρίως με το εμπόριο ελαιολάδου, ενώ δύο άλλοι επιχειρούν να ασχοληθούν με την παραγωγή οπίου. Σύμφωνα με τα δεδομένα που παρατίθεται, τα δημητριακά και το βαμβάκι αποτελούν τα $\frac{3}{4}$ περίπου της παραγωγής που συμπληρώνεται από ελαιόλαδο, μετάξι, σύκα, κρεμέξι και βαλονία. Μετά την αποχώρηση των γαλλικών στρατευμάτων οι γαλλικές εισαγωγές στην περιοχή έχουν σχεδόν διακοπεί, ενώ ο αντιπρόσωπος αναφέρει το πρόβλημα που δημιουργούν τα νέα τέλη ελλιμενισμού, εφιστά την προσοχή στο πρόβλημα έλλειψης φερεγγυότητας των Ελλήνων εμπόρων και παραθέτει την άποψή του ότι πρέπει να μειωθεί το ενοίκιο των εθνικών γαιών γιατί δεν ευνοούν τις εκχερσώσεις αλλά και να αλλάξει άμεσα ο τρόπος φοροείσπραξης που συνεπάγεται καταχρήσεις μεγαλύτερες ακόμα και από αυτές της Τουρκοκρατίας. Στη συνέχεια η έκθεση περνά σε μια πιο λεπτομερή περιγραφή του εισαγωγικού κι εξαγωγικού εμπορίου της περιοχής, από όπου προκύπτει και πάλι μια συνολική πτώση των ευρωπαϊκών εισαγωγών από την αναχώρηση του γαλλικού στρατού. Αυτές συνίστανται σε σιτηρά, πατάτες, λάδι, τυριά, δέρματα, γαιάνθρακα, μυλόπετρες και σε επεξεργασμένα προϊόντα κάθε είδους. Αντίστροφα, την ίδια περίοδο παρατηρείται μια μεγάλη αύξηση των εξαγωγών που έχουν, έστω οριακά, υπερβεί τις εισαγωγές. Το μετάξι, τέλος, της περιοχής, όπως και αυτό της Λακωνίας,

εξάγεται στο μεγαλύτερο μέρος του στις βερβέρικες περιοχές από όπου εισάγονται φέσια.

Αντίθετα με τις προηγούμενες περιπτώσεις, ο συγγραφέας ενημερώνει ότι η σημασία της αγοράς της Σύρου επέτασσε την ακριβή επιτόπου εκτίμηση από εντεταλμένο της Πρεσβείας. Αρχικά σημειώνεται η σταθερή μείωση της τεράστιας εισαγωγής δημητριακών, γεγονός που είχε σημαντική επίδραση στον χαρακτήρα των εμπορικών δραστηριοτήτων του νησιού και που οφείλεται κυρίως στη βελτίωση της καλλιέργειας στην Ελλάδα. Έντονα επηρεάστηκε και το διαμετακομιστικό εμπόριο σιτηρών λόγω των κακών συγκομιδών στη Ρωσία. Κυρίαρχη θέση στη δραστηριότητα του νησιού κατέχει το αγγλικό εμπόριο (υφάσματα, σίδηρο, αποικιακά προϊόντα) με τους Αυστριακούς και τους Ρώσους να ακολουθούν. Τα εμπορεύματα πολλά εκ των οποίων αποστέλλονται στο νησί από τους Έλληνες εμπόρους ανά την Ευρώπη, προορίζονται είτε για την ίδια τη χώρα, είτε για προσωρινή αποθήκευση μέχρι να προωθηθούν στα λιμάνια της Τουρκίας. Το ύψος των εξαγωγών από το νησί για το πρώτο μισό του 1834 ανήλθε στα 5,2 εκατομμύρια δραχμές κι οι εισαγωγές έφτασαν το μισό των εξαγωγών. Η αγορά της Σύρου θεωρείται πως μπορεί να απορροφήσει ακόμα μεγαλύτερη δραστηριότητα ενώ γίνεται αναφορά στις χρηματοπιστωτικές συνθήκες όπως και στο επιτόκιο δανεισμού που φτάνει στο 18%.

Η υπόλοιπη μισή αναφορά στη Σύρο ασχολείται με τον ρόλο και τις δυνατότητες του γαλλικού εμπορίου στο νησί, που προς το παρόν έχει αποκλειστικά εισαγωγικό χαρακτήρα, με τα ελληνικά πλοία να ταξιδεύουν άδεια στη Μασσαλία και τα γαλλικά να πρέπει να περάσουν από τη Σμύρνη για να φορτώσουν πριν επιστρέψουν στη χώρα τους. Η Σύρος, σημειώνεται, δεν έχει ιδιαίτερη σημασία για τη Γαλλία. Οι μικρές ποσότητες των ελληνικών εξαγωγικών προϊόντων (μετάξι, μαλλί, βαμβάκι, λάδι) και ο πολυτελής κι ακριβός χαρακτήρας των αντίστοιχων γαλλικών, δεν μπορούν να εξυπηρετήσουν, σύμφωνα με το Γάλλο απεσταλμένο, το γαλλικό εμπόριο με την Ελλάδα. Η βελτίωση των όρων ζωής στις πόλεις, θα αυξήσει τη ζήτηση σε γαλλικά προϊόντα αλλά αυτά ούτως ή άλλως μεταφέρονται όλο και περισσότερο – λόγω και των ναυτιλιακών φόρων – από ελληνικά πλοία. Η πλειοψηφία των Ελλήνων εμπόρων του νησιού αποτελείται από Χιώτες ενώ υπάρχουν και δύο αγγλικοί εμπορικοί οίκοι. Γενικότερα, το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου της Σύρου γίνεται με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ενώ οι βασικοί ανταγωνιστές της Γαλλίας όσον αφορά τα προϊόντα μεταποίησης, η Αγγλία κι η Αυστρία, έχουν το πλεονέκτημα απορρόφησης των εξαγωγών του νησιού. Τέλος, όσον αφορά τη Σύρο, η έκθεση σημειώνει τη σύν-

δεσή της με το ζήτημα της δραστηριοποίησης της Γαλλίας σε δύο περιοχές με τεράστιο εμπορικό ενδιαφέρον, την Τουρκία και τη Μαύρη Θάλασσα.

Οι πρώτες εκτιμήσεις για το Ναύπλιο έχουν να κάνουν με το ότι ο χαρακτήρας της πόλης και του εμπορίου της καθορίζεται πλήρως από το γεγονός ότι στεγάζει την κυβερνητική έδρα. Έτσι σημειώνεται ότι με τη σχεδιαζόμενη μεταφορά της στην Αθήνα ο πληθυσμός κι οι απευθείας εισαγωγές της θα μειωθούν ενώ αντίστοιχα η σημαντική παραγωγή της αργολικής πεδιάδας θα διοχετεύεται σε εξαγωγές. Ακολουθούν πληροφορίες που έχουν να κάνουν με την ναυτιλιακή κίνηση στην πόλη, πληροφορίες που αποδεικνύουν ότι τα $\frac{2}{3}$ του εξωτερικού εμπορίου διεξάγεται από ελληνικά πλοία κι ότι ο χαρακτήρας της είναι σχεδόν αποκλειστικά εξαγωγικός, ενώ υπάρχει έντονη ακτοπλοϊκή εμπορική δραστηριότητα ανάμεσα στην πρωτεύουσα και σημαντικές ναυτικές πόλεις της χώρας. Όσον αφορά την εισαγωγή: από την Τουρκία, που καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της, φτάνει κυρίως ξυλεία, σίδηρος, κρασί, κάρβουνο και σιτάρι, από την Αυστρία που έπεται σε εισαγωγική δραστηριότητα φτάνει κυρίως ξυλεία κατασκευών ενώ η σημαντικά μικρότερη αγγλική δραστηριότητα εισάγει σίδηρο και γαιάνθρακα. Η πολύ μικρή εξαγωγή περιορίζεται κυρίως σε ελαιόλαδο. Αντίθετα το σημαντικό εσωτερικό ακτοπλοϊκό εμπόριο τροφοδοτεί την πόλη κυρίως με ξυλεία, σιτάρι, πατάτες, σταφίδες, κρασί, βαμβάκι, ελαιόλαδο, παστά ψάρια, σφουγγάρια και σαπούνι. Σημειώνεται επίσης πως υπάρχει μικρότερη εξαγωγή στο εσωτερικό από την πόλη σε καπνό, σιτηρά, κρασί, μετάξι κι άλλα τρόφιμα.

Στην αρκετά εκτεταμένη έκθεση για το Ναύπλιο, σημαντικός χώρος αφιερώνεται κατόπιν στη κίνηση των επιβατηγών πλοίων που ήδη ένα χρόνο βρισκόταν σύμφωνα με την έκθεση σε πλήρη δραστηριότητα παρότι το $\frac{1}{4}$ περίπου από τα εμπορεύματα που εισάγονται δια αυτής της οδού προορίζονται τελικά για τη Σύρο ή την Τουρκία. Αυτό το είδος εμπορικής δραστηριότητας, στις πέντε της κατευθύνσεις (Σμύρνη, Χανιά και Αλεξάνδρεια, Λιβόρνο, Τεργέστη, Μασσαλία), συνεισέφερε με βάση τα δεδομένα στο μισό περίπου των 4,5 εκατομμυρίων δραχμών των εισαγωγών για το πρώτο οκτάμηνο του 1834 χωρίς να συμπεριλαμβάνονται τα χρηματοδέματα. Στη συνέχεια παρατίθεται λεπτομερής συγκεντρωτικό πίνακας των διαφορετικών εμπορευμάτων που εισάγονται κι εξάγονται ανά προέλευση και προορισμό χωρίς όμως να αναφέρονται οι αντίστοιχες ποσότητές τους, ενώ φαίνεται ότι το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος των εισαγωγών φτάνουν από Μασσαλία και Τεργέστη, με τη δεύτερη να είναι η μόνη που απορροφά σημαντική

ποσότητα εξαγωγών που ξεπερνούν μάλιστα τις αντίστοιχες εισαγωγές.

Όσον αφορά τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά της αγοράς του Ναυπλίου, σημειώνεται ότι υπήρχαν μόνο δοσοληψίες επί πιστώσει, ενώ το επιτόκιο δανεισμού έφτανε στο 24% ελλείψει εποπτείας για την τήρηση του από χρόνια θεσμοθετημένου ανώτατου ορίου του 8%. Στην πόλη υπάρχουν πολλοί ελληνικοί εμπορικοί οίκοι κι έμποροι. Έχουμε όμως αρκετές και σημαντικές εμπορικές επιχειρήσεις από το εξωτερικό, κυρίως από τη Γερμανία και την Αγγλία, ενώ διαπιστώνονταν ταυτόχρονα η μεγαλύτερη από οπουδήποτε αλλού δραστηριοποίηση Γάλλων εμπόρων κι άλλων επαγγελματιών κι η έντονη παρουσία Γάλλων κατοίκων. Τέλος, επισημαίνεται και πάλι πως ο χαρακτήρας των πολυτελών συνήθως γαλλικών εμπορευμάτων βρίσκει το προσφορότερο έδαφος στην πρωτεύουσα και ενισχύεται σημαντικά από τη δραστηριότητα των επιβατηγών πλοίων.

Το τελευταίο κομμάτι του δεύτερου μέρους της πρώτης επιστολής, που αφορά την εμπορική κατάσταση στη χώρα, ασχολείται με το είδος των εμπορευμάτων που βολεύουν τις εισαγωγές του γαλλικού εμπορίου στην Ελλάδα, προσπερνώντας το αντίστοιχο ζήτημα για τις εξαγωγές που όπως σημειώνεται πρέπει να περιμένουν τη βελτίωση της ελληνικής γεωργίας. Η πρώτη διαπίστωση έχει να κάνει με το ότι μοναδικό πραγματικό ανταγωνιστή του γαλλικού εμπορίου στην Ελλάδα μπορεί να αποτελέσει η Αγγλία. Ούτε η Αυστρία, ούτε η Τουρκία, ούτε η Ρωσία μπορούν να ανταγωνιστούν σε ποιότητα τα αγγλικά και γαλλικά προϊόντα μεταποίησης, ενώ οι Άγγλοι με τη σειρά τους, μόνο σταφίδα Κορίνθου και βαλονία μπορούν να αντλήσουν από τη χώρα. Χρειάζεται βέβαια οι Γάλλοι έμποροι να επιδείξουν μια φροντίδα στην επιλογή της γκάμας των προϊόντων τους. Με δεδομένο όμως ότι το μεγαλύτερο συγκριτικό πλεονέκτημα στην αγορά εκτός της ποιότητας και της επιλογής του είδους των εμπορευμάτων, αποτελεί η δυνατότητα καλύτερης πίστωσης κι η απρόσκοπτη τροφοδοσία, η δημιουργία ενός ισχυρού σε κεφάλαια γαλλικού εμπορικού οίκου θα μπορούσε να κυριαρχήσει στην τροφοδοσία των Ελλήνων λιανεμπόρων. Στη συνέχεια παρατίθεται ένας αναλυτικός πίνακας πρόσφορων για εισαγωγή στην Ελλάδα γαλλικών προϊόντων που περιλαμβάνει τρόφιμα, μέταλλα και χημικά προϊόντα, ποτά και υγρά, κεραμικά και γυαλικά, υφάσματα, χαρτικά, βαφές και άλλα προϊόντα. Ολοκληρώνοντας επισημαίνεται ότι η προβλεπόμενη ανάπτυξη της κατασκευαστικής δραστηριότητας προσφέρει ιδιαίτερες ευκαιρίες, ακόμα και για την εισαγωγή τούβλων και κεραμιδιών αλλά και εργαλείων κατασκευής, οδοποιίας κι επιχωμάτωσης.

Σε αυτό το σημείο και ουσιαστικά σε παράρτημα στο τέλος της επιστολής που αφορά τα έτη 1833 και 1834 παρατίθενται μια σειρά τεσσάρων πινάκων, ο πρώτος εκ των οποίων τιτλοφορείται «Γεωργική Στατιστική Πελοποννήσου και Στερεάς Ελλάδας». Σε αυτά τα στατιστικά δε συμπεριλαμβάνονται τα δεδομένα της Μάνης, των νησιών του Αργοσαρωνικού και των περιοχών Αγράφων, Λαμίας, Υπάτης, Εύβοιας και Σποράδων. Ο πίνακας δίνει μια εκτίμηση για το σύνολο των οικογενειών που ασχολούνται με τη γεωργική καλλιέργεια στις δύο περιοχές ώστε να καταλήξει στην εκτίμηση για τη συνολική έκταση που καλλιεργούνται και μένουν σε αγρανάπαυση ετησίως. Συνεχίζει υπολογίζοντας και σχολιάζοντας το εκτιμώμενο εισόδημα των βασικότερων καλλιεργειών, κάποιες εκ των οποίων (καλαμπόκι, λινάρι, βαμβάκι, καπνός) θεωρούνται ως εξαιρετικά ανώτερης ποιότητας. Στη συνέχεια ο συγγραφέας με απλούς στατιστικούς υπολογισμούς φτάνει στον τρόπο με τον οποίο λύθηκε το ζήτημα της σιτάρκειας στην Πελοπόννησο έτσι ώστε να υπάρχει πλέον πλεόνασμα προϊόντος, συμπεραίνοντας ουσιαστικά ότι αυτό οφείλεται στη συνολική αύξηση της καλλιεργούμενης έκτασης. Τέλος, παραθέτει αριθμητικά δεδομένα που αφορούν τα καλλιεργούμενα εδάφη, τις σημαντικότερες καλλιέργειες και τα εισοδήματα της επαρχίας Πάτρας, περιοχής που θεωρεί, μαζί με τις πεδιάδες Άργους, Μεσσηνίας, Ηλείας και Μιστρά, ως τις πιο ευνοημένες γεωργικά σε αντιπαράθεση με τις απομονωμένες εμπορικά εσωτερικές πελοποννησιακές επαρχίες.

Ο δεύτερος πίνακας αφορά πληθυσμιακά δεδομένα και χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος, και σύμφωνα με την απογραφή του 1831, παρατίθενται οι αριθμοί νομών, επαρχιών, πόλεων και κωμοπόλεων, χωριών, οικογενειών και κατοίκων σε Πελοπόννησο, Ανατολική και Δυτική Στερεά Ελλάδα, Κυκλάδες και στο σύνολο της χώρας. Στο δεύτερο μέρος έχουμε μια σύγκριση των πληθυσμιακών δεδομένων ανάμεσα στο 1821 και το 1831 στις διάφορες περιοχές του βασιλείου, σύγκριση που στο σύνολο της χώρας καταλήγει σε ανεπαίσθητη αύξηση του πληθυσμού το 1831. Στο τελευταίο μέρος παρατίθεται μια σύγκριση της Ελλάδας και διαφόρων ευρωπαϊκών κρατών σε επίπεδο έκτασης, πληθυσμιακής πυκνότητας, εισοδήματος και διαθέσιμων στρατευμάτων.

Ο τρίτος πίνακας έχει τίτλο «Καταμερισμός εύκολα καλλιεργήσιμων εδαφών του ελληνικού βασιλείου» και, μετά τα συνοπτικά δεδομένα έκτασης της χώρας, συνεχίζει με την κατανομή των εδαφών ανά καλλιέργεια (αμπέλια, ελιές, μουριές, συκιές, αμυγδαλιές) σε Πελοπόννησο και

Δυτική και Ανατολική Στερεά Ελλάδα το 1831, χωρίζοντας αυτά τα δεδομένα σε ιδιωτική κι εθνική ιδιοκτησία.

Ο τελευταίος πίνακας αφιερώνεται στα χαρακτηριστικά της καλλιέργειας και στα έγγεια εισοδήματα της αργολικής πεδιάδας. Αναφέρεται στην έκταση, την άρδευση και τις αρδευτικές δυνατότητες, τον πληθυσμό και τις βασικές καλλιεργητικές συνήθειες της περιοχής. Στη συνέχεια, σχολιάζεται η κτηνοτροφία της ενώ ο πίνακας ολοκληρώνεται με την κατανομή των εδαφών και των εισοδημάτων ανά καλλιέργεια.

2.2 Διπλωματική Έκθεση για τα έτη 1835-1838

Η δεύτερη επιστολή αποτελείται από τρία μέρη, το πρώτο που αφορά τη γεωργία, το δεύτερο σχετικά με την εμπορική δραστηριότητα κι ένα τρίτο και σημαντικά μεγαλύτερο, και πάλι εν είδει παραρτήματος πινάκων, με δεδομένα για την ναυσιπλοΐα και το εξωτερικό εμπόριο της χώρας. Προηγείται αυτών, μια σύντομη εισαγωγή όπου ο συγγραφέας αναφέρεται στο ιστορικό των εμπορικών ανταποκρίσεων της που ξεκίνησαν το 1829-1830 και καταγράφει τους πίνακες και τις καταστάσεις που επισυνάπτει στην έκθεση για τα έτη 1835-1838.

Το πρώτο μέρος ξεκινά με μια σύντομη αναφορά στην πληθυσμιακή κίνηση της χώρας, συνεχίζει με το κύριο μέρος για τη γεωργία και τελειώνει με μια ειδικότερη αναφορά στην κατάσταση της Αττικής. Η πρώτη παρατήρηση που αφορά τον πληθυσμό έχει να κάνει με την αριθμητική του αναπλήρωση ήδη από το 1834 (815.620 κάτοικοι) παρά τον πλήρη αφανισμό του μουσουλμανικού πληθυσμού στη χώρα. Στη συνέχεια, σχολιάζεται η αυξητική τάση του πληθυσμού που υπολογίζεται σε 20-30 χιλιάδες κατοίκους ετησίως, εκτίμηση η οποία αφενός οφείλεται στη συνήθεια του γάμου σε μικρή ηλικία και στη σχεδόν πλήρη απουσία της αγαμίας, αφετέρου συνεπάγεται ότι ο πληθυσμός τη στιγμή της συγγραφής ήταν περίπου 900 χιλιάδες κάτοικοι. Με τα απαραίτητα κυβερνητικά μέτρα, αυτή η τόσο απαραίτητη για την εκμετάλλευση των τεράστιων ακαλλιεργητων εκτάσεων αυξητική τάση, μπορεί να καταλήξει σε διπλασιασμό του πληθυσμού μετά από 20 χρόνια. Τέλος επισημαίνει ότι δεν παρατηρείται αξιοσημείωτη εσωτερική μετανάστευση εκτός από αυτήν προς Αθήνα.

Μετά τις παρατηρήσεις επί των πληθυσμιακών τάσεων της χώρας η επιστολή συνεχίζει,

όπως μόλις αναφέραμε, με το κύριο μέρος για τη γεωργία στο οποίο αναφέρει ότι θα ασχοληθεί μόνο με τις εξελίξεις σε σχέση με τα δεδομένα που μεταφέρει η προηγούμενη επιστολή. Ο συγγραφέας διαπιστώνει αρχικά ότι στην Ελλάδα ο αγρότης δουλεύει ανεξάρτητα είτε την γη της ιδιοκτησίας του είτε σαν επίμορτος. Στη δεύτερη περίπτωση ο ιδιοκτήτης της γης καρπώνεται το 1/4-1/3 του καθαρού σε είδος προϊόντος. Σε κάθε περίπτωση το σύστημα της κλειστής ενοικίασης (φέρμα), της ενοικίασης δηλαδή της γης με συμφωνημένο εξαρχής ποσό είτε σε είδος είτε σε χρήμα παρατηρείται ελάχιστα στη χώρα.

Οι γεωργικές γνώσεις και πρακτικές, χωρίς να παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις ανάμεσα στον ελληνικό πληθυσμό, είναι εξαιρετικά χαμηλού επιπέδου με το κράτος να μη λαμβάνει μέτρα για τη βελτίωση τους. Από την άλλη, η ίδια η ύπαρξη εξαιρετικά εκτεταμένων διαθέσιμων για καλλιέργεια εδαφών αναπληρώνει σε προϊόν και εισόδημα, αλλά η προαναφερθείσα άγνοια δεν επιτρέπει την επένδυση των κερδών από τη πλευρά των αγροτών. Οι βελτιώσεις που έχουν επιτευχθεί στη γεωργία (εργαλεία, βόδια, φυτεύσεις αμπελιών, μουριών, φροντίδα ελιών, μπόλιασμα αγριελιών, ανάπτυξη καλλιέργειας σταφίδας Κορίνθου, αύξηση και βελτίωση κτηνοτροφίας) οφείλονται σύμφωνα με την έκθεση στην ίδια την πραγματικότητα και τις συνθήκες ηρεμίας στη χώρα παρά στην κρατική προσπάθεια. Η δημιουργία του Πρότυπου Αγροκτήματος στη Τίρυνθα από τον Καποδίστρια, προσπάθησε να συνδράμει στη λύση του προβλήματος μέσω της γεωργικής εκπαίδευσης ορφανών που αργότερα θα μετέδιδαν τις γνώσεις τους ανά τη χώρα, αλλά η σημαντική αυτή προσπάθεια δε συνεχίστηκε από την Αντιβασιλεία που απέδωσε την εγκατάσταση σε Βαυαρούς καλλιεργητές είτε σαν αγρεργάτες είτε σαν ενοικιαστές. Σταμάτησε λοιπόν με αυτόν τον τρόπο η μοναδική προσπάθεια συγκερασμού της εγχώριας εμπειρίας με τις ευρωπαϊκές γεωργικές γνώσεις, με τους Έλληνες να μην έχουν καν τον τρόπο να μάθουν και τους ξένους να αποτυγχάνουν στις δικές τους γεωργικές επιχειρηματικές απόπειρες, με τις αποτυχίες να αποθαρρύνουν τις νεωτεριστικές τάσεις. Οι προσπάθειες άλλωστε μεγάλης κλίμακας συστηματικής καλλιέργειας από μέρους κάποιων Ευρωπαίων προσκρούουν και στην έλλειψη κεφαλαίων και εργατικών χεριών που δε διορθώνεται λόγω της κακώς νοούμενης επαγρύπνησης των Ελλήνων στην προσέλκυσή τους.

Η έκθεση συνεχίζει με τη στάση των Ελλήνων αγροτών σε σχέση με τις ανώτερες ευρωπαϊκές μεθόδους καλλιέργειας, στάση που ο συγγραφέας θεωρεί γενικά θετική αλλά που σε κάθε

περίπτωση κρίνεται εκ του παραγόμενου αποτελέσματος, στη βάση του οποίου ο Έλληνας αγρότης μπορεί εξίσου εύκολα να υιοθετεί ή να εγκαταλείπει το οποιοδήποτε ευρωπαϊκό στοιχείο. Επισημαίνεται έτσι ότι χρειάζεται προσοχή στην εισαγωγή αυτών των ευρωπαϊκών στοιχείων. Αν όμως, προσθέτει, χρειάζεται χρόνο για να εκπαιδευθεί στο ευρωπαϊκό άροτρο και να εγκαταλείψει το απαρχαιωμένο και άβολο δικό του, δε συμβαίνει το ίδιο με μια σειρά άλλων εργαλείων ακόμα και πιο σύγχρονης εφεύρεσης. Σε αυτό το πλαίσιο, παρατίθεται το παράδειγμα της σύγχρονης μεγάλης αλωνιστικής μηχανής. Με αρκετά εκτεταμένο και λεπτομερή τρόπο εξηγεί γιατί η εισαγωγή του αποτελεί ιδανική περίπτωση για τη βελτίωση των ελληνικών γεωργικών πρακτικών, με τις απαραίτητες προσαρμογές έτσι ώστε να καλύπτεται η ανάγκη του Έλληνα χωρικού να χρησιμοποιεί τα άχυρα σαν ζωοτροφή.

Σε αυτό το σημείο και πριν περάσει στην ειδική περιγραφή της γεωργικής κατάστασης στην Αττική, η έκθεση καταπιάνεται με το ζήτημα των εθνικών γαιών που θεωρεί δύσκολο αλλά και συνδεδεμένο με το ζήτημα του εποικισμού της Ελλάδας. Σημειώνει πως η πώληση εκτεταμένων εκτάσεων σε ξένες επιχειρήσεις που θα έφερναν ταυτόχρονα ξένους παραγωγικότερους εποίκους για να τις εκμεταλλευθούν αποτελεί τον καλύτερο τρόπο για τον εποικισμό της χώρας. Αυτή όμως ακριβώς η ανώτερη παραγωγικότητα των εποίκων όπως και το ενδεχόμενο τροποποίησης εξαιτίας τους των εσωτερικών πολιτικών συσχετισμών υπέρ της Κυβέρνησης κάνει επιφυλακτικούς τους Έλληνες.

Παρόλα αυτά η Κυβέρνηση προσπάθησε να επιλύσει το ζήτημα με τρεις διαφορετικούς τρόπους. Πρώτος τρόπος ήταν ο νόμος της λεγόμενης Εθνικής Δωρεάς που πρότεινε στους Έλληνες αγρότες την αγορά γης μέσω μιας αποζημίωσης που θα αποπλήρωναν σε 25-30 χρόνια. Το μέτρο όμως απέτυχε γιατί έδινε επί πληρωμή κάτι που ζητούταν ως δωρεά τη στιγμή που οι αποπληρωμές της αποζημίωσης θα μείωναν το ετήσιο αγροτικό εισόδημα. Η εναλλακτική των αγροτών, που πρακτικά διέθεταν προς εκμετάλλευση αρκετά μεγάλες εκτάσεις, αποδείχθηκε προτιμότερη. Ο δεύτερος τρόπος που επέλεξε κατόπιν η Κυβέρνηση ήταν η απόδοση αγροτικών εγκαταστάσεων σε Αργολίδα και Αττική προς εκμετάλλευση από Βαυαρούς στρατιώτες. Παρά όμως τις πιστωτικές διευκολύνσεις, τα αποτελέσματα του μέτρου κρίθηκαν σύντομα ως ανεπαρκή. Τέλος η Κυβέρνηση θέλησε να διανείμει, ως εθνική ανταμοιβή, γη στους Φαλαγγί-

τες⁴, μέσω προκαταβολής μισθών τριών χρόνων κι ενός εγγράφου αποκλειστικά προσωπικού για τρία χρόνια δικαιώματος αγοράς γης με προνομιακούς όρους. Όμως, το μέτρο και πάλι δεν είχε τα επιθυμητά αποτελέσματα αφού αφορούσε ένα μικρό πλήθος ανθρώπων, τα έγγραφα δικαιώματα έγιναν ήδη αντικείμενα κερδοσκοπίας ενώ συγχρόνως συνάντησε δυσκολίες από την αύξηση των τιμών που προκαλούταν κατά τους πλειστηριασμούς από τη συνεννόηση των τοπικών αγροτών που εποφθαλμιούσαν τη γη. Τέλος, υπάρχει μια αναφορά σε προσπάθειες ίδρυσης υποθηκευτικής τράπεζας που θα ενίσχυε τη γεωργία και θα στήριζε τους χωρίς κεφάλαια μεγαλοϊδιοκτήτες, προσπάθειες που απέτυχαν παρά το θελκτικό επιτόκιο που μπορεί να προσφέρει η χώρα.

Το μέρος που αφορά την Αττική, ξεκινά με τη διαπίστωση πως οι περισσότερες γεωργικές προσπάθειες έγιναν σε αυτήν την περιοχή εξαιτίας του γεγονότος ότι φιλοξενεί την έδρα της Κυβέρνησης. Έγιναν φυτεύσεις οπωροφόρων κι είχαμε πολλαπλασιασμό των μουριών όπως και στην Αργολίδα κι τη Μεσσηνία. Ο συγγραφέας αναφέρει παρεμπιπτόντως την περίπτωση του νηματοργείου μεταξιού με τις Ιταλίδες κλώστριες στη Μεσσηνία ενώ σχολιάζει τη φιλόδοξη προσπάθεια εγκατάστασης νερόμυλων από έναν Έλληνα κι ένα Γάλλο που απέτυχε λόγω ανομβρίας εκείνη τη χρονιά αλλά κι έλλειψης κεφαλαίων. Ο Γάλλος εγκατέλειψε την επιχείρηση ενώ ο Έλληνας συνεργάτης ιδιοποιήθηκε τον εξοπλισμό (περιελάμβανε κι ένα ελαιοτριβείο), απέλυσε όμως τον Γάλλο χειριστή και θα απολύσει τον Γάλλο συντηρητή επιλέγοντας τα φτηνότερα αλλά ανεκπαιδευτα ελληνικά εργατικά χέρια. Ανάλογη πορεία ακολούθησε κι ο ιδιοκτήτης ενός τυπογραφείου που απέλυσε τον Γάλλο χυτευτή στοιχείων, εγκαταλείποντας έτσι αυτήν τη δραστηριότητα.

Η προηγούμενη πορεία, ενδεικτική της προσπάθειας για γρήγορα και μεγάλα κέρδη, είναι σύμφωνα με την επιστολή εξαιρετικά συνήθης στη χώρα με τους Έλληνες να μην συνειδητοποιούν ότι οι γνώσεις σε γεωργία και μεταποίηση δεν αποκτούνται τόσο εύκολα και του Ευρωπαίους να μην κατανοούν ότι η γνώση κι η απλή μηχανική μεταφορά του ευρωπαϊκού παραδείγματος δεν αρκεί χωρίς τη γνώση της πραγματικότητας της χώρας. Τα προηγούμενα χρόνια,

⁴Βασιλική φάλαγγα ονομάσθηκε ειδικά το από τον Βασιλιά Όθωνα συσταθέν το έτος 1835 σώμα αξιωματικών στο οποίο κατατάχθηκαν «τιμής ένεκεν» οι κατά την Ελληνική Επανάσταση του 1821 ήρωες και αγωνιστές οπλαρχηγοί οι οποίοι είτε λόγω ηλικίας, είτε λόγω έλλειψης στοιχειώδους μόρφωσης και άλλων απαιτούμενων προσόντων ήταν αδύνατον να καταταχθούν στον τακτικό στρατό.

σημειώνει η έκθεση, ήταν περίοδος πολλών προσπαθειών, κυρίως αποτυχημένων που μπορούν όμως να μελετηθούν για να χρησιμεύσουν σαν οδηγός για τις επόμενες απόπειρες. Τέλος, τονίζεται ότι το μέλλον της γεωργίας και της μεταποίησης της χώρας βρίσκεται στην επίλυση του μεγάλου και πρωταρχικού ζητήματος της πώλησης ή διανομής των εθνικών γαιών.

Σε αυτό το σημείο ξεκινά το δεύτερο μέρος της επιστολής που περιγράφει την εμπορική κατάσταση της χώρας, η οποία όπως σημειώνεται αρχικά δεν έχει αλλάξει ποιοτικά σε σχέση με το 1834. Τα διαθέσιμα στην Πρεσβεία δεδομένα από Αθήνα, Ναύπλιο, Σύρο και Πάτρα μαρτυρούν αύξηση των εξαγωγών, οι οποίες τείνουν να φτάσουν στο μισό των εισαγωγών. Οι συνθήκες έλλειψης ασφάλειας στην χώρα δεν επιτρέπουν τη συγκέντρωση δεδομένων και από άλλες αγορές όπου πολύ πιθανώς η κατάσταση ήταν ευνοϊκότερη. Σημειώνεται ότι ενώ οι εισαγωγές έχουν συγκεκριμένα σημεία εισόδου από όπου διαμοιράζονται στις υπόλοιπες περιοχές, δε συμβαίνει το ίδιο με τις εξαγωγές που γενικά αναχωρούν από τα κοντινότερα στην παραγωγή λιμάνια δημιουργώντας περισσότερα σημεία εξόδου.

Συνεχίζοντας να ασχολείται με το ζήτημα της συγκέντρωσης κι αξιοποίησης των εμπορικών στοιχείων που προσφέρουν τα ελληνικά τελωνεία, η έκθεση κάνει δύο παρατηρήσεις σε σχέση με αυτά. Η πρώτη έχει να κάνει με την ιδιαιτερότητα του ελληνικού τελωνειακού συστήματος να δασμολογεί τις εσωτερικές δια θαλάσσης μεταφορές, παλαιό μέτρο που ελήφθη με σκοπό την καταπολέμηση της λαθρεμπορίας. Όμως τη ίδια στιγμή, εκτός του ότι δυσκολεύει την ανάλυση των τελωνειακών δεδομένων, δημιουργεί τεράστια προβλήματα και περιορίζει το εσωτερικό εμπόριο που καθίσταται ασύμφορο λόγω απόστασης και ακρίβειας. Η δεύτερη παρατήρηση αφορά την ελλειπή τους εποπτεία, αλλά και την απιστία και την επιρρέπεια πολλών τελωνειακών υπαλλήλων στο χρηματισμό με αποτέλεσμα την εκτεταμένη λαθρεμπορική δραστηριότητα.

Όσον αφορά τις αγορές του Ναυπλίου και της Αθήνας, η αναφορά είναι πολύ περιορισμένη, δεδομένου ότι ακολουθεί αναλυτικότερη περιγραφή των εισαγωγών, των εξαγωγών και της ναυσιπλοΐας του λιμανιού του Πειραιά και του Ναυπλίου. Η έκθεση αναφέρει ότι οι εισαγωγές είναι εκτός σύγκρισης με τις εξαγωγές, με αυτές σε ελαιόλαδο και μέταξι να μπορούν ίσως μελλοντικά να βελτιώσουν το ισοζύγιο της Αττικής.

Η αναφορά στη Σύρο είναι κάπως εκτενέστερη αλλά συνοψίζεται σε δύο σημεία. Το πρώτο έχει να κάνει με την επισήμανση ότι οι αρκετά χαμηλότερες εξαγωγές του 1837 σε σχέση με κάθε

χρονιά της περιόδου 1834-1836 οφείλονται μάλλον στον μη συνυπολογισμό των πωλήσεων της πολύ σημαντικής συγκομιδής σε ελαιόλαδο εκείνη τη χρονιά. Το δεύτερο έχει να κάνει με την ανάκαμψη της αγοράς της Σύρου στο πεδίο του διαμετακομιστικού εμπορίου σιτηρών μεταξύ Μαύρης Θάλασσας και Δυτικής Ευρώπης, εμπόριο που απέδωσε εξαιρετικά κέρδη σε ψαριανές και σπετσιώτικες ναυτιλιακές επιχειρήσεις.

Αντίστροφα, σημειώνει ο συγγραφέας, στην ευνοϊκότερα αναπτυσσόμενη αγορά της Πάτρας οι εισαγωγές ανέρχονται στα $\frac{2}{3}$ του συνόλου των εισαγωγών. Η πραγματικότητα βέβαια αυτή οφείλεται αποκλειστικά στην εξαγωγή της σταφίδας Κορίνθου. Η καλλιέργεια της αυξάνεται ταχύτατα και χωρίς τις δικές της εξαγωγές η κατάσταση της αγοράς της Πάτρας δε θα ήταν καλύτερη αυτών της Αθήνας ή του Ναυπλίου. Επιπλέον, αυτή η ανάπτυξη της σταφίδας είναι που δίνει στο αγγλικό εμπόριο το σημαντικότερο ρόλο στην πόλη ακόμα και στο επίπεδο των εισαγωγών. Σημαντική βέβαια είναι κι η βελτίωση της ελαιοκαλλιέργειας στις περιοχές Άμφισσας, Σικυώνας και Κορίνθου, γεγονός που όπως εκτιμάται στην έκθεση θα αποτυπωνόταν τα επόμενα χρόνια και στην εμπορική δραστηριότητα της Πάτρας.

Σε αυτό το σημείο υπάρχει, όπως προαναφέραμε, μια εκτενής κι αυτοτελής αναφορά στις εισαγωγές, τις εξαγωγές και τη ναυσιπλοΐα των λιμανιών του Πειραιά και του Ναυπλίου. Ξεκινά με τη βασική παρατήρηση ότι η δραστηριότητά τους εξαρτήθηκε από το ίδιο το γεγονός της ιδιότητας τους να αποτελούν τα λιμάνια της κυβερνητικής έδρας. Έτσι, παρατηρήθηκε στο Ναύπλιο μια σημαντική δραστηριότητα σε εισαγωγές τροφίμων το 1833, έτος αύξησης της Βασιλικής Κυβέρνησης, δραστηριότητα που δεν παρατηρήθηκε τις υπόλοιπες χρονιές, όπως και μια εξάρτηση της κίνησης της ναυσιπλοΐας στον Πειραιά από τις αποκλίσεις στην οικοδομική δραστηριότητα της νέας πρωτεύουσας.

Οι εξαγωγές Αργολίδας και Αττικής θεωρούνται μέτριες με την πρώτη να εξάγει στη δεύτερη δημητριακά, τυροκομικά και άλλα αγροτικά προϊόντα. Αναφορά υπάρχει επίσης στις πρόσκαιρες εξαγωγές βδελλών, που αποτέλεσαν αντικείμενο κερδοσκοπικής εκμετάλλευσης Γάλλων εμπόρων, και χάλκινων σκευών της βασιλικής περιουσίας. Τέλος, σημειώνεται ότι όπως είναι φυσιολογικό, ο αγρότης της Αττικής προσανατολίζει γενικά την παραγωγή του στην κάλυψη των διατροφικών αναγκών της συνεχώς αυξανόμενης σε πληθυσμό πρωτεύουσας, γεγονός που δεν επιτρέπει προσδοκία αύξησης των εξαγωγών.

Όσον αφορά τις εισαγωγές, σημειώνεται καταρχήν πως παρά την αλλαγή της πρωτεύουσας, το Ναύπλιο λόγω της ύπαρξης της φρουράς εξακολουθεί να απορροφά δυσανάλογα πολλές για μια επαρχιακή πόλη. Από την άλλη, η εισαγωγή γερμανικών προϊόντων που βρίσκεται σε πτώση στην Πάτρα, γνωρίζει σημαντική αύξηση στον Πειραιά. Το γαλλικό εξαγωγικό εμπόριο έχει επίσης κερδίσει πολλά από τη μεταφορά της πρωτεύουσας με τα κάθε είδους καλής ποιότητας γαλλικά προϊόντα, ιδιαίτερα τα πολυτελείας και μόδας, να φτάνουν από τη Μασσαλία με ελληνικά πλοία και να είναι περιζήτητα στην Αθήνα. Σε κάθε όμως περίπτωση, ακόμα και χωρίς να συνυπολογίζεται η ξυλεία κατασκευών, το γερμανικό εμπόριο αποδεικνύεται σημαντικότερο από τα υπόλοιπα, εκμεταλλευόμενο το πλεονέκτημα αφενός της σταθερής τροφοδοσίας που του παρέχουν τα αυστριακά πλοία που φτάνουν από Τεργέστη κι αφετέρου της εξασφαλισμένης και μεγάλης ζήτησης που του προσφέρει ο μεγάλος βουαρικός και γερμανικός πληθυσμός που συγκεντρώνει η Αυλή. Τέλος και πριν περάσει σε λεπτομέρειες για τη δραστηριότητα των γαλλικών εμπορικών οίκων, η έκθεση παραπέμπει στον κατάλογο των προσοδοφόρων για το γαλλικό εμπόριο εισαγωγών της έκθεσης για το 1833-1834 σημειώνοντας ότι παρά την ώθηση που κέρδισε στην Αθήνα, αυτό απέχει πολύ από το να εκμεταλλευτεί τι δυνατότητες του σε διάφορους κλάδους, όπως η κεραμική, η υαλουργία και η κιγκαλερία.

Ακολουθεί, όπως προαναφέραμε, μια αρκετά λεπτομερής περιγραφή της δραστηριότητας των γαλλικών εμπορικών οίκων και κάποιων καταστημάτων και επαγγελματιών όπως κι Ελλήνων εμπόρων που προμηθεύονται γαλλικά προϊόντα. Υπάρχει λεπτομερής αναφορά σε κάποιους από αυτούς (Feraldi, Philip & Alexandre, Vidal, Julien, Belgerie) ενώ σε επίπεδο γενικότερης εκτίμησης, ο συγγραφέας σημειώνει αφενός την κακοσχεδιασμένη προσπάθεια ανάπτυξης του γαλλικού εμπορίου τις χρονιές και 1833-1834 που κατέληξε σε πλήθος αδιάθετων κακής επιλογής και ποιότητας προϊόντων, κι αφετέρου τη διαπίστωση ότι παρά τις δοκιμασίες το γαλλικό εμπόριο τελικά άντεξε και μπαίνει στο δρόμο της προόδου. Αντίστοιχες πληροφορίες παραθέτει η έκθεση και για το αγγλικό και το γερμανικό εμπόριο στην Αθήνα χωρίς όμως να προσφέρει κάποια γενικότερου χαρακτήρα εκτίμηση εκτός του ότι το αγγλικό εμπόριο στην Αθήνα διεξάγεται μέσω Ελλήνων εμπόρων της Σύρου.

Ολοκληρώνοντας τέλος αυτό το μέρος της επιστολής, η πρεσβεία ενημερώνει ότι βασικά έγγραφα που χρειάζεται να μελετηθούν για τη βελτίωση των εμπορικών σχέσεων με το ελληνικό

βασίλειο είναι οι διατάξεις για τα δασμολόγια, τα ταχυδρομικά τέλη και τη μεταρρύθμιση των μέτρων και των σταθμών που είχαν ήδη αποσταλεί στο γαλλικό Υπουργείο Εξωτερικών.

Στο τρίτο μέρος της αποστολής, εν είδει παρατήματος υπάρχει μια σειρά 24 πινάκων στους οποίους στηρίζονται οι περιγραφές, τα σχόλια κι οι εκτιμήσεις των προηγούμενων σελίδων. Η πρώτη σειρά αποτελείται από 8 καταστάσεις ναυσιπλοΐας, 4 για το λιμάνι του Ναυπλίου για τα έτη 1831-1834 και 4 για τα λιμάνια Πειραιά και Ναυπλίου για τα έτη 1835-1838. Ανάλογες καταστάσεις, ενημερώνει η πρεσβεία, δεν έχει καταφέρει να αποκτήσει για τις υπόλοιπες αγορές. Τα στοιχεία που περιέχουν οι εν λόγω καταστάσεις προσφέρουν τους αριθμούς και τη χωρητικότητα των πλοίων ανάλογα με τη χώρα προορισμού ή προέλευσης (Αυστρία, Γαλλία, Μ.Βρετανία, Ιόνια Νησιά, Νεάπολη, Ρωσία, Σαρδηνία, Τουρκία, Μάλτα, Β.Αμερική) και τη σημαία (ελληνική, χώρα προέλευσης/προορισμού, τρίτης χώρας).

Η δεύτερη σειρά πινάκων αποτελείται από 6 καταστάσεις εισαγωγών και 6 καταστάσεις εξαγωγών για τις αγορές του Ναυπλίου και της Αθήνας κατά τα έτη 1833-1838. Οι καταστάσεις εισαγωγών καταγράφουν τη χρηματική αξία των εισαγωγών ανάλογα το είδος (δημητριακά, καφές, ζάχαρη, κατασκευαστική ξυλεία, κιγκαλερία, μέταλλα, ποτά και κρασιά, παστά ψάρια, δέρματα και παπούτσια, διάφορα τρόφιμα, καπνός, κεραμικά, υαλικά, πανιά, βαμβακερά, μεταξωτά, σχοινιά, προϊόντα μόδας, έπιπλα, αρώματα, κοσμήματα, χαρτικά και βιβλία, διάφορα ψιλικά) και τη χώρα προέλευσης (Αγγλία, Αυστρία, Γαλλία, Μάλτα, Ρωσία, Τουρκία κι Αίγυπτος). Οι αντίστοιχες καταστάσεις των εξαγωγών περιλαμβάνουν και πάλι αξίες ανά είδος (κρατικό χαλκός, τομάρια, βαμβάκι, οστά και κέρατα, καλαμπόκι, μετάξι, κερύ και μέλι, καπνός, μαλλί, τυριά, βδέλλες, λάδι, βαλονία) και χώρα προορισμού (Αγγλία, Αυστρία, Γαλλία, Μάλτα, Ρωσία, Σαρδηνία, Τουρκία κι Αίγυπτος).

Η τρίτη σειρά πινάκων αποτελείται από δύο συγκεντρωτικούς πίνακες, έναν για τις εισαγωγές κι έναν για τις εξαγωγές, που αθροίζουν το σύνολο των αντίστοιχων αξιών για κάθε ένα από τα έτη 1833, 1834, 1835, 1836, 1837 για τα λιμάνια της Σύρου, της Πάτρας και του Ναυπλίου (για τα έτη 1835, 1836, 1838 αθροίζει μαζί τα στοιχεία για Ναύπλιο και Πειραιά) ανά χώρα προέλευσης και προορισμού (Αγγλία, Αυστρία, Γαλλία, Ρωμαϊκά Κράτη, Ιόνια Νησιά, Μάλτα, Νεάπολη και Σικελία, Ρωσία, Σαρδηνία, Τοσκάνη, Τουρκία κι Αίγυπτος, Ηνωμένες Πολιτείες, διάφορες προελεύσεις και προορισμοί).

Στη συνέχεια ακολουθούν δύο γενικές αναφορές για το 1838, μια εισαγωγής και μία εξαγωγής φορτίων από και προς την Αθήνα με στοιχεία για τους αριθμούς και τις αξίες των φορτίων, καθώς και τους σημαντικότερους αποστολείς και παραλήπτες ανά προορισμό ή προέλευση (Αλεξάνδρεια, Κωνσταντινούπολη, Μάλτα, Μασσαλία, Σμύρνη, Σύρος). Τέλος, το παράρτημα και η επιστολή ολοκληρώνεται με ένα σύντομο ενδεικτικό πίνακα των τελών αποστολής και των επιβαρύνσεων της τιμής μιας ποσότητας λαδιού από την Αθήνα ή τα Μέγαρα μέχρι τη Μασσαλία.

Κεφάλαιο 3

Η εργασία του Leconte

Αν το ζεύγος των διπλωματικών επιστολών που παρουσιάσαμε έχριζε λόγω της περιορισμένης πρόσβασης σε αυτό μιας λεπτομερέστερης παρουσίασης του περιεχομένου του, δε συμβαίνει το ίδιο με το βιβλίο του Casimir Leconte με τίτλο «*Etude économique de la Grece, de sa position actuelle, de son avenir*» («Οικονομική μελέτη της Ελλάδας, της σημερινής της κατάστασης, του μέλλοντός της») που εκδόθηκε στο Παρίσι το 1847. Το βιβλίο δεν έχει μεταφραστεί ή επανεκδοθεί στην Ελλάδα από τότε, αποτέλεσε όμως κι αποτελεί σημαντική πηγή για μια σειρά ιστορικών, οικονομικών και στατιστικών εργασιών στα παραπάνω από 150 χρόνια από την έκδοσή του. Έτσι η περιληπτική απόδοση του περιεχομένου του με βάση τη δομή που ακολουθεί ο συγγραφέας θα είναι λιγότερο λεπτομερής κι αναλογικά περιορισμένη σε έκταση.

Αρχικά όμως απαιτούνται κάποιες εισαγωγικές πληροφορίες για τον ίδιο το συγγραφέα και το έργο του. Ο Casimir Leconte, γεννημένος το 1796, με πατέρα τραπεζίτη και καλές σπουδές, συναντάται να εισέρχεται στο διοικητικό συμβούλιο των «*Messageries Royales*»¹ το 1828, τη στιγμή που ο σιδηρόδρομος ετοιμάζεται να αλλάξει τα ευρωπαϊκά δεδομένα στις μεταφορές κι εμπλέκεται εξ αντικειμένου με τις προοπτικές του. Ο Leconte γίνεται ένας από τους πιο δραστήριους υποστηρικτές του νέου και ταχέως βελτιούμενου μέσου και το 1838 με μεγάλο ρίσκο πρωτοστατεί στην ίδρυση και γίνεται βασικός μέτοχος της «*Compagnie du chemin de fer de Paris à Orléans*»².

¹Πρόκειται για την κρατική εταιρεία χερσαίων μεταφορών.

²Πρόκειται για μία από τις έξι μεγάλες ιδιωτικές σιδηροδρομικές εταιρείες που το 1938 συνέστησαν την S.N.C.F., το σημαντικότερο (μετέπειτα κρατικό) σιδηροδρομικό οργανισμό στη Γαλλία.

Το 1843 κι ενώ ήδη έχει σχεδιάσει την επέκταση της συγκεκριμένης γραμμής, απομακρύνεται από την εταιρία και ξεκινά μια περιήγηση στην ανατολική Μεσόγειο. Μαζί με την Αίγυπτο και την Τουρκία, επισκέπτεται την Ελλάδα όπου και διαμένει στο διάστημα 1845 - 1846. Μελετά την υλική πραγματικότητά της και γίνεται άτυπος σύμβουλος σε οικονομικά και τεχνικά ζητήματα της ελληνικής κυβέρνησης. Σε αυτό τα πλαίσιο, όπως φαίνεται και από το ίδιο του το έργο, συνεργάζεται με τη γαλλική αλλά και την ελληνική κυβέρνηση προσφέροντας γνωμοδοτικές υπηρεσίες. Με την επιστροφή του στη Γαλλία εκδίδει την οικονομική μελέτη «*Etude économique de la Grece, de sa position actuelle, de son avenir*».

Με το 452 σελίδων βιβλίο του, ο Casimir Leconte προσφέρει μια λεπτομερή μελέτη της οικονομικής κατάστασης του ελληνικού βασιλείου στα μέσα της δεκαετίας 1840-1850 με τις απαραίτητες όσο και χρήσιμες πληροφορίες για την περίοδο που είχε μεσολαβήσει από τη δημιουργία του ελληνικού κράτους. Δεν αρκείται σε μια ενδελεχέστατη έκθεση των οικονομικών μεγεθών αλλά μελετά και σχολιάζει τα οικονομικά προβλήματα, τις αιτίες και τις ενδεχόμενες συνέπειές τους αλλά και τις μελλοντικές δυνατότητες της ελληνικής οικονομίας. Καταγράφει την εικόνα που είχε αποκομίσει για την ελληνική υλική πραγματικότητα και συμπεριλαμβάνει μια σειρά απαντήσεων σε κάποιες πιο συγκεκριμένες ερωτήσεις που του τέθηκαν από το γαλλικό Υπουργείο Γεωργίας κι Εμπορίου, ερωτήσεις που σχετίζονται με τις δυνατότητες βελτιώσεις των θέσεων των γαλλικών εμπορικών συμφερόντων. Γιατί όμως το κάνει και σε ποιους απευθύνεται; Ο Leconte διακηρύσσει εξαρχής ότι απευθύνεται σε αυτούς που ενδιαφέρονται να φτάσουν στη βάση των πραγμάτων στην Ελλάδα, σε μια κοινότητα ανθρώπων που δείχνουν ενδιαφέρον αλλά έχουν φυσικά και την πολυτέλεια για ένα τέτοιο ενδιαφέρον. Στόχος του είναι να τραβήξει την προσοχή τους στην ειρηνική πλέον ελληνική προσπάθεια μέσω της ανάδειξης των πραγματικών προόδων και καθυστερήσεων της, ζητώντας τους καλή πίστη και ψύχραιμη ματιά πριν τις οποιοσδήποτε κρίσεις.

Όσον αφορά τη δομή του, το βιβλίο χωρίζεται σε τρία μέρη εκ των οποίων το πρώτο, που αποτελεί και το κύριο μέρος αποτελείται από τα εξής οχτώ κεφάλαια:

- 1ο κεφάλαιο (25 σελίδες) με τίτλο «Ιστορική επιτομή», με έμφαση στην πολιτική, οικονομική και θεσμική ζωή του κράτους από τη δημιουργία του μέχρι το 1845

- 2ο κεφάλαιο (132 σελίδες) με τίτλο «Περί της σημερινής οργάνωση της χώρας» που συγκεντρώνει τα δεδομένα για τις δομές πολιτικής διοίκησης, υγείας, δικαιοσύνης, θρησκείας, εκπαίδευσης, διπλωματίας και στρατού με το μισό κεφάλαιο να αφιερώνεται σε μια λεπτομερή καταγραφή της οικονομικής και δημοσιονομικής οργάνωσης ενώ 20 σελίδες ειδικότερα στην οργάνωση και την κατάσταση των δημοσίων έργων, της γεωργίας και της μεταποίησης
- 3ο κεφάλαιο (17 σελίδες) με τίτλο «Περί του εσωτερικού κι εξωτερικού δημοσίου χρέους»
- 4ο κεφάλαιο (11 σελίδες) με τίτλο «Περί της οικονομικής διαχείρισης των περιόδων 1833-1843 και 1843-1845»
- 5ο κεφάλαιο (107 σελίδες) με τίτλο «Εξέταση του προϋπολογισμού του 1846»
- 6ο κεφάλαιο (14 σελίδες) με τίτλο «Περί των εδαφικών, ορυκτών, εμπορικών και μεταποιητικών πόρων της χώρας»
- 7ο κεφάλαιο (16 σελίδες) με τίτλο «Περί της εθνικής τράπεζας της Ελλάδος»
- 8ο κεφάλαιο (16 σελίδες) με τίτλο «Το μέλλον της Ελλάδος»

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου (51 σελίδες) αποτελείται από αποσπάσματα εκθέσεων του Leconte προς το γαλλικό υπουργείο εμπορίου. Μία από αυτές (12 σελίδες) έχουν σαν αντικείμενο την Ελλάδα ενώ η θεματολογία των υπολοίπων αφορά την Αίγυπτο, τη Συρία, την Τουρκία και την Περσία και δε θα μας απασχολήσουν στο πλαίσιο αυτής της εργασίας.

Στο τρίτο μέρος του βιβλίου (50 σελίδες) επισυνάπτονται 13 σημειώσεις σχετικές με την Ελλάδα. Πρόκειται για σημειώσεις με θεματολογία είτε πιο ειδικού χαρακτήρα, είτε πιο έμμεσα σχετιζόμενη με το θέμα του βιβλίου, ενώ στο τέλος του βιβλίου, ο αναγνώστης μπορεί να βρει ένα χάρτη του βασιλείου.

Των παραπάνω προηγείται βέβαια ένας μικρός (12 σελίδες) πρόλογος όπου ο συγγραφέας παρουσιάζει τις αιτίες και τους στόχους συγγραφής του βιβλίου ενώ εκθέτει προγραμματικά το πλαίσιο και τις κατευθύνσεις που θα επιδιώξει να ακολουθήσει αλλά και να αποφύγει. Ξεκινάει επισημαίνοντας το ενδιαφέρον που εμφανίζει η Ελλάδα, ενδιαφέρον που δεν παραμένει

απλά σε επίπεδο ιστορικό αλλά απλώνεται σε όλα σχεδόν τα σύγχρονα πεδία του ανθρώπινου πνεύματος και δραστηριότητας. Προσφέρει έτσι ένα τεράστιο πεδίο ερευνών και δημιουργεί ένα καθήκον δραστηριοποίησης στον καθένα, ατομικά και συλλογικά, ώστε η χώρα να ξεφύγει από την «οθωμανική βαρβαρότητα», καθήκον που η Γαλλία εκπληρώνει καθημερινά. Η πολιτική οικονομία, η αγροτική επιστήμη, η ορυκτολογία και το εμπόριο αποτελούν πηγές πλούτου για τη χώρα. Αρκεί, σύμφωνα με τον Leconte, οι αναλύσεις να μην περιορίζονται στη διαπίστωση της κατάστασης «ημιβαρβαρότητας» της χώρας, μιας κατάστασης που απέχει από το επίπεδο της Γαλλίας και της Αγγλίας. Μόνο μια σε βάθος έρευνα των αιτιών είναι ικανή και αναγκαία ώστε να συνεχιστεί η ήδη καρποφόρα προσπάθεια επίτευξης του όχι και τόσο μακρινού στόχου. Αυτή η αναγκαιότητα δηλώνει ο Leconte ότι του δημιουργεί ενδιαφέρον και τον παρακινεί στο καθήκον του – με συνεπή έρευνα των πραγμάτων να βοηθήσει αυτούς που θέλουν να φτάσουν στη βάση της πραγματικότητας στην Ελλάδα.

Ο φιλελληνικός ενθουσιασμός και συγκίνηση των ετών της πολεμικής αναμέτρησης μετασηματίστηκε, σύμφωνα με το συγγραφέα, με την ίδρυση του ελληνικού κράτους σε ζήλο συζητήσεων και θεωρίες για την κρατική οργάνωση και τον κοινωνικό πλούτο, αλλά η υπερβολή δεν είναι καλός σύμβουλος στην εκτίμηση των αποτελεσμάτων τους. Όλες αυτές οι θεωρίες έπρεπε να εφαρμοστούν μετά από αιώνες βαρβαρότητας και μια δεκαετία σκληρού και καταστροφικού πολέμου που τελείωσε μόλις πριν 16 χρόνια. Η οποιαδήποτε κριτική πρέπει λοιπόν πάντα να προσμετρά το σημείο εκκίνησης της Ελλάδας και να μη της ζητά να διορθώσει ατέλειες που πρόσφατα μόνο διορθώθηκαν σε χώρες «διαφωτισμένες» κι ευημερείς ήδη από πολύ παλαιότερα. Άλλωστε ο χρόνος θα επιβεβαιώσει το θεόσταλτο για τον Leconte νόμο που θέλει τον καθένα στη σειρά του, τα νέα έθνη να ανακαλύπτουν με βάση το συμφέρον τους το δρόμο της ανάπτυξης τη στιγμή που τα ήδη ανεπτυγμένα θα βρίσκουν νέες δυνάμεις.

Με αυτήν τη παραδοχή, ο συγγραφέας τονίζει ότι δεν πρέπει αφενός τα ανθρώπινα έργα να κρίνονται ανεξάρτητα από το χρόνο, αφετέρου η Ελλάδα να κατηγορείται από θέσεις προκατάληψης για αργοπορία ή αδιαφορία χωρίς να εκτιμώνται τα επιτεύγματά της σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα. Η αμεροληψία κι η ψυχραιμία είναι απαραίτητες για τον Leconte για οποιαδήποτε συμβουλή, αποτροπή ή προτροπή, έτσι ώστε η φιλία να αποδεικνύεται χρήσιμη, ακόμη κι αν όχι πάντα ευχάριστη. Σε αυτό τα πλαίσια αντιλαμβάνεται το έργο του ενώ ολοκληρώνοντας τον

πρόλογο του επισημαίνει πως δεν ισχυρίζεται ότι έχει λύση για όλα τα προβλήματα που συνεχώς προκύπτουν, αλλά ότι τοποθετείται με άξονα την άποψή του για την αλήθεια στο παρόν και τη δυνατότητα στο μέλλον. Τέλος επαναλαμβάνει ότι πρωταρχικός του στόχος είναι να προσελκύσει τα βλέμματα Ευρωπαίων αρθρογράφων κι οικονομολόγων στην κατάσταση της Ελλάδας, ώστε αυτοί να εκτιμήσουν καλύτερα από τον ίδιο τί πρέπει να γίνει, ώστε ο Φιλελληνισμός της ειρήνης να αποδειχθεί αντάξιος του Φιλελληνισμού του πολέμου.

3.1 Ιστορική επιτομή

Το πρώτο κεφάλαιο με τίτλο «Ιστορική επιτομή» καταπιάνεται με τα ιστορικά προλεγόμενα μέχρι και την διακήρυξη του ελληνικού Συντάγματος, προσπαθώντας όπως γράφει ο συγγραφέας να προσφέρει το απαραίτητο υπόβαθρο για την κατανόηση της κατάστασης. Για την προεπαναστατική περίοδο αναφέρει την επιβίωση του εθνικού αισθήματος παρά την καταστολή του από την «οθωμανική βαρβαρότητα». Οι ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης συνέδραμαν σημαντικά σε αυτήν την κατεύθυνση. Η γνωριμία μαζί τους μπόλιασε την αναγκαιότητα για ελευθερία κι ανεξαρτησία οδηγώντας στον ένοπλο επαναστατικό αγώνα και μια εννιάχρονη περίοδο λεηλασίας. Ο Leconte αναφέρεται αρχικά στην περίοδο μέχρι το 1825, μια νικηφόρα περίοδο κατά την οποία παράλληλα με μια πρώτη προσπάθεια πολιτικοοικονομικής οργάνωσης, υπήρξαν αλληπάλληλες εσωτερικές διχόνοιες. Τα επόμενα χρόνια ο Ιμπραήμ κυριάρχησε κι οι Έλληνες γνώρισαν τη σχεδόν πλήρη καταστροφή. Η κατάσταση άλλαξε μετά το Ναυαρίνο και την εκστρατεία του Maison στην Πελοπόννησο με τις πολεμικές επιχειρήσεις να συνεχίζονται στη Στερεά Ελλάδα. Ο Καποδίστριας ως Κυβερνήτης προσπάθησε να εκπαιδεύσει, σύμφωνα με τον Leconte, ένα λαό μεθυσμένο από την ελευθερία και να καταστείλει τις αξιώσεις των κοτζαμπάσηδων. Η αποτυχημένη του προσπάθεια έληξε με τη δολοφονία του και την περίοδο πλήρους αναρχίας που απέδειξε, και πάλι σύμφωνα με το συγγραφέα, την ανικανότητα αυτοκυβέρνησης πριν την εκπαίδευση στην πρακτική της ελευθερίας και την υποταγή στους νόμους.

Μπροστά στον κίνδυνο να χάσουν οι Έλληνες από την απειρία τους ότι είχαν κερδίσει από την ανδρεία τους, οι Μεγάλες Δυνάμεις συγκάλεσαν τη Διάσκεψη του Λονδίνου κι εξέλεξαν βασιλιά της Ελλάδος τον Όθωνα. Η πανηγυρική υποδοχή του στην Ελλάδα φανέρωσε την κού-

ραση του λαού από τη χρόνια αναρχία. Ο Leconte χαρακτηρίζει το έργο της Αντιβασιλείας ως μη ανταποκρινόμενο στο ύψος της αποστολής της, με τις μνήμες πάντως των δολοπλοκιών και των διχονοιών να μην αποκρύπτουν την υιοθέτηση κάποιων χρήσιμων μέτρων όπως το νομοθετικό έργο του Mauger και την ίδρυση του Λογιστηρίου με επικεφαλής το Γάλλο Regny. Η πρώτη περίοδος βασιλείας του Όθωνα χαρακτηρίστηκε από την ατυχή, κατά τον Leconte, ανάθεση υπερεξουσιών στον (ανάξιο μάλλον κι ιδιότροπο) αρχικαγκελάριο Armansberg και την ουσιαστική απομόνωση του βασιλιά. Οι ταραχές κι εξεγέρσεις σε Πάτρα, Ναύπακτο και Μεσολόγγι ήταν φυσικές συνέπειες που απέδειξαν ταυτόχρονα το λάθος της αντικατάστασης των εθνικών στρατευμάτων από βαναρικά μισθοφορικά. Το αίτημα του Άρμανσπεργκ για εκταμίευση του τρίτου μέρους του, εγγυημένου από τις Δυνάμεις, δανείου παρά τη μη εξυπηρέτηση των ήδη χρωστούμενων τοκοχρεολυσίων έφερε τη διαφωνία της Γαλλίας ενώ η κατάσταση δε βελτιώθηκε παρά την υιοθέτηση από μέρους του κάποιων θετικών μέτρων (ρύθμιση μέτρων και σταθμών, γαλλικός εμπορικός κώδικας, Ελεγκτικό Συνέδριο, κανονισμός τελωνείων, επαρχιακή οργάνωση).

Η επιστροφή του Όθωνα στην Ελλάδα μετά το γάμο του έφερε διαδοχικά την αντικατάσταση του Armansberg από τον Rudhart, την αποπομπή του δεύτερου, την ανάληψη από το βασιλιά της προσωπικής διακυβέρνησης καθώς και τη δημιουργία ενός ελληνικού υπουργικού συμβουλίου. Έχουμε έτσι την πρώτη εμπλοκή Ελλήνων στις δημόσιες υποθέσεις αλλά και τις πρώτες συνταγματικές φωνές κι υποψίες του, κατά τον Leconte, τίμιου κι αφοσιωμένου Όθωνα. Το 1838 συντάχθηκε ο πρώτος κανονικός προϋπολογισμός ενώ ακολούθησε μια περίοδος ανάπτυξης της κρατικής ευμάρειας με βελτιώσεις στο φοροεισπρακτικό και αυτοδιοικητικό μηχανισμό και μια προσπάθεια για οικονομίες που απέφερε την εξισορρόπηση εσόδων-εξόδων, χωρίς όμως στέρεη εισοδηματική βάση. Κύριο μειονέκτημα της περιόδου υπήρξε για το συγγραφέα η κωλυσιεργία της κυβέρνησης με δευτερεύουσας σημασίας ζητήματα, ενώ μικρή αναφορά γίνεται στη φιλορθόδοξη συνωμοσία του 1841 και στη κρίση στις διπλωματικές σχέσεις με την Οθωμανική Αυτοκρατορία την ίδια χρονιά. Ο θάνατος του Regny έφερε την απώλεια του δημοσιονομικού ελέγχου παρά τη φαινομενική σταθερότητα, την εξυπηρέτηση των δανείων και την ίδρυση της Εθνικής Τράπεζας. Το έλλειμμα κι η αδυναμία εξυπηρέτησης του δανείου που ακολούθησαν δημιούργησαν μια καταιγίδα που δεν μπόρεσε να κατευναστεί παρά τις προσπάθειες, τα μέτρα και τις απόπειρες για νέα δάνεια. Η Διάσκεψη του Λονδίνου διαμαρτυρήθηκε κι οι μειώσεις μισθών κι

οι απολύσεις του Όθωνα έθιξαν μόνο τους Έλληνες. Το έδαφος έγινε πιο εύφορο σε συνταγματικές απόπειρες ενώ η κυβερνητική αλλαγή φαινόταν επιθυμητή από όλους με το βασιλιά τελικά να αποδέχεται το αίτημα για Σύνταγμα των στρατευμάτων της Φρουράς της Αθήνας. Κατά το Leconte η αναίμακτη επανάσταση επιβεβαίωσε αφενός τη μη βιωσιμότητα της προηγούμενης κατάστασης, αφετέρου την ενστικτώδη έφεση του ελληνικού λαού στις ορθές αρχές διακυβέρνησης. Ακολούθησε ο σχηματισμός ενός υπουργικού συμβουλίου υπό την προεδρεία του Μεταξά και η σύγκληση Εθνοσυνέλευσης που μετά από συζητήσεις κατέληξε τον Μάρτιο του 1844 στο ελληνικό Σύνταγμα ενώ ακολούθησαν οι βουλευτικές εκλογές του Ιουλίου.

Ολοκληρώνοντας το πρώτο κεφάλαιο, ο Leconte επαναλαμβάνει ουσιαστικά τα μεθοδολογικά κριτήρια που είχε εκθέσει στον πρόλογο: την αλήθεια, την έρευνα και την αντικειμενικότητα που τον προφυλάσσουν από την εμπλοκή σε πολιτικά παιχνίδια. Τέλος, παραθέτει μια ιστορική περιοδολόγηση της περιόδου 1821-1847 στην οποία αφενός χαρακτηρίζει με τη λέξη «πρόοδος» την περίοδο μετά την ενηλικίωση του Όθωνα, αφετέρου εξηγεί ότι μόλις το 1836, το τέλος δηλαδή της διοίκησης Άρμανσπεργκ πρέπει να θεωρείται η αρχή της οικονομικής περιόδου στην οποία μπορούν πραγματικά να καταλογιστούν ευθύνες στην χώρα και στους πολιτικούς της για ενδεχόμενα διαχειριστικά λάθη.

3.2 Γενική κατάσταση της χώρας

Το δεύτερο κεφάλαιο με τίτλο «Περί της σημερινής οργάνωση της χώρας» χωρίζεται ουσιαστικά σε επιμέρους υποκεφάλαια το καθένα από τα οποία ασχολείται με το κάθε επιμέρους τομέα της οργάνωσης της χώρας. Ο συγγραφέας δηλώνει εξ αρχής πως παρότι η επανάσταση του 1843 με τη μετριοπάθεια και τους φιλελεύθερους θεσμούς της έδωσε στην Ελλάδα μια διακεκριμένη θέση ανάμεσα στα συνταγματικά ευρωπαϊκά έθνη, κατά κοινή ομολογία πολλά πρέπει να γίνουν στο τομέα της οργάνωσης και πάλι έχοντας στο νου την απόσταση από το στόχο αλλά και από την αφετηρία. Στο πρώτο λοιπόν υποκεφάλαιο ασχολείται με στοιχεία της πολιτικής οργάνωσης και του συνταγματικού της χάρτη στον οποίο κατοχυρώνονται βασικές όψεις της ζωής και της οργάνωσης του βασιλείου: ζητήματα θρησκευτικά, δικαίου, εκπαίδευσης, χωρισμού και σχέσης των εξουσιών, δικαιώματα κι εξουσίες του βασιλιά, το ζήτημα της διαδοχής, η απόδοση

των δικαιωμάτων εκλέγειν κι εκλέγεσθαι και άλλα. Στο δεύτερο υποκεφάλαιο που ασχολείται με τη γενική διοικητική οργάνωση, ο Leconte σημειώνει ότι χωρίζεται σε 7 υπουργεία επισημαίνοντας πως το υπ. Εσωτερικών έχει στις αρμοδιότητές του τη γεωργία, τη βιομηχανία, το εμπόριο, τα δημόσια έργα, αλλά και την επιτήρηση της τράπεζας και των ταχυδρομείων που θα έπρεπε να υπάγονται στο υπ. Οικονομικών. Αντιστρόφως στο υπ. Οικονομικών υπάγεται ο τομέας των ορυχείων που θα έπρεπε να υπάγεται στο υπ.Εσωτερικών. Επιπλέον, ο Leconte σημειώνει ότι ο τομέας των θρησκευτικών ζητημάτων υπάγεται στο υπ. Παιδείας αντί του υπ. Δικαιοσύνης όπως στη Γαλλία. Ακολουθεί με μεγαλύτερη έκταση το υποκεφάλαιο της οργάνωσης της αυτοδιοίκησης. Παρουσιάζεται το σχήμα δήμος/κοινότητα-επαρχία-νομαρχία ως ανάλογο του γαλλικού *commune-arrondissement-département*, περιγράφεται ο τρόπος διοίκησής τους κι εκλογής των οργάνων τους και δίνεται ο κατάλογος των νομών, των επαρχιών και των αντίστοιχων εδρών και πληθυσμών τους.

Στη συνέχεια το βιβλίο περνάει στο εκτενέστερο μέρος του κεφαλαίου που καταλαμβάνει τις 64 από τις συνολικά 132 σελίδες του κι ασχολείται με τη δημοσιονομική οργάνωση της χώρας. Από την αρχή τονίζεται ότι στη διαχείριση του συγκεκριμένου τομέα οι μεταρρυθμίσεις πρέπει να είναι ριζοσπαστικότερες αφού παρατηρούνται ακόμα και τα πιο πρωτόλεια λάθη. Οι έγγειοι μάλιστα φόροι εισπράττονται κατά το μεγαλύτερο μέρος σε είδος κι η ασάφεια στο ζήτημα των περιουσιών δεν επιτρέπει την ύπαρξη κτηματολογίου κι άρα τη φορολογία στη γη κι όχι στο προϊόν. Η λεπτομερής περιγραφή που ακολουθεί κι ο Leconte κρίνει απαραίτητη για την κατανόηση του συστήματος αλλά και των διορθώσεων που επιδέχεται στηρίζεται στο σχολιασμό της έκθεσης των στοιχείων του προϋπολογισμού εσόδων του 1845 που κρίνει φυσιολογικό. Η λεπτομερής αναφορά του Leconte στα ποσά που εγγράφονται στον προϋπολογισμό, στις διακυμάνσεις τους τα τελευταία χρόνια αλλά και στην αποδοτικότητα της κάθε κατηγορίας εσόδων είναι εντυπωσιακή αλλά δεν εντάσσεται σαφώς στα όρια της εργασίας μας. Σε αυτή τη βάση πολλές από αυτές τις λεπτομέρειες παραλείπονται παρακάτω.

Πρώτη παρατήρηση που κάνει ο συγγραφέας είναι ότι ο προϋπολογισμός εσόδων έχει συνταχθεί υπό τη διπλή οπτική της *exercice* και της *gestion*. Αυτό σημαίνει πως κάθε κατηγορία εσόδων αλλά και το σύνολο αποδίδουν δύο διαφορετικά ποσά που αντιστοιχούν στην *exercice* και στην *gestion*. Από τη μία έχουμε τα δικαιώματα που υπολογίζεται πως θα δημιουργηθούν

κατά τη διάρκεια μιας χρονιάς κι από την άλλη τα έσοδα που υπολογίζεται πως θα εισπραχθούν κατά την ίδια χρονιά. Οι κρατικές υποχρεώσεις δαπανών αντίθετα που θα δημιουργηθούν σε αυτό το διάστημα θα πρέπει σχεδόν πλήρως να έχουν εξοφληθεί μέσα στην ίδια χρονιά. Στην ίδια λογική το κράτος εισπράττει την επόμενη χρονιά δικαιώματα προηγούμενης χρονιάς. Έτσι το *gestion* εκφράζει την πραγματική κατάσταση του θησαυροφυλακίου, ενώ το *exercice* την εισοδηματική βάση στην οποία στηρίζεται κι η οικονομική νομοθεσία της ίδιας χρονιάς. Η δεύτερη παρατήρηση αφορά το ζήτημα της δαπάνης εξυπηρέτησης του δανείου η οποία ανέρχεται στο 1/3 των συνολικών εσόδων κι αλλοιώνει την πραγματική εικόνα του προϋπολογισμού. Αφαιρώντας τελικά το ποσό καταλήγουμε για τον προϋπολογισμό εξόδων του 1845 στο ποσό των 13,27 εκατομμυρίων δραχμών και στο ότι οι προϋπολογισμοί *exercice* και *gestion* του 1845 ήταν πλεονασματικοί κατά 5,3% και 0,5% αντίστοιχα επί των εσόδων.

Τα κρατικά έσοδα χωρίζονται σε οχτώ κατηγορίες: άμεσοι φόροι, έμμεσοι φόροι, έσοδα δημοσίων υπηρεσιών, έσοδα από την κρατική περιουσία, έσοδα από μεταβιβάσεις κρατικής περιουσίας, διάφορα προϊόντα, εκκλησιαστικά έσοδα και χρωστούμενα. Από αυτές, ο Leconte μας ενημερώνει ότι μόνο οι μεταβιβάσεις δημόσιας περιουσίας και τα χρωστούμενα δεν αποτελούν μόνιμους πόρους εσόδων κάθε χρονιά. Η περαιτέρω περιγραφή του Leconte ξεκινά με τους άμεσους φόρους οι οποίοι αποτελούν παραπάνω από το μισό των κρατικών εσόδων και αποτελούνται από τη δεκάτη και την επικαρπία, το φόρο για τις μέλισσες, τον έγγειο φόρο του 3% στις δωρεές, τον φόρο στα ζώα, το τέλος επιτηδεύματος και το φόρο ενοικίων.

Μόνο η δεκάτη κι η επικαρπία αποτελούν μαζί τα 3/7 των συνολικών εσόδων κι ο Leconte επιμένει ιδιαίτερα στις λεπτομέρειές τους. Ο φόρος της δεκάτης (10% επί του ακαθάριστου προϊόντος) δημιουργεί προβλήματα κι υπάρχουν σχέδια για αντικατάστασή της (είσπραξη σε είδος, αντικατάσταση από έγγειο φόρο ανάλογα με την ποιότητα του εδάφους). Όμως οποιαδήποτε αλλαγή χωρίς μεταβατική περίοδο θα δημιουργούσε προβλήματα κι έτσι η δεκάτη διατηρήθηκε αλλάξε όμως ο τρόπος είσπραξης της. Οι ενοικιαστές των φόρων δημιουργούσαν σημαντικά χρωστούμενα προς το κράτος (ήδη στο σύνολό τους ανέρχονται στο 100% περίπου του προϋπολογισμού εσόδων) και πολλές παραβάσεις εις βάρος των χωρικών. Πλέον το κράτος συντηρεί ένα πολύπλοκο και δαπανηρό σύστημα παρακολούθησης των εσοδειών, είσπραξης και μεταφοράς των φόρων αποτελούμενο από κρατικούς υπαλλήλους το οποίο όμως αποδεικνύεται ήδη

πιο συμφέρον. Συμπληρωματικά στη δεκάτη που αφορά ιδιωτικές περιουσίες αλλά και κρατικά κτήματα που καλλιεργούνται από ιδιώτες, στη δεύτερη περίπτωση υπάρχει κι ο φόρος της επικαρπίας (15% επί του ακαθάριστου προϊόντος) ο οποίος συλλέγεται μαζί με τη δεκάτη. Ο Leconte αναφέρει ότι το κράτος μελετά την αντικατάστασή του από ένα κανονικό ενοίκιο, σχέδιο όμως που έρχεται αντιμέτωπο με δύο προβλήματα. Από τη μία, πολλά από τα κρατικά αυτά κτήματα φυτεύτηκαν από του ίδιους τους αγρότες κι από την άλλη η από αμνημονεύτων χρόνων καλλιέργεια του κάθε χωραφιού από την ίδια οικογένεια, κι η μεταβίβασή του από γενιά σε γενιά μαζί με το 15% δημιουργεί ζητήματα χρησικτησίας. Έτσι δημιουργείται η ανάγκη να εξασφαλιστεί δωρεάν ή με μικρό κόστος μια μικρή ιδιοκτησία σε αυτούς τους χωρικούς. Τέλος και κλείνοντας την αναφορά του στη δεκάτη και την επικαρπία, ο συγγραφέας τονίζει ότι αυτή η εξάρτηση του φορολογικού συστήματος από το προϊόν δημιουργεί σημαντικές αποκλίσεις στην εκτίμηση των πραγματικών εσόδων.

Όσον αφορά τους υπόλοιπους άμεσους φόρους η έκταση που αφιερώνει ο Leconte είναι πολύ μικρότερη. Ο έγγειος φόρος του 3% εντάσσεται στη διαδικασία αντικατάστασης της δεκάτης από έγγειο φόρο στην ιδιοκτησία κι αφορά τις περιουσίες που το κράτος παραχώρησε με δωρεές είτε με το νόμου του 1835, είτε προς τους Φαλαγγίτες. Από την άλλη ο φόρος στην κτηνοτροφία ήταν αρχικά κεφαλικός και βοσκής, αλλά οι αιτιάσεις των χωρικών για χρησικτησία στα βοσκοτόπια ανάγκασαν το κράτος να διατηρήσει μόνο τον κεφαλικό, ενώ ο φόρος επιτηδεύματος αφορά το «βιομηχανικά» επαγγέλματα πολλά από τα οποία επιβαρύνονται άλλωστε από την ενοικίαση κάποιας εγκατάστασης από το κράτος.

Η δεύτερη κατηγορία εσόδων, οι έμμεσοι φόροι, συμπεριλαμβάνει τους τελωνειακούς δασμούς, τα έσοδα από το χαρτόσημο, ένα υγειονομικό τέλος, το τέλος ελλιμενισμού και το τέλος ναυσιπλοΐας. Οι πληροφορίες που ο Leconte προσφέρει είναι και πάλι αρκετά λεπτομερείς, συναφέστερες όμως με το θέμα της εργασίας μας αποδεικνύονται αυτές που αφορούν τα τελωνεία. Ο συγγραφέας σημειώνει ότι το δασμολόγιο έχει ρυθμιστεί από το 1830 επί Καποδίστρια με μια εισπρακτική κι όχι προστατευτική λογική³. Η γέννηση όμως της ελληνικής μεταποίησης κι η ανάπτυξη της γεωργίας δημιούργησαν και την ανάγκη για φροντίδα προστασίας της εγχώριας

³Δασμός 6% στην εξαγωγή και 10% στην εισαγωγή επί της αξίας, ενώ για κάποια συγκεκριμένα προϊόντα επί του βάρους.

παραγωγής, η οποία με τη σειρά της οδήγησε σε τροποποιήσεις όπως η εξαίρεση από το δασμό εξαγωγής των ελληνικών προϊόντων μεταποίησης αλλά κι η προστασία των ελληνικών σιτηρών από μία κλίμακα δασμολόγησης⁴ των εισαγόμενων σιτηρών και αλεύρων ενώ υπάρχουν σκέψεις για ριζική μεταρρύθμιση. Τέλος ο συγγραφέας κάνει αναφορά στον εσωτερικό δασμό στη διαθάλασση μεταφορά προϊόντων ανάμεσα στις επαρχίες του βασιλείου. Το άδικο αυτό μέτρο που ίσχυσε από το 1830 ως το 1843 υπήρξε, γράφει ο Leconte, δυσβάστακτο για την παραγωγή συγκεκριμένων περιοχών και καταστροφικό συνολικά για το εσωτερικό εμπόριο.

Στην κατηγορία των εσόδων από δημόσιες υπηρεσίες ο προϋπολογισμός περιλαμβάνει το νομισματοκοπείο, το ταχυδρομείο και το βασιλικό τυπογραφείο. Εκτός από την περιγραφή της λειτουργίας και των δαπανών κι εσόδων των συγκεκριμένων υπηρεσιών, το βιβλίο αναφέρει κάποιες πληροφορίες για το εν ισχύ νομισματικό σύστημα του 1833 και για τη σημαντική νομισματική διαρροή στην Τουρκία.

Εκτενέστερη είναι η ενασχόληση του συγγραφέα με την κατηγορία των εσόδων από την εκμετάλλευση της κρατικής περιουσίας στην οποία περιλαμβάνονται ορυχεία (σμύριδα Νάξου, μυλόπετρα και γύψος Μήλου, ποζολάνης Σαντορίνης), θερμοπηγές, αλυκές, ψαρότοποι, δάση, ελαιώνες, αμπελώνες σταφίδας Κορίνθου, διάφορα κτήματα (περιβόλια, κήποι, λιβάδια, βοσκοτόπια, έλη, ερημονήσια), κτίσματα κι εγκαταστάσεις (μύλοι, πατητήρια, αποθήκες, καταστήματα). Ο συγγραφέας αναφέρεται κυρίως στα οικονομικά δεδομένα και στον τρόπο εκμετάλλευσής τους με την αναφορά στα δάση να είναι λεπτομερέστερη. Ο Leconte θεωρεί ότι όταν υπάρξουν οι αναγκαίοι δρόμοι, ο ακόμα ανεκμετάλλευτος πλούτος των δασών θα αποδειχθεί τεράστιας σημασίας για το Κράτος. Η επιτήρηση και διαχείριση τους γίνεται από κρατικούς πράκτορες αλλά η ανεπάρκεια των δασικών εσόδων δεν επιτρέπει την ικανοποιητική οργάνωση της υπηρεσίας. Τέλος αναφέρεται ότι η ξυλεία για θέρμανση και για κατασκευή γεωργικών εργαλείων εξαιρείται της φορολογίας.

Αρκετά εκτενής είναι επίσης η αναφορά του Leconte στα έξοδα από μεταβιβάσεις κρατικής περιουσίας. Στη συγκεκριμένη κατηγορία περιλαμβάνονται οι ετήσιες δόσεις των χρωστούμενων των πολιτών προς το Κράτος για δύο είδη μεταβίβασης περιουσίας: τις δωρεές με το νόμο του 1835 και τις μεταβιβάσεις περιουσίας που κινδύνευαν από τη φθορά σε περίπτωση που έμεναν

⁴Ο δασμός αυξάνεται αντιστρόφως ανάλογα από την τιμή ανά κιλό εισαγωγής.

στα χέρια του κράτους χωρίς να βρουν ενοικιαστή. Όσον αφορά τις δωρεές, ο Leconte περιγράφει με αρκετές λεπτομέρειες το ιστορικό της δωρεάς του 1835, επιμένοντας ότι στόχος του βασιλιά ήταν να εκπληρώσει το πανεθνικό αίτημα για παραχώρηση γης στις οικογένειες στις οποίες η Ελλάδα όφειλε την απελευθέρωση, μετατρέποντας ταυτόχρονα τους ενοικιαστές γης του Κράτους σε ιδιοκτήτες γης αλλά και δημιουργώντας κάποιους χρηματικούς πόρους ώστε να εξυπηρετηθεί το δημόσιο χρέος. Έτσι εκτός της πίστωσης σε κάθε οικογένεια, αποφασίστηκε και μια μικρή ετήσια αποζημίωση ανάλογη της αξίας της αγορασμένης γης. Όμως η υλοποίηση του σχεδίου δεν έγινε αρκετά ευφυώς, γράφει ο Leconte, έτσι ώστε στις δημοπρασίες γης που προβλέπονταν από το νόμο, ένας ανόητος ανταγωνισμός ανέβασε κατακόρυφα τις τιμές. Έτσι εξαρχής και παρά την πρόβλεψη του νόμου η τήρηση των συμφωνηθέντων ήταν πρακτικά αδύνατη με τα χρωστούμενα της συγκεκριμένης κατηγορίας εσόδων να είναι μεγάλα.

Ως διάφορα έσοδα, στα οποία ο συγγραφέας αφιερώνει μικρή έκταση, ο προϋπολογισμός περιλαμβάνει τα προερχόμενα από τόκους δανεισμού, από αποζημιώσεις για δικαστικά έξοδα και από τα μερίσματα των μετοχών της Εθνικής Τράπεζας. Εκτενέστερη είναι η αναφορά στις κατηγορίες των εκκλησιαστικών εσόδων και των χρωστούμενων. Τα μεν πρώτα δεσμεύονται και σπανίως χρησιμοποιούνται εκτός ου εκκλησιαστικού τομέα, τα δε δεύτερα είναι πολλά, το Κράτος όμως γράφει ο Leconte δεν επιδεικνύει πυγμή για την υπεράσπιση των δικαιωμάτων του που καλύπτονται άλλωστε είτε από το νόμους είτε από υποθήκες.

Πριν το τέλος του υποκεφαλαίου για τη δημοσιονομική οργάνωση του κράτους ο συγγραφέας θεωρεί σκόπιμο να προσφέρει λίγες λεπτομέρειες για τον τρόπο είσπραξης των παραπάνω εσόδων που είναι διαφορετικός ανα κατηγορία. Όσον αφορά τα σιτηρά, η συγκομιδή του φόρου γίνεται αμέσως μετά το δημόσιο ταυτόχρονο άλεσμα στα κοινοτικά αλώνια κάθε χωριού. Ο έφορος τον συλλέγει σε είδος και με κρατικά έξοδα στις δημόσιες αποθήκες ενώ η πώληση του προϊόντος γίνεται με πλειοδοσία. Ο φόρος στον καπνό και το βαμβάκι συλλέγεται μετά από επιτόπια εκτίμηση του προϊόντος ενώ για άλλα προϊόντα (κηκίδια, βαλονία, πρινοκόκκι, ραμινόσπορος⁵) ο φόρος ανά κιλό είναι προκαθορισμένος και συλλέγεται στην εξαγωγή. Σημειώνεται επίσης ότι

⁵Κηκίδια (*noix de galle*): χρησιμοποιούμενες ως χρωστική ουσία (μαύρη και γκρι) παρασιτογενείς εκφύσεις της βελανιδιάς *Quercus Robur*. Πρινοκόκκι ή κρεμεζί ή κερμές (*vermillon*): χρησιμοποιούμενες ως χρωστική ουσία (κόκκινη) παρασιτογενείς εκφύσεις του πουρναριού (*Quercus Coccifera*). Οφειλόμενες στο παράσιτο *kermes vermilio*. Ραμινόσπορος ή λατζιχέρι ή λατζιβέρι (*graine d'Avignon* ή *yellow berry*): καρπός χρησιμοποιούμενος ως χρωστική ουσία (περσικό κίτρινο).

μια σειρά από χαμηλής αξίας προϊόντα (φακές, ρεβίθια, κρεμμύδια, κουκιά, όπιο, σουσάμι, λινάρι, κάνναβη, πατάτες, ελιές) απαλλάσσονται από τη φορολογία, ενώ άλλα που θεωρούνται κατεξοχήν εξαγωγίμα (μετάξι, αποξηραμένα σύκα, σταφίδα Κορίνθου, αμπέλια οινοποιίας, ριζάρι) φορολογούνται μόνο κατά την εξαγωγή τους.

Τέλος, ο Leconte κάνει μια συνολική εκτίμηση της εικόνας που έχει μόλις παραθέσει. Ξεκινά από την παραδοχή ότι η δεκάτη κι οι τελωνειακοί δασμοί αποτελούν τους σημαντικότερους κρατικούς οικονομικούς πόρους ενώ σημειώνει ότι ο προϋπολογισμός του 1846 σηματοδοτεί τις εξής αλλαγές: εξαίρεση από τον δασμό εξαγωγής των ιδανικών για την εσωτερική μεταποίηση προϊόντων, κατάργηση των εσωτερικών δασμών, υιοθέτηση προστατευτικής κλίμακας στην εισαγωγή σιτηρών και μικρού τέλους στην εισαγωγή ζώων. Συνεχίζει με μια συνοπτική ανακεφαλαίωση επισημαίνοντας πως η κυβέρνηση ασχολείται με την αναθεώρηση του δασμολογίου και σχολιάζοντας ότι η κρατική περιουσία συνεισφέρει αρκετά αλλά όχι σύμφωνα με τις δυνατότητες και την αναγκαιότητα. Εξηγεί πως η δυσκολία πρόσβασης στα δάση (θεσσαλικά σύνορα η εσωτερικό Εύβοιας) δεν επιτρέπει αισιοδοξία για το άμεσο μέλλον ενώ οι διαφορές μεταξύ εκτίμησης και πραγματικής τιμής στα έσοδα από ελαιώνες, αμπέλια και κρατικά κτήματα είναι μεγάλη. Αντίθετα, σημειώνει, οι ενοικιάσεις εγκαταστάσεων δεν έχουν ανάλογη διαφορά αλλά δεν αποφέρουν παρά μικρά έσοδα ενώ η τράπεζα δεν αποδίδει προς το παρόν σημαντικά μερίσματα, αλλά τη θεωρεί πολύ χρήσιμη για αυτό εξηγεί πως θα της αφιερώσει ολόκληρο κεφάλαιο. Ολοκληρώνοντας το υποκεφάλαιο, επιμένει στο μεγάλο όγκο των χρωστούμενων τα οποία όμως αποδίδουν καθημερινώς έσοδα.

Το υποκεφάλαιο για την υγειονομική οργάνωση της χώρας είναι πολύ μικρό. Περιγράφεται συνοπτικά η διάρθρωσή της και σημειώνεται η μεγάλη πρόοδος που έχει συντελεστεί τα τελευταία χρόνια, με βάση την οποία ο Leconte κρίνει την οργάνωση του τομέα σχεδόν πλήρη κι επαρκή των σύγχρονων απαιτήσεων.

Ακολουθεί το υποκεφάλαιο που αφιερώνεται στον τομέα της δημόσιας οικονομίας στον οποίο συμπεριλαμβάνονται τα δημόσια έργα, η γεωργία, η μεταποίηση και το εμπόριο. Ο συγγραφέας ξεκινά με τα δημόσια έργα τα οποία εξ αρχής δηλώνει ότι είναι πολύ λίγα λόγω της στενότητας οικονομικών πόρων. Αναφέρεται στις αποξηράνσεις ελών (Χαλκίδα, Κηφισός Βοιωτίας, Τρίπολη, Φάληρο, Σπερχειός) ενώ επιμένει ιδιαίτερα στο μεγάλο υπό μελέτη σχέδιο απο-

στράγγισης της Κωπαΐδας που θα βελτιώσει την υγιεινή της περιοχής και θα προσφέρει μεγάλη έκταση καλλιεργήσιμης γης. Στο ζήτημα της οδοποιίας αναφέρεται ότι δεν απαιτεί μεγάλα έξοδα εξαιτίας της πρόθυμης συνδρομής των κατοίκων είτε μέσω παραχώρησης εκτάσεων είτε μέσω χειρωνακτικής εργασίας. Ακολουθεί η περιγραφή των λιμενικών έργων (αποβάθρες Πειραιά και Σύρου) στα οποία επισημαίνεται ο σημαντικός όλος των κοινοτήτων κι η σημαντική έλλειψη φάρων σε αρκετά σημεία (είσοδος Πειραιά, Κάβο Ντόρο, Άνδρος, Σαλαμίνα). Όσον αφορά τις πόλεις, κατασκευές δημοσίων κτιρίων έχουμε μόνο στην Αθήνα (ανάκτορο, στρατιωτικό νοσοκομείο, πανεπιστήμιο, νομισματοκοπείο, αστεροσκοπείο) όπου σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η οικονομική συνδρομή του βαρώνου Σίνα ενώ σημαντικές φροντίδες υπάρχουν και στη Σύρο. Το Γραφείο Δημοσίων Έργων υπάγεται στο υπ. Εσωτερικών όπως η εποπτεία ολόκληρου του τομέα της δημόσιας οικονομίας. Τέλος ο Leconte σημειώνει ότι για τις ανάγκες της γεωργίας και της βιομηχανίας, η κυβέρνηση ίδρυσε στην Αθήνα τον Βοτανικό Κήπο και το Πολυτεχνείο. Θεωρεί όμως το επίπεδο σπουδών αρκετά χαμηλό για να αντεπεξέλθει στην αποστολή του. Αντίθετα, επιδοκιμάζει τη σύσταση μιας αρχαιολογικής ένωσης που καταγράφει και συγκεντρώνει το αρχαιολογικό υλικό που θα διαμορφώσει αργότερα το Εθνικό Μουσείο.

Η γεωργία, σημειώνει ο συγγραφέας, γνωρίζει καθημερινή βελτίωση ενώ θεωρεί ότι υπάρχουν στη χώρα τέσσερις τύποι αγροτικής ιδιοκτησίας: η εθνική (που περιήλθε στο Κράτος είτε με κατάκτηση είτε με αγορά), η ιδιωτική (που είτε κληρονομείται είτε αγοράζεται), η «εθνική-ιδιωτική» (καλλιεργούμενη και μεταβιβάσιμη από πολίτες αλλά κρατικής ιδιοκτησίας) κι η εκκλησιαστική. Χωρίς κτηματολόγιο, αξιόπιστες μετρήσεις υπολογισμού της καλλιεργούμενης, της καλλιεργήσιμης έκτασης ή της ιδιωτικής περιουσίας δεν μπορούν να υπάρξουν. Στη συνέχεια αναφέρει ότι στο Κράτος ανήκουν μεγάλες εκτάσεις δέντρων (ελιές, μουριές, συκιές) και δημητριακών ενώ δίνει αναλυτικό πίνακα των γεωργικών προϊόντων της χώρας με βάση τη συνολική αξία της παραγωγής στην κορυφή του όποιου βρίσκεται η σιτοπαραγωγή, η αμπελουργία κι η ελαιοπαραγωγή. Με βάση τα ποσά της συνολικής αξίας της παραγωγής τεκμαίρει σημαντική αύξηση στην περίοδο 1833-1837 και στασιμότητα από τότε, παρότι θεωρεί ότι η προοδευτική ανάπτυξη της καλλιέργειας, η τελειοποίηση των εργαλείων κι η ανεπάρκεια της παραγωγής στο Βορά του βασιλείου πείθουν για μια νέα σημαντική πρόοδο. Αντίθετα αποδίδει τη στασιμότητα στην εξάντληση των διαθέσιμων στους αγρότες πόρων, στην ξηρασία, σε μια κρίση της τιμής

της σταφίδας, στην ανεπάρκεια των τραπεζικών δανείων αλλά και στη μικρή ακόμα απόδοση των πρόσφατων φυτεύσεων. Αναφέρεται στη συνέχεια σε πιο συγκεκριμένες απόπειρες αγροτικής βελτίωσης σε διάφορες περιοχές της χώρας: εισαγωγές νέων καλλιεργειών (κυρίως ριζάρι), μαζικές φυτεύσεις και μπολιάσματα (αμπέλια σταφίδας, μουριές, συκιές, ελιές), αντικατάσταση εργαλείων. Τη μέγιστη ανάπτυξη την παρατηρεί στην Αργολίδα, στην Αττική, στη Λιβαδειά, στη Μεσσηνία και στη Β. Εύβοια ενώ σημειώνει την προσαρμοστικότητα στην καινοτομία του Έλληνα αγρότη.

Στη συνέχεια και περνώντας στο εμπόριο, το βιβλίο περιέχει τον πίνακα εμπορικής κίνησης, εισαγωγών κι εξαγωγών, ανά αξία προϊόντος και χώρα εισαγωγής για το 1845. Το σύνολο των εισαγωγών ανέρχεται στο διπλάσιο των εξαγωγών, κύριο εξαγωγίμο προϊόν αποτελεί η σταφίδα Κορίνθου ενώ όσον αφορά τις εισαγωγές, το 75-80% των οποίων λαμβάνει χώρα στη Σύρο και στη Πάτρα, αποτελείται κυρίως από βαμβακερό ύφασμα και νήμα από την Αγγλία. Ο πίνακας προσφέρει φυσικά πολύ περισσότερες λεπτομέρειες ενώ ο Leconte κλείνει σημειώνοντας τις μεταβολές στα κέντρα βάρους στις εισαγωγές της χώρας (ανάπτυξη του Πειραιά και της Πάτρας σε βάρος της Σύρου) αλλά και την κακή ποιότητα των εισαγόμενων εμπορευμάτων.

Το χωρίο που αφορά τη μεταποίηση ξεκινά με την εκτίμηση του Leconte ότι είναι ελάχιστα αναπτυγμένη με εξαίρεση τον παραδοσιακό κλάδο ναυπήγησης εμπορικών πλοίων. Αυτή γνωρίζει τη μεγαλύτερη δραστηριότητα στη Σύρο με παραγωγή που εκτιμάται στα 260-300 πλοία αξίας 12 εκατομμυρίων δραχμών. Εκτός από αυτήν αναφέρει κάποιες μικρές βιοτεχνίες για κουνουπιέρες στη Μεσσηνία, μεταξωτών και βαμβακερών πλεκτών στις Κυκλάδες, βυρσοδεψίες στην Πύλο, τη Σύρο και τον Πειραιά που καλύπτουν τις ανάγκες της χώρας και ζωγραφιστών μαντηλιών στη Σύρο. Έγιναν ανεπιτυχείς απόπειρες δημιουργίας μιας μεγάλης υαλουργίας σε Πειραιά και μιας μονάδας επεξεργασίας ζαχαρότευτλων στη Φωκίδα. Αντίθετα σε Πειραιά, Πύλο, Αθήνα και Κυκλάδες υπάρχουν σαπωνοποιίες με παραγωγή ανεπαρκή για τις ανάγκες της χώρας και στον Πειραιά βρίσκουμε βιοτεχνίες σχοινιών και караβόσκων επίσης ανεπαρκούς παραγωγής. Η αναφορά στην μεταξουργία είναι εκτενέστερη με τον Leconte να σημειώνει ότι φαίνεται να βρίσκεται σε ανάπτυξη. Διαγιγνώσκει την απειλή του ανταγωνισμού που αντιμετωπίζει η βιοτεχνική νηματουργία από τους περιοδεύοντες στην επαρχία ανεξάρτητους νηματουργούς κι εξιστορεί το αντίστοιχο ενδεικτικό περιστατικό σε νηματουργία μεταξιού στην Καλαμάτα. Ανα-

φέρει επίσης τις μεταξωτές ζώνες σε Ύδρα και Καλαμάτα και τις προσπάθειες στην Πάτρα για μια βιοτεχνία ποτάσας αλλά και μία βαμβακουργία με τη βοήθεια κρατικών προνομίων και νομοθετικών ρυθμίσεων εξαιτίας της σημασίας της παραγωγής της. Τέλος καταλήγει ότι εκτός των περιπτώσεων που απαρίθμησε δεν υπάρχει παρά η οικιακή μεταποίηση για τις ανάγκες της κάθε οικογένειας.

Στο τέλος του υποκεφαλαίου, ο Leconte αφιερώνει κάποιες σελίδες για το ζήτημα των χρησιμοποιούμενων στη χώρα μέτρων και σταθμών. Μέχρι τη μεταρρύθμιση του 1836 η αναρχία στο συγκεκριμένο πεδίο παρακώλυε τις δοσοληψίες με το εξωτερικό. Από τότε η χώρα υιοθέτησε ένα σύστημα μέτρων και σταθμών στα γαλλικά πρότυπα, με το νέο σύστημα να έχει ήδη επικρατήσει στην Αθήνα και στις μεγάλες πόλεις. Παραθέτει επίσης αναλυτικό πίνακα των επίσημων μονάδων κι υποδιαίρέσεων (μήκους, επιφάνειας, χωρητικότητας, όγκου, νομισματικών) και της μετατροπής τους ως προς τις παλιές.

Στο επόμενο υποκεφάλαιο ο συγγραφέας προσφέρει μια αναλυτική περιγραφή της οργάνωσης της ελληνικής δικαιοσύνης. Σημειώνει εξ αρχής ότι στο σύνολο της, με εξαίρεση τον αστικό κώδικα, έχει δανειστεί το σύνολο της γαλλικής νομοθεσίας και δικαστικής οργάνωσης ενώ ενσωματώνει το σύνολο των «φωτισμένων» και φιλελεύθερων αρχών. Μετά την περιγραφή της οργάνωσης της ποινικής κι αστικής δικαιοσύνης, για την οποία επισημαίνει ότι η πλήρης ανεξαρτησία θα εγγυηθεί μόνο με την έναρξη της εφαρμογής το 1848 του δικαστικού αμετάθετου, ακολουθούν κάποια σχόλια για το εμπορικό και ποινικό δίκαιο αφού όπως σημειώνεται αστικό δίκαιο δεν έχει θεσμοθετηθεί κι ένας συνδυασμός βυζαντινού κι εθμικού δικαίου εξυπηρετεί πρακτικά τις ανάγκες της χώρας. Τέλος το υποκεφάλαιο ολοκληρώνεται με σχόλια σχετικά με διαφορές μεταξύ Ελλάδος και Γαλλίας κι ιδιαίτερα ζητήματα όπως αυτό της τραγικής κατάστασης των φυλακών.

Η αναφορά του Leconte σε ζητήματα θρησκευτικής οργάνωσης είναι σημαντικά πιο περιορισμένη. Ο συγγραφέας επιμένει στη διοικητική ανεξαρτητοποίηση της ελλαδικής εκκλησίας, στις αντιδράσεις που αυτή δημιούργησε και στη διοικητική της δομή, ενώ αναφέρεται στην κατάργηση της πλειοψηφίας των μοναστηριών και στη δήμευση της περιουσίας τους αλλά και στο ζήτημα της μισθοδοσίας των εκκλησιαστικών λειτουργών.

Εκτενέστερο αλλά αρκετά περιορισμένο είναι το υποκεφάλαιο για τη δημόσια εκπαίδευση.

Ο Leconte ξεκινά με τη διαπίστωση ότι εκπαιδευτική αναγκαιότητα για τον ευφυή ελληνικό λαό πρέπει να συμβιβαστεί με την αναγκαιότητα για σπουδές σοβαρές κι ειδικευμένες. Η πολιτεία πρέπει να προνοήσει για τη λείανση της επιθυμίας για γενική παιδεία που μπορεί να καταλήξει στην υπεραφθονία παρασιτικών ρητόρων σε βάρος επαγγελματιών χρήσιμων για την ανάπτυξη κι ευημερία της χώρας. Ακολουθούν οι πληροφορίες για τον τρόπο χρηματοδότησης που αποτελεί συνταγματική υποχρέωση της κεντρικής Πολιτείας (συνεπικουρούμενης για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση από τους δήμους και τις κοινότητες), τις οικογένειες να επιβαρύνονται μόνο με τα έξοδα διατροφής κι ένδυσης, κι έτσι τον Leconte να θεωρεί πως η εκπαίδευση στο ελληνικό βασίλειο βρίσκεται στην παγκόσμια πρωτοπορία. Στη συνέχεια παραθέτει πληροφορίες για το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα ξεκινώντας με το πανεπιστήμιο των 34 καθηγητών και 249 φοιτητών, των 4 σχολών (θεολογική, φιλοσοφική, νομική, ιατρική) και των 31 μαθημάτων⁶. Ακολουθούν οι λεπτομέρειες για τα 7 Γυμνάσια, τα 58 Ελληνικά, τα 321 δημοτικά σχολεία και το πρόγραμμα σπουδών τους, για την εκπαίδευση των δασκάλων αλλά και για άλλες πτυχές του εκπαιδευτικού έργου του ελληνικού Κράτους (Ορφανοτροφείο Αίγινας, Βιβλιοθήκη⁷, Μουσείο Φυσικής Ιστορίας, Αρχαιολογική Υπηρεσία). Τέλος ο Leconte επαναλαμβάνει τη σπουδή της κυβέρνησης για τη συμμετοχή των παιδιών στα αγαθά της εκπαίδευσης μέσω της απαλλαγής από εισφορές και των υποτροφιών για σπουδές στο εξωτερικό, όμως επισημαίνει ότι πρέπει να προσεχθεί το ζήτημα της υποτίμησης των γεωργικών και βιομηχανικών τεχνών προς όφελος μιας γραφειοκρατικής καριέρας.

Πριν περάσει στα υποκεφάλαια για τη στρατιωτική και ναυτική οργάνωση της χώρας, το βιβλίο αφιερώνει λίγα λόγια στην οργάνωση της Αυλής και της διπλωματικής υπηρεσίας. Κι οι δύο έχουν την απλούστερη δομή, με τη διπλωματική υπηρεσία να αποτελείται από 4 πρεσβείες⁸, μία επιτροπή για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις και 13 προξενεία⁹.

Ακολουθεί όπως αναφέραμε το υποκεφάλαιο που αφορά τη στρατιωτική οργάνωση της

⁶Καταγράφει τον πλήρη κατάλογο των 31 μαθημάτων, ανάμεσα στα οποία υπάρχουν μόνο τέσσερα θετικών επιστημών: αστρονομία-μαθηματικά, φυσική ιστορία, φυσική, γενική χημεία.

⁷Συμβεβλημένη με το δίκτυο γαλλικών βιβλιοθηκών.

⁸Σε Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία, Τουρκία με αυτήν της Γαλλίας να μην έχει αναδιοργανωθεί από την αναχώρηση του Κωλέττη.

⁹Σε Τεργέστη, Κέρκυρα, Πρέβεζα, Βόλος, Θεσσαλονίκη, Χανιά, Σμύρνη, Αδριανούπολη, Αίνος, Βραΐλα, Γαλάτσι, Γιάφα, Βηρυτός. Εκτός από τα 13 που λειτουργούν σε μόνιμη βάση και με κρατικά έξοδα, διαπιστεύονταν με ιδιωτικά έξοδα επιπλέον προξενεία όταν παρουσιαζόταν ανάγκη.

χώρας. Ο Καποδίστριας όπως αναφέρει ο Leconte στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό στις άτακτες στρατιωτικές δυνάμεις της χώρας¹⁰. Η αναρχία όμως του 1833 που αποδίδεται σε αυτά τα άτακτα στρατεύματα επέβαλε τη στρατιωτική αναδιοργάνωση της χώρας. Το Πρωτόκολλο του Λονδίνου προέβλεπε τη στρατολόγηση 3.500 εθελοντών από το βασιλιά της Βαυαρίας, που θα αναλάμβαναν την αποκατάσταση της εσωτερικής ειρήνης. Η αδυναμία άμεσης στρατολόγησης επέβαλε την αποστολή 3.500 αντρών του βαυαρικού στρατού τα έξοδα των οποίων βάρυναν τη χώρα. Ο νέος στρατός αποτελούταν πλέον κυρίως από Βαυαρούς εθελοντές κι από κάποιους παλιούς πολεμιστές¹¹. Οι άντρες των άτακτων στρατευμάτων που αναγκάστηκαν να διαλυθούν κατέφυγαν στη μεθόριο όπου οργανώθηκαν σε συμμορίες κι επιδόθηκαν στη ληστεία προκαλώντας μεγάλα προβλήματα στους τοπικούς πληθυσμούς. Η καταδίωξη αυτών των συμμοριών όπως και η καταστολή της εξέγερσης της Ακαρνανίας το 1836 ανάγκασαν την κυβέρνηση να στρατολογήσει και πάλι μέρος των παλιών πολεμιστών σε μονάδες συνοριοφυλάκων¹², ενώ το 1833 είχε ιδρυθεί στα γαλλικά πρότυπα η χωροφυλακή. Μεσολάβησε αναδιοργάνωση λόγω σταδιακής αποστελέχωσης από τους Βαυαρούς εθελοντές κι η δημιουργία της Φάλαγγας. Η τελευταία αναδιοργάνωση έγινε το 1843 υπό το βάρος των απαιτήσεων των πιστωτών της χώρας για περικοπές στο στρατιωτικό προϋπολογισμό. Ο αριθμός των Βαυαρών εθελοντών είχε πλέον σχεδόν εκμηδενιστεί, ενώ ήδη από το 1838 η εθελοντική στρατολόγηση ίσχυε μόνο στη χωροφυλακή και τη συνοριοφυλακή, με τον στρατό να επιλέγει τη μέθοδο τακτικής στρατολόγησης. Ολοκληρώνοντας ο Leconte δίνει αναλυτικά τη στρατιωτική διάρθρωση¹³ με βάση τον προϋπολογισμό του 1846 και κάνει κάποιες ειδικότερες επισημάνσεις για το ζήτημα του στρατού¹⁴. Τέλος όσον αφορά το ναυτικό, αφού δοθεί η δομή και στελέχωση του με βάση τις πληροφορίες που προσφέρει ο προϋπολογισμός, επισημαίνεται η εμφανής δυσαναλογία αριθμού προσωπικού και αριθμού πλοίων¹⁵, η οποία αποδίδεται

¹⁰9.000 άντρες: 3.000 τακτικοί και 6.000 άτακτοι.

¹¹1.000-1.200 παλιοί πολεμιστές και 5.000 Βαυαροί εθελοντές.

¹²Με τους δικούς τους αρχηγούς, την παλιά ενδυμασία, μηνιαίες απολαβές και ψωμί, υπεύθυνοι οι ίδιοι για τη συντήρησή τους.

¹³8.460 άντρες. Από το 1843 ο προϋπολογισμός δεν έπρεπε να υπερβαίνει τις 3.750.000 δρχ.

¹⁴Επισημαίνεται το πρόβλημα της τακτικής στρατολόγησης ελλείψει κοινοτικών μητρώων, το ζήτημα των Φαλαγγιτών, κάποιοι εκ των οποίων αφού πήραν γη για να αποστρατευθούν αργότερα επέστρεψαν στη Φάλαγγα, την επιτυχία της συνοριοφυλακής, την απουσία εθνοφυλακής, παρά την πρόβλεψη από τον νόμο και την υιοθέτηση της γαλλικής στρατιωτικής νομοθεσίας.

¹⁵1.197 άντρες, 14 πλοία (2 κορβέτες, 1 μπρίκι, 3 γολέτες, 3 κότερα, 2 κανονιοφόροι, 1 βελλού, 1 ακταιωρός, 1 ατιμόπλοιο).

ως ανταπόδοση προς τους ναυτικούς για τον αγώνα της ανεξαρτησίας και για αυτό ακριβώς η μείωση της πρέπει να γίνει στο πλαίσιο του σεβασμού των θυσιών τους.

3.3 Δημόσιο χρέος

Το τρίτο κεφάλαιο με τίτλο «Περί του εσωτερικού κι εξωτερικού δημοσίου χρέους» χωρίζεται ουσιαστικά σε τρία υποκεφάλαια: το πρώτο αφορά το εσωτερικό χρέος, το δεύτερο το εξωτερικό και το τρίτο αναφέρεται ειδικά στο χρέος εξόφλησης των «δανείων της απελευθέρωσης» των 1824 και 1825, το οποίο στο βιβλίο αναφέρεται ως «παραταθέν»¹⁶. Όσον αφορά το εσωτερικό χρέος, ο Leconte αναφέρει ότι μπορεί να μην υφίσταται ουσιαστικά, με εξαίρεση ένα μικρό δάνειο από την Τράπεζα, όμως η ελληνική κυβέρνηση θεωρεί ως εσωτερικό χρέος τις τιμητικές συντάξεις για την προσφορά υπηρεσιών κατά την Επανάσταση. Το υπερβολικό συνολικά ύψος όμως αυτών των ανταμοιβών σε συνάρτηση με το ασαφές θεσμικό τους πλαίσιο δημιουργούν τεράστιο πρόβλημα στον προϋπολογισμό, ούτως ώστε ο Leconte να κρίνει απαραίτητη την άμεση επίλυσή του με κριτήρια την έκφραση εθνικής αναγνώρισης, την οικονομική ευταξία και τη διαφάνεια.

Το υποκεφάλαιο για το εξωτερικό χρέος αρχίζει με τη φράση με την οποία ο Μιχάλης Ανδρεάδης ξεκινά 57 χρόνια αργότερα την εισαγωγή του βιβλίου του «Ιστορία των Εθνικών Δανείων» (Ανδρεάδης, 1904)¹⁷. Η ιστορία του ελληνικού εξωτερικού χρέους είναι για τον Leconte αξιοθρήνητη και γι' αυτό προχωρά σε μια συνολική σύνοψή της. Ξεκινά με τη σύναψη το 1832 του δανείου των 60 εκατομμυρίων φράγκων¹⁸ την εγγύηση των τοκοχρεολυσίων του οποίου ανέλαβαν η Αγγλία, η Γαλλία και η Ρωσία διαπιστώνοντας την ανάγκη της πλήρους απελευθέρωσης κι υλικής ευημερίας της Ελλάδος. Ο στόχος όμως αυτός, γράφει ο Leconte, δεν επετεύχθη και προχωρά σε μια σειρά λογιστικών υπολογισμών διερευνώντας πού βρίσκεται το λάθος κι η ευθύνη. Καταλήγει αρχικά πως συνυπολογίζοντας την εξόφληση τοκοχρεολυσίων, προμήθειες, εξυπηρέτηση άλλων δανείων και διευκολύνσεων, αποζημιώσεις προς την Τουρκία, τα έξοδα της

¹⁶Σε όλες τις πηγές αναφέρεται ως «*differée*». Με βάση την ορολογία του Ανδρεάδη η μετάφραση είναι μάλλον «παραταθέν».

¹⁷«*C'est une lamentable histoire que celle de la dette extérieure de la Grèce*».

¹⁸Η αλλιώς 67 εκατομμυρίων δραχμών.

Αντιβασιλείας και του βαυαρικού στρατιωτικού σώματος, από το σύνολο του δανείου το ελληνικό κράτος δεν είχε την ευκαιρία να χρησιμοποιήσει παρά 11 περίπου εκατομμύρια για την ανάπτυξη της ευημερίας του. Επιμένει όμως ότι ακόμα κι η διαχείριση αυτού του ποσού από τη βαυαρική διοίκηση δεν έγινε με προνοητικότητα αλλά σημαδεύτηκε από άχρηστα έξοδα, παράδειγμα για τα οποία δίνει τους υπέρογκους στρατιωτικούς προϋπολογισμούς της περιόδου 1833-1843. Καταλήγει έτσι με συνεχείς υπολογισμούς πως η Ελλάδα το 1843 χρώσταγε το σύνολο του ποσού του δανείου χωρίς να έχει αγγίξει με παραγωγικό τρόπο το παραμικρό του μέρος, όντας έτσι σε θέση δυσμενέστερη από το 1833. Η χώρα μάλιστα αναγκάστηκε να χρησιμοποιεί ίδια έσοδα για την εξυπηρέτησή του ενώ η κατάσταση λόγω των καθυστερήσεων από τότε, όπως ενημερώνει ο Leconte, επιβαρύνθηκε ούτως ώστε να επιβάλλεται να μην αφηθεί η χώρα στην τύχη της.

Δίνοντας και πάλι μια λεπτομερή σύνοψη της διαδικασίας που κατέληξε το 1824, κατά τη διάρκεια δηλαδή της Επανάστασης, σε δύο δάνεια με τραπεζίτες του Λονδίνου, ο συγγραφέας επισημαίνει στη συνέχεια τους εξαιρετικά δυσμενείς όρους των δανείων που βάρυναν τη χώρα συνολικά με χρέος 65 εκατομμυρίων δραχμών τη στιγμή που αυτή εκταμίευσε μόνο 26 εκατομμύρια δραχμές. Η συμφωνία δεν ήταν λαμπρή αλλά χρησίμευσε στην Ελλάδα για όπλα και απολαβές. Ωστόσο ο Καποδίστριας αρνήθηκε να το αναγνωρίσει αμφισβητώντας τη νομιμότητα των διαπραγματευτών και της διαπραγμάτευσης. Με την ίδρυση όμως του βασιλείου, οι Άγγλοι πιστωτές θεμελίωσαν δικαιώματα αλλά η Αντιβασιλεία όπως κι οι επόμενες κυβερνήσεις δε θέλησαν να επανέλθουν χαρακτηρίζοντάς το δάνειο ως «παραταθέν» ενώ οι ομολογίες του παραχωρήθηκαν σε Ολλανδούς κερδοσκόπους στο 5-7% της ονομαστικής τους αξίας. Ο Leconte ολοκληρώνει λέγοντας πως το «παραταθέν» δάνειο είναι ίσως το μόνο που χρησίμευσε στο σκοπό του αποτελεσματικά κι έτσι θεωρεί πως παρότι δεν πρέπει η Ελλάδα να πιεστεί για άμεση εξυπηρέτηση του, είναι τουλάχιστον δίκαιο κι έντιμο να αναγνωρισθεί κάποιο χρέος απέναντι στους πιστωτές της. Αντιπαρερχόμενος την αμφισβήτηση της νομιμότητας της συμφωνίας, ο Leconte γράφει πως μπορεί οι όροι του δανείου να θεωρηθούν κερδοσκοπικοί, πρέπει όμως να συνυπολογισθεί ότι τη στιγμή που συνήφθη, οι πιστωτές δεν είχαν καμία εγγύηση για την απελευθέρωση της Ελλάδας κι άρα για την εξόφληση τους.

3.4 Οικονομική διαχείριση

Το τέταρτο κεφάλαιο που τιτλοφορείται «Περί της οικονομικής διαχείρισης των περιόδων 1833-1843 και 1843-1845» χωρίζεται στα δύο αντίστοιχα υποκεφάλαια που επιχειρούν μια αναδρομική εξέταση των βασικότερων σημείων της οικονομικής διαχείρισης των αντίστοιχων περιόδων. Προηγείται μια εισαγωγή όπου ο Leconte εξηγεί ότι για την πρώτη από τις δύο περιόδους χρησιμοποίησε εκτενώς την αξιόπιστη και λεπτομερή μελέτη που συνέταξε ο τότε υπ. Οικονομικών Μεταξάς υπό τον έλεγχο του οικονομικού επιτετραμμένου της γαλλικής κυβέρνησης στην Αθήνα κι επισημαίνει τις βασικές προβληματικές της περιόδου. Επαναλαμβάνει την αποτυχία των δανείων να εξυπηρετήσουν το στόχο της ανάπτυξης υλικής ευημερίας μετά την εγγύηση της εσωτερικής ειρήνης κι επιμένει ιδιαίτερα στη χρησιμοποίηση μέρους τους στη συντήρηση των βαυαρικών μισθοφορικών στρατευμάτων. Η επακόλουθη μάλιστα διάλυση των εθνικών στρατευμάτων έβλαψε περαιτέρω δημιουργώντας ζήτημα ασφαλείας λόγω των συμμοριών που δημιουργήθηκαν από τους αποστρατευμένους στην ελληνοτουρκική μεθόριο. Σε κάθε πάντως περίπτωση, επιμένει ο Leconte, οι διοικητικές βάσεις οι βελτιώσεις σε εκπαίδευση, γεωργία κι οικονομία που πέτυχαν με πενιχρά μέσα οι κυβερνήσεις και το «έθνος» μέχρι το 1843 δεν αξίζουν εγκρίσεις αλλά κριτική, καθοδήγηση και βοήθεια ώστε να μπορέσει να επιβιώσει με τα ίδια της τα μέσα.

Για την περίοδο 1833-1843 ο Leconte σημειώνει τα συγκεντρωτικά μεγέθη των προϋπολογισμών καταλήγοντας στο ότι στην πραγματικότητα τα ελλείμματα δεν ήταν – παρά τις κατηγορίες – υπερβολικά μεγάλα, ενώ το ελληνικό κράτος μπορεί βάσιμα να προσδοκά σε ένα σημαντικό μέρος των τεράστιων χρωστούμενων. Στην ίδια ανακεφαλαιωτική λογική, επισημαίνει τους επιβαρυσμένους στρατιωτικούς εξοπλισμούς, τα μεγάλα έξοδα της Αντιβασιλείας και του Συμβουλίου του Κράτους, τις καταχρήσεις στο ζήτημα των τιμητικών ανταποδόσεων ενώ επιμένει ιδιαίτερα στα προβλήματα είσπραξης των φόρων. Παραθέτει μάλιστα ένα απόσπασμα από την έκθεση Μεταξά όπου οι αδυναμίες της φοροείσπραξης αναφέρονται σαν το μεγαλύτερο ελάττωμα της οικονομικής διαχείρισης της χώρας, γεγονός που αποδίδεται για τα πρώτα χρόνια στις δυσκολίες μιας νέας, κατεστραμμένης, άπειρης κι ανοργάνωτης χώρας. Ο ίδιος μάλιστα ο Leconte σημειώνει την άγνοια σε ζητήματα κρατικής οργάνωσης εξαιτίας της οθωμανικής κυριαρχίας αλλά και

τις συνήθειες που κληροδότησε στους κατοίκους η κλέφτικη ζωή της μακράς πολεμικής αναμέτρησης. Παρόλα αυτά διαπιστώνει για το παρελθόν κυβερνητικές ευθύνες για τη μη εγκαθίδρυση καλύτερων οικονομικών παραδόσεων ενώ θεωρεί την είσπραξη των χρωστούμενων και μελλοντικών φόρων ως ζήτημα πρώτης προτεραιότητας στο παρόν.

Όσον αφορά τις χρονιές 1844 και 1845, ο Leconte ξεκινά με μια συνοπτική αναφορά στους προϋπολογισμούς τους. Οι νομοθετικές υποχρεώσεις του ιδιαίτερου μετεπαναστατικού έτους δεν επέτρεψαν την ύπαρξη προϋπολογισμού με αποτέλεσμα την κάλυψη των κρατικών υποχρεώσεων μόνο με πιστώσεις. Αντίθετα το 1845 υπήρξε ένας κανονικός κι ακριβής προϋπολογισμός με εκτενή έκθεση κινήτρων και περιγραφή κρατικών πόρων που άλλωστε ο ίδιος χρησιμοποίησε στο 2ο κεφάλαιο. Το 1845 εισήχθη όμως κι ο νεωτερισμός της κεντρικής συλλογή φόρων από τον ίδιο τον κρατικό μηχανισμό, σημείο στο οποίο ο Leconte επιμένει ιδιαίτερα. Αναφέρεται στο προηγούμενο σύστημα ενοικίασης των φόρων που δημιουργούσε εκτεταμένα προβλήματα. Ο ριψοκίνδυνος χαρακτήρας των Ελλήνων, η διστακτικότητα του κράτους κι η δυνατότητα πελατειακής προστασίας ανέβαζαν υπερβολικά τα ποσά ενοικίασης δημιουργώντας αναλόγως πολλά χρωστούμενα. Την ίδια στιγμή δημιουργούνταν από τους φορολογούμενους έντονα παράπονα για αδικίες εκ μέρους των ενοικιαστών. Έτσι αφού το κράτος αρχικά έγινε πιο πιεστικό στην απαίτηση των φόρων από τους ενοικιαστές, το 1845 προχώρησε για πρώτη φορά στη συλλογή μέσω κεντρικού φοροεισπρακτικού μηχανισμού. Το μέτρο μας ενημερώνει ο Leconte προκάλεσε μια ονομαστική μόνο μείωση των εσόδων ενώ ολοκληρώνοντας το κεφάλαιο αναφέρει το σημαντικό ζήτημα των ανταμοιβών των κρατικών υπαλλήλων το οποίο θα τον απασχολήσει παρακάτω.

3.5 Προϋπολογισμός 1846

Το πέμπτο κεφάλαιο με τίτλο «Εξέταση του προϋπολογισμού του 1846» στοχεύει στην αναλυτικότερη παρουσίαση του προϋπολογισμού της συγκεκριμένης χρονιάς μέσα από την οποία θα αναδειχθούν επιμέρους ιδιαιτερότητες και θα υπάρξει η δυνατότητα αξιολόγησης της οικονομικής διαχείρισης, των δαπανών και των εσόδων της χώρας. Αρχικά, και πριν δώσει τον συγκεντρωτικό ανά κατηγορία πίνακα εσόδων κι εξόδων, σχολιάζει και πάλι τη δυσκολία κατάρτισης του προϋπολογισμού μιας χώρας που η έγγεια φορολογία εξαρτάται από το μέγεθος

της συγκομιδής και την αξία των προϊόντων αλλά στηλιτεύει την καταρχήν επισημοποίηση από το κράτος της διαφοράς μεταξύ ονομαστικών και πραγματικών εσόδων μέσω της σύνταξης δύο διαφορετικών προϋπολογισμών, *exercice* και *gestion*.

Στη συνέχεια το βιβλίο εξετάζει κάθε μία από τις κατηγορίες εσόδων και δαπανών. Ξεκινώντας και πάλι από την κατηγορία των άμεσων φόρων, επιμένει ιδιαίτερα στον ιδιαίτερο χαρακτήρα του φόρου της επικαρπίας που επιβάλλεται λόγω των μακρών περιόδων εκμετάλλευσης δημόσιας γης από την ίδια οικογένεια σε μια χώρα όπου για τους περισσότερους κατοχή σημαίνει ιδιοκτησία. Την ίδια στιγμή σε αυτά τα εδάφη έχουν γίνει νέες φυτεύσεις κι έχουν χτιστεί κατοικίες ενώ από την άλλη το κράτος εισπράττει εν είδει ενοικίου την επικαρπία του 15%. Ο Leconte μας ενημερώνει ότι επιδιώκεται η εξομάλυνση της κατάστασης μέσω της θέσπισης κανονικών συμβολαίων ενοικίασης κι αντικατάστασης των εισφορών σε είδος από ένα ποσό πληρωτέο τοις μετρητοίς. Ο συγγραφέας επανέρχεται στον παράγοντα της τυχαιότητας που εισάγει στον έγγειο φόρο το σύστημα της δεκάτης, παραδεχόμενος ότι πρέπει να εγκαθιδρυθούν επικοινωνιακοί οδοί και δημόσια ευημερία έτσι ώστε να υπάρξει κυκλοφορία σημαντικής ποσότητας χρήματος. Σημειώνει επίσης τα μεγάλα προβλήματα που δημιουργεί η είσπραξη των ενοικίων, προβλήματα που δημιουργήθηκαν από τον υπέρμετρο ανταγωνισμό κατά τις δημοπρατήσεις, με τον Leconte να προτείνει την έξωση όλων των ενοικιαστών και παράλληλη επανενοικίαση στα ίδια πρόσωπα με σκοπό την απαλλαγή τους έτσι από τα βαριά ενοικιαστήρια. Αντίστοιχο πρόβλημα χρωστούμενων δημιουργείται με τις δόσεις των δωρεών με τον Leconte να τονίζει πως παρά τις διευκολύνσεις η κατάσταση δε βελτιώθηκε, ούτως ώστε να είναι πλέον επιτακτικό να βρεθεί λύση μέσω της αναγνώρισης των οφειλετών ως έκπτωτων. Σε κάθε περίπτωση ο Leconte σημειώνει ότι η χώρα δεν μπορεί να θεωρηθεί οικονομικά οργανωμένη όταν τόσες πολλές κατηγορίες εσόδων έχουν αποκλίσεις.

Όσον αφορά την κατηγορία των έμμεσων φόρων, μεγαλύτερη βαρύτητα αποδίδει ο Leconte στο ζήτημα της πιθανής αναθεώρησης του εν ισχύ από το 1830 δασμολογίου. Παρότι θεωρεί ότι η ελληνική παραγωγή πρέπει να ευνοηθεί με κάθε δυνατό τρόπο, ο συγγραφέας συμφωνεί με την άποψη της κυβέρνησης πως η αύξηση των δασμών εισαγωγής θα έδινε ώθηση στο λαθρεμπόριο σε μια εύκολα προσβάσιμη και μη επαρκώς οργανωμένη χώρα. Σχολιάζοντας το νομισματοκοπείο, επισημαίνεται το πρόβλημα της κερδοσκοπίας πάνω στα ασημένια νομίσματα ενώ γίνεται

αναφορά στον ελλειμματικό χαρακτήρα της ταχυδρομικής υπηρεσίας που οφείλεται όμως κατά πολύ στην συντήρηση του μοναδικού ελληνικού ατιμόπλοιου που δεν εξυπηρετεί μόνο ταχυδρομικές ανάγκες.

Στον τομέα της κρατικής ιδιοκτησίας βρίσκουμε μια συνοπτική επανάληψη των προηγούμενων κρίσεων για την ανεπαρκή εκμετάλλευση του ορυκτολογικού πλούτου της χώρας, τη σημαντική απόδοση των αλυκών και την απαραίτητη επιμονή στην απαίτηση των εσόδων από τα ιχθυοτροφεία. Αντίθετα αρκετά εκτενές είναι το σχόλιο για την εκμετάλλευση των δασών όπου τονίζονται οι αναγκαιότητες οργάνωσης υπηρεσίας επίβλεψης-προστασίας και δημιουργίας δρόμων για τη μεταφορά της ξυλείας αλλά και τα αξεπέραστα εμπόδια που δημιουργούν σε αυτή την προσπάθεια οι προκαταλήψεις των τοπικών πληθυσμών. Σε αυτό το σημείο ολοκληρώνεται ουσιαστικά το μέρος που αφορά τα κρατικά έσοδα, με τον Leconte, όσον αφορά όλους τους υπόλοιπους μη αναφερόμενους σε αυτό το σημείο οικονομικούς πόρους, να αρκείται κυρίως σε καταγραφή των αριθμητικών δεδομένων και σε επιγραμματικές επαναλήψεις δεδομένων κι απόψεων που εξέθεσε κυρίως στο 2ο κεφάλαιο.

Το υπόλοιπο μέρος του 5ου κεφαλαίου αναφέρεται τις κρατικές δαπάνες. Ξεκινά με την κατηγορία του χρέους για την οποία επαναλαμβάνει την αναγκαιότητα μείωσης του εσωτερικού (τιμητικές συντάξεις) και συνεχίζει καταγράφοντας ως βάσιμες τις απόψεις πως οι βουλευτές και οι γερουσιαστές αυξάνουν τις αποδοχές τους επεκτείνοντας εσκεμμένα τις κοινοβουλευτικές περιόδους.

Στις επόμενες 30 σελίδες ο Leconte παραθέτει τη λεπτομερή ανάλυση εξόδων των επτά υπουργείων. Αμέσως μετά προχωρά στην εξέταση των δαπανών σε κάθε ένα από αυτά τα υπουργεία. Σε αυτό μάλιστα το πλαίσιο συγκρίνει¹⁹ τις ομοειδείς δαπάνες της Ελλάδας και της Γαλλίας. Αναφέρεται μάλιστα εξ αρχής στην κριτική προς την ελληνική κυβέρνηση ότι διατηρεί δυσανάλογα μεγάλο σε σχέση με το μέγεθός της υπουργικό συμβούλιο²⁰ την αντιπαρέρχεται όμως στη βάση της επιλογής του Κωλέττη για τετραμελές υπουργικό συμβούλιο με τον ίδιο να αναλαμβάνει τέσσερα υπουργεία²¹.

¹⁹Χρησιμοποιεί είτε τη σύγκριση με το 1/35 των μεγεθών της 35πλάσιας σε πληθυσμό Γαλλίας, είτε τον μέσο όρο κάθε υπηρεσίας είτε το ύψος των μισθών.

²⁰Η Γαλλία έχει 9 υπουργεία, η Ελλάδα 7.

²¹Κωλέττης (πρόεδρος, Εξωτερικών, Δικαιοσύνης, Εσωτερικών, Παιδείας και Θρησκευμάτων), Πονηρόπουλος (Οικονομικών), Τζαβέλας(Πολέμου), Κανάρης (Ναυτικών).

Σε αυτό το σημείο πρέπει να τονιστεί η λεπτομέρεια την οποία ο Leconte προσφέρει στην εξέταση του προϋπολογισμού των επτά υπουργείων που ακολουθεί στις επόμενες 50 σελίδες. Πρόκειται για μια λεπτομερή καταγραφή και σύγκριση δαπανών, υπηρεσιών, προσωπικού αλλά και απόψεων κι εκτιμήσεων του ιδίου ή ευρύτερα διαδεδομένων. Στο πλαίσιο της σύνοψης που επιχειρούμε και δεδομένου ότι πολλές από αυτές τις λεπτομέρειες έχουν ήδη προαναφερθεί σε προηγούμενα κεφάλαια του βιβλίου, πρέπει να αποσαφηνιστεί ότι στις επόμενες σειρές θα είμαστε ιδιαίτερα συνοπτικοί αναφερόμενοι κυρίως σε πληροφορίες στις οποίες ο συγγραφέας επιμένει.

Όσον αφορά το υπ. Εξωτερικών, διαπιστώνεται οικονομία δαπανών και επισημαίνεται το γεγονός πως η Ελλάδα διατηρεί πρακτορεία μόνο σε πόλεις-λιμάνια του εξωτερικού που η δραστηριοποίηση των ελληνικών συμφερόντων επιτάσσει συχνότερα την προστασία τους. Για το υπ. Δικαιοσύνης επισημαίνεται η ύπαρξη περισσότερων, αναλογικά με τη Γαλλία, δικαστικών (όπως και διοικητικών) εδρών, γεγονός που κρίνεται φυσιολογικό εξαιτίας της γεωγραφικής κατανομής της χώρας και των πολύ δύσκολων επικοινωνιακών συνθηκών. Στο χωρίο που αφορά το υπ. Εσωτερικών διαπιστώνονται αρχικά μεγάλα έξοδα στον τομέα της υγείας, γεγονός που αποδίδεται εν μέρει στη γεωγραφική θέση της χώρας που της υποβάλλει το καθήκον της υπεράσπισης των «πολιτισμένων εθνών» από τη μετάδοση ασθενειών. Αναφέρεται επίσης το δυναμικό του Πολυτεχνείου²² και της υπηρεσίας Δημοσίων Έργων²³. Όσον αφορά μάλιστα τα δημόσια έργα, ο Leconte αναφέρει τη μεγάλη αναγκαιότητα να υπάρξουν ικανοποιητικές συνθήκες διαβίωσης που έρχεται δυστυχώς σε αντίθεση με τις δυνατότητες του προϋπολογισμού της. Αναφέρει μάλιστα ότι η επένδυση κεφαλαίων στο συγκεκριμένο τομέα θα ήταν εξαιρετικά καρποφόρα ενώ επαναλαμβάνει τις ευθύνες τις βαυαρικής διακυβέρνησης για την κακή διαχείριση των κεφαλαίων του δανείου των 60 εκατομμυρίων δραχμών και την επιβάρυνση της χώρας με ένα χρέος που δεν της επιτρέπει να ανακάμψει από την κατάσταση που δημιούργησε η τουρκική βαρβαρότητα. Όσον αφορά το υπ. Παιδείας και Θρησκευμάτων επαναλαμβάνει την ιδιαιτερότητα που δημιουργεί η δωρεάν πρόσβαση στην εκπαίδευση και τα έξοδα με τα οποία επιβαρύνουν το κράτος η γενική ανέχεια κοινοτήτων και κατοίκων.

²²Με 17 υπαλλήλους, 12 υποτρόφους στην Αθήνα, 4 υποτρόφους στο εξωτερικό.

²³Με 20 μηχανικούς.

Η έκταση που αφιερώνει το βιβλίο στο υπ. Πολέμου είναι μεγαλύτερη. Αρχικά άλλωστε επισημαίνεται στους στρατιωτικούς εξοπλισμούς επικεντρώνονται οι κατηγορίες κακοδιαχείρισης που δέχεται η χώρα. Ο Leconte καταγράφει τους στρατιωτικούς εξοπλισμούς της περιόδου 1833-1846 και τις διαμαρτυρίες των προστάτιδων ειδικά μέχρι το 1838 και καταλήγει ότι οι μελλοντικές δαπάνες πρέπει να κινούνται μεταξύ αυτών της περιόδου 1843 και 1846. Οποιαδήποτε περαιτέρω περικοπή θα έπληττε τον αντικειμενικό στόχο της εσωτερικής κι εξωτερικής ασφάλειας, δεδομένων μάλιστα της μεγάλης κατωτερότητας του ελληνικού στρατού σε ποιότητα και ποσότητα, του κινδύνου εσωτερικών ταραχών, την ανάγκη συνδρομής στο έργο της φρουράς πόλεων και αγορών αλλά και του ισχυρού γείτονα δυνητικού εισβολέα. Ανάλογα μεγάλη έκταση έχει η αναφορά του Leconte στα οικονομικά του υπουργείου Ναυτικών το οποίο άλλωστε έπεται στις κατηγορίες για καταχρήσεις, δίκαια αυτή τη φορά όπως σημειώνεται εξ αρχής. Ο συγγραφέας εξετάζει αναλυτικά τα δεδομένα του υπουργείου και δεν εντοπίζει γενική σπατάλη, μάλιστα προτείνει αύξηση των δαπανών για την κατασκευή άκρως απαραίτητων φάρων, ενώ δικαιολογεί το μέγεθος του στόλου δεδομένου του υγειονομικού ζητήματος, της καταστολής της πειρατείας²⁴ και της επιτήρησης μιας ακμάζουσας εμπορικής ναυτιλίας. Καταλήγει λοιπόν να θεωρεί αιτία επιβάρυνσης του προϋπολογισμού τις καταχρήσεις στο ζήτημα των ναυτικών σε διαθεσιμότητα, καταχρήσεις που αφορούν τόσο τον αριθμό τους όσο και τη χρησιμότητά τους.

Ακολουθεί η αντίστοιχη ανάλυση των εξόδων του Υπ. Οικονομικών που αφορά αποκλειστικά τις απολαβές των υπαλλήλων του. Εδώ όμως συμπεριλαμβάνονται και τα έξοδα συλλογής και φύλαξης των κρατικών εσόδων. Ο Leconte ξεκινά με τις εισφορές σε είδος, τη δεκάτη και το φόρο επικαρπίας²⁵, που αναγκαστικά συνεπάγονται ένα πολυάριθμο προσωπικό και σημαντικά έξοδα και συνεχίζει με τις υπόλοιπες κατηγορίες φόρων κι άμεσων κρατικών εσόδων. Καταλήγει έτσι ότι ο προϋπολογισμός είσπραξης των κρατικών εσόδων είναι αναλογικά σχεδόν ίσος με αυτόν της Γαλλίας²⁶, με τη μικρή διαφορά εις βάρος της Ελλάδας να οφείλεται στην πολυπλοκότητα του συστήματός της και στην είσπραξη μεγάλου μέρους των εισφορών σε είδος. Επανέρχεται μάλιστα σε μια συγκεντρωτική ανακεφαλαίωση των μισθών των υπαλλήλων των Υπουργείων ώστε

²⁴Γράφει μάλιστα ότι η χώρα θα έπρεπε να βοηθηθεί ώστε να αναλάβει την επιτήρηση ενάντια στην πειρατεία στο κομμάτι της Μεσογείου που γνωρίζει καλύτερα.

²⁵3920 υπάλληλοι με μισθούς 392.600δρχ για 5.423.900 εισπράξεων.

²⁶Ελλάδα: 2.193.324 δρχ. έξοδα για 14.515.500 δρχ. μικτά έσοδα, δηλαδή 15,1%. Γαλλία: 169.207.374 φράγκα έξοδα για 1.337.870.680 φράγκα έσοδα, δηλαδή 12,7%.

να πάρει θέση στο ζήτημα των απολαβών των κρατικών υπαλλήλων, συμπεραίνοντας με την παράθεση και των αντίστοιχων γαλλικών πως οι τελευταίοι είναι σημαντικά υψηλότεροι²⁷.

Το κεφάλαιο για τον προϋπολογισμό του 1846 ολοκληρώνεται με κάποιες γενικότερες εκτιμήσεις του Leconte. Αρχικά ισχυρίζεται ότι τα προηγούμενα δεδομένα αποδεικνύουν τις σοβαρές προσπάθειες που έκανε η χώρα, ιδιαίτερα από την επανάσταση του 1843 να ακολουθήσει το συμφέρον της και τις σοφές συμβουλές που της δόθηκαν. Οι περιορισμένες πλέον δαπάνες της δεν ξεπερνούν τους πόρους της χώρας και περαιτέρω περικοπές μόνο σε αποδιοργάνωση μπορούν να οδηγήσουν. Επισημαίνει ταυτόχρονα ότι οι πρώτης αναγκαιότητας εργασίες όπως η βελτίωση των επικοινωνιακών οδών πρέπει να ενισχυθούν οικονομικά. Επισημαίνει και πάλι το σύντομο διάστημα που μεσολάβησε από τη δημιουργία του κράτους ενώ τονίζει ότι τα εμπόδια που απομένουν έχουν τις ρίζες τους στις θλιβερές παραδόσεις του παρελθόντος κι όχι σε ένα πνεύμα αντίστασης στις βελτιώσεις του μέλλοντος.

3.6 Οι διαθέσιμοι πόροι

Το έκτο κεφάλαιο με τίτλο «Περί των εδαφικών, ορυκτών, εμπορικών και μεταποιητικών πόρων της χώρας» εξετάζει τις δυνατότητες μελλοντικής περαιτέρω επέκτασης κι εκμετάλλευσης αυτών των πόρων. Ξεκινά με τους εδαφικούς πόρους και την εκτίμηση ότι έχουν ένα πολύ ευοίωνο μέλλον καθώς μόλις πρόσφατα ξεκίνησαν να αναπτύσσονται. Οι διαθέσιμες εκτάσεις παρουσιάζονται ως απεριόριστες για μεγάλο χρονικό ορίζοντα. Σημειώνει ότι η έλλειψη κτηματολογίου δεν επιτρέπει τον ακριβή υπολογισμό των καλλιεργήσιμων εδαφών, αλλά διαβεβαιώνει ότι είναι πολύ σημαντικότερες από τις καλλιεργούμενες. Αναφέρει μάλιστα το παράδειγμα των εδαφών κρατικής ιδιοκτησίας που το 1845 από τα 800.000 εκτάρια τους καλλιεργήθηκαν μόνο τα 36.800 ενώ συμπληρώνει πως ακόμα κι αν η καλλιεργήσιμη γη έφτανε στα όρια της, τα εγγειοβελτιωτικά έργα (αποστραγγίσεις ελών, φράξιμο ποταμών) θα είχαν δημιουργήσει νέους αναπτυξιακούς όρους. Προσθέτει μάλιστα ότι η έλλειψη χεριών και κεφαλαίων αναγκάζει τους χωρικούς να καλλιεργούν εκ περιτροπής την ιδιοκτησία τους, αυξάνοντας ακόμα περισσότερο τις εδαφικές διαθεσιμότητες. Συνεχίζει γράφοντας πως η διατήρηση της εσωτερικής ειρήνης κι

²⁷Κατά μέσον όρο 1.584,85 φράγκα για τους 113 Έλληνες και 2.331,10 φράγκα για τους 633 Γάλλους.

η εισαγωγή κεφαλαίων με λελογισμένο επιτόκιο αρκούν για να εξασφαλίσουν την ευημερία του έξυπνου κι εργατικού Έλληνα αγρότη ο οποίος με εξαίρεση τους πιο ηλικιωμένους ενστερνίζεται την εφαρμογή νέων τελειοποιημένων μεθόδων. Προς υποστήριξη μάλιστα αυτής του της άποψης, ο Leconte παραθέτει μια σειρά παραδειγμάτων που αποδεικνύουν τη βελτίωση των παλιών μεθόδων και την υιοθέτηση νέων καλλιεργειών: η αγροτική αποικία στην Παλλήνη Αττικής (Χαρβάτι) από τον Γάλλο πρόξενο στις Κυκλάδες, οι καλλιέργειες σε Λιβαδειά, Θήβα κι Εύβοια, τα αμπέλια που από την Πάτρα εκτείνονται σε όλο το μήκος του Κορινθιακού, οι φυτεύσεις μουριών στη Μεσσηνία, οι νέες αλλά ήδη αποδοτικές καλλιέργειες του ριζαριού και του καπνού. Σημειώνει επίσης την ποικιλία των ελληνικών γεωργικών προϊόντων και τη σημαντική αύξηση της παραγωγής μεταξύ 1833 και 1837²⁸. Γενικότερα ο Leconte τονίζει επανειλημμένα πως η Ελλάδα μπορεί να περιμένει τεράστιους πόρους από την ανάπτυξη της γεωργίας.

Στη συνέχεια ο Leconte περνά στην εξέταση των δυνατοτήτων των ελληνικών ορυκτών πόρων. Επαναλαμβάνει πως εκτός των αλυκών, το ελληνικό κράτος δεν κερδίζει παρά ελάχιστα από τον ορυκτό του πλούτο, με την εκμετάλλευση της ναξιακής σμύριδας να γίνεται με λίγο σοβαρότερους όρους. Πριν από όλα όμως, τονίζει ο Leconte, είναι απαραίτητο να εγκριθεί ο προς ψήφιση νόμος για την εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου που θα αποσαφηνίζει τον ρόλο και τα δικαιώματα του Κράτους και των ιδιωτών. Μέχρι τότε η διαπλοκή των δικαιωμάτων εκμετάλλευσης και ιδιοκτησίας κι οι αμφίβολες αξιώσεις που αίρουν δήμοι, επισκοπές, μοναστήρια κι ιδιώτες θα καθιστούν πολύπλοκη οποιαδήποτε απόπειρα εκμετάλλευσής των ορυκτών πόρων της χώρας. Ο Leconte γράφει πως για να υπάρξει κανονική εκμετάλλευση των ορυχείων, το κράτος πρέπει να κατοχυρώσει νομικά το πρωταρχικό κυριαρχικό του δικαίωμα κι εξηγεί πως εκτός των λιγνιτών της Κύμης, της σμύριδας στη Νάξο και του γύψου και της μυλόπετρας στη Μήλο οπουδήποτε αλλού επικρατεί η ασάφεια. Παραθέτει μάλιστα το παράδειγμα της εμπλοκής στην πιθανή πώληση ποσότητας παριανού μαρμάρου από ιδιώτη στη Γαλλία, καταλήγοντας ότι στην Πολιτεία αναλογεί το καθήκον, πριν οποιαδήποτε εξέταση των συμβολαίων τη δοσοληψίας, να διακηρύξει δημόσια αν θεωρεί καταχρηστική ή νόμιμη τη συγκεκριμένη εκμετάλλευση. Στη συνέχεια περνά στην καταμέτρηση και στη συνοπτική περιγραφή των επιμέρους δυνατών εκμεταλλεύσεων. Ξεκινά με τα λιγνιτωρυχεία της Κύμης των οποίων την ποιότητα εγκρίνει ο Γάλ-

²⁸Από 30 σε 50 εκατομμύρια δρχ.

λος μηχανικός Sauvage ενώ ο ίδιος ο Leconte θεωρεί την εκμετάλλευση τους πρωτόγονη αλλά με μεγάλες κι ολιγοδάπανες προοπτικές. Αναφέρεται επίσης στα ορυχεία γαληνίτη στην Κέα, των οποίων η ποιότητα και ποσότητα επιβεβαιώθηκε και πάλι από τον ίδιο και τον Sauvage. Θετική επίσης άποψη εκφέρει για την ποιότητα των μαρμάρων Πεντέλης και Πάρου, ενώ για την εκμετάλλευση της σμυρίδα στην Νάξο σημειώνει ότι θα μπορούσε να είναι παραγωγικότερη. Στη συνέχεια κι αναφερόμενος στον ορυκτό πλούτο της Μήλου, σημειώνει την ποιότητα της μυλόπετρας και του γύψου, η εκμετάλλευση των οποίων πρέπει να γίνει απλούστερη και πιο οικονομική, ενώ διαπιστώνει την ύπαρξη σημαντικών ποσοτήτων κιμωλίας και μικρής σημασίας κοιτασμάτων στυπτηρίας και θείου. Σημειώνει επίσης τα κοιτάσματα χαμηλής θερμιδικής αξίας λιγνίτη σε Μαρκόπουλο και Λίμνη Ευβοίας ενώ πριν ολοκληρώσει την περιγραφή των ορυκτών πόρων αναφέρει τα κατώτερα ποιοτικά κοιτάσματα μαγνησίτη κοντά στη Θήβα, τις αρχαίες εκμεταλλεύσεις χαλκού στην Εύβοια κι ιάσπυ στη Λακωνία καθώς και τη δυνατότητα ανακάλυψης νέων πόρων με προσεκτική έρευνα. Τέλος ο Leconte επιβεβαιώνει τη δυνατότητα της Ελλάδας να αυξήσει τον εθνικό της πλούτο μέσα από την ανάπτυξη των ορυκτών της πόρων αλλά επαναλαμβάνει πως αυτή η ανάπτυξη δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς ένα σαφές νομοθετικό πλαίσιο.

Αναλύοντας εν συνεχεία την εμπορική κατάσταση και δυνατότητες της χώρας, ο Leconte ξεκινά από τη διαπίστωση ότι το σύνολο σχεδόν του εμπορίου του ελληνικού κράτους συνίσταται στην εξαγωγή γεωργικών προϊόντων και στη σε αντάλλαγμα εισαγωγή προϊόντων μεταποίησης από το εξωτερικό σε τιμές που δεν μπορεί να συναγωνιστεί η εγχώρια μεταποίηση. Έτσι και μέχρι την αλλαγή αυτής της πραγματικότητας, ισχυρίζεται ότι η επέκταση του ελληνικού εμπορίου συνδέεται με τις δυνατότητες ανάπτυξης της ελληνικής γεωργίας και την αναγκαιότητα κατασκευής οδών επικοινωνίας. Παρόλα αυτά ο συγγραφέας σημειώνει ότι χρειάζεται μια ειδική αναφορά στην εμπορική ναυτιλία, που αποτελεί για τη χώρα σημαντικό παράγοντα ευημερίας. Η πολύ σημαντική άλλωστε ναυπηγική δραστηριότητα δημιουργεί κι ένα πραγματικό εξαγωγίμο προϊόν, που συνδυάζει τη συμφέρουσα τιμή με την υψηλή ποιότητα. Επιμένει ιδιαίτερα στη Σύρο, όπου καθελκύονται κάθε χρόνο 250-270 πλοία, παραθέτοντας λεπτομέρειες για την κατασκευή, την τιμή και τον εξοπλισμό των πλοίων, επισημαίνοντας ότι η ποιότητα τους εξασφαλίζει χαμηλά ασφάλιστρα για ταξίδια σε όλη τη Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα καθ'όλη τη διάρκεια του χρόνου ενώ δηλώνει ότι εξαιτίας της πώλησης πλοίων στο εξωτερικό και των συχνών πολυετών

ταξιδιών, ο υπολογισμός του ελληνικού στόλου είναι αδύνατος. Η αναφορά τέλος στην εμπορική ναυτιλία ολοκληρώνεται με τον Leconte να βεβαιώνει για τη μεγάλη ευημερία και τη μεγάλη κι εξασφαλισμένη μελλοντική της ανάπτυξη.

Όσον αφορά τους βιομηχανικούς πόρους της χώρας, ο Leconte επαναλαμβάνει την πολύ ισχνή της ανάπτυξη. Αναφέρεται στις μικρές βιοτεχνίες κουνουπιερών και ζωνών που καλύπτουν τις εγχώριες ανάγκες, σε μερικές βυρσοδειψίες και σαπυνοποιίες που δεν επαρκούν και στις κυκλαδίτικες μεταξωτές και βαμβακερές κάλτσες με την αξιοσημείωτη εξαγωγή. Κατά τα άλλα η ελληνική μεταποίηση μονοπωλείται από την οικιακή δραστηριότητα σε τρόφιμα και τοπικά ενδύματα καθώς και κάποια προϊόντα για την παραγωγή εξορισμού χειροτεχνικά. Σε αυτό το σημείο, ο συγγραφέας κάνει μια ειδικά αναφορά στη μεταξουργία, τη μεταποιητική δραστηριότητα που θεωρεί ως την καταλληλότερη για τη χώρα, αναφέροντας την αυξανόμενη επέκταση των φυτειών μουριών, τα δύο μεταξονηματοουργεία σε Καλαμάτα και Σπάρτη και το ιδιαίτερο περιστατικό με τους ανεξάρτητους περιοδεύοντες νηματουργούς. Παρότι όμως επιμένει πως η ελληνική μεταποίηση πρέπει να κινηθεί προς την μεταξουργία, ξεκαθαρίζει πως το κράτος δεν πρέπει να διαθέσει κανένα μέρος από τους περιορισμένους του χρηματικούς πόρους. Θεωρεί μάλιστα πως πρέπει να αποφευχθεί η «ολέθρια εισαγωγή έτοιμων ιδεών από το εξωτερικό», με την έλλειψη κεφαλαίων να καθιστά την ελληνική περίπτωση εκτός σύγκρισης με τη Δ. Ευρώπη ενώ αναφέρει τις αποτυχημένες απόπειρες των εργαστηρίων σε Πειραιά και Λοκρίδα που κατέστρεψαν κεφάλαια, δυσφήμισαν τη χώρα και διατάραξαν τις εμπορικές της σχέσεις εξαιτίας του μοντέλου των απαγορεύσεων – προνομίων που υιοθέτησε. Η μετατροπή της αγροτικής και ναυτικής Ελλάδας σε βιομηχανική χώρα αποτελεί για τον Leconte καταστροφική ουτοπία με την πραγματικότητα να μην είναι ακόμα ώριμη για μεταποιητικές επιχειρήσεις. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την εκτίμηση πως όλες οι προσπάθειες πρέπει να συγκεντρωθούν στην κατασκευή επικοινωνιακών οδών και στην ανάπτυξη της γεωργίας και του ναυτιλιακού εμπορίου, τις πραγματικές πηγές ευημερίας της, με τον Leconte να επαναλαμβάνει και πάλι την ιδιαίτερη θέση της συνυφασμένης με τη γεωργική κατάσταση της χώρας μεταξουργίας.

3.7 Εθνική Τράπεζα

Στο έβδομο κεφάλαιο με τίτλο «Περί της εθνικής τράπεζας της Ελλάδος», αναλύεται αυτοτελώς σε 17 σελίδες το θέμα της ίδρυσης, λειτουργίας και προοπτικών της ιδρυθείσας τον Ιούλιο του 1843 Εθνικής Τράπεζας. Ο συγγραφέας περιγράφει τις διαδικασίες ίδρυσης και συγκρότησης του αρχικού της κεφαλαίου επιμένοντας στον προωθητικό ρόλο της Γαλλίας²⁹. Επαινεί την οργάνωση και τη διαχείρισή της, θεωρώντας πως εμπνέουν εμπιστοσύνη, αναφέρει τα πολύ ικανοποιητικά μερίσματα που αποδίδει ενώ αποδίδει τις αιτίες της ανεπαρκούς της ανάπτυξης στις επιφυλάξεις που δημιουργεί η κατάσταση της ελληνικής κοινωνίας. Σημειώνει ότι δεδομένης της σχεδόν ανύπαρκτης ελληνικής μεταποίησης, η δραστηριότητά της εντοπίζεται κυρίως στον αγροτικό και δευτερευόντως στον εμπορικό τομέα. Στη συνέχεια περιγράφονται λεπτομερώς τα τραπεζικά προϊόντα που διαθέτει στην αγορά, οι καταστατικές της δεσμεύσεις και περιορισμοί ενώ η σημαντική αύξηση της δραστηριότητας κατά το 1846 θεωρείται απόδειξη της ανάπτυξης της υλικής ευμάρειας στη χώρα. Ο Leconte αναφέρει ότι η τράπεζα καταφέρνει να είναι ταυτόχρονα χρήσιμη κι επικερδής αυξάνοντας τα μερίσματα της, μειώνοντας τα επιτόκια της, αυξάνοντας τη δραστηριότητά της σε όλους τους κλάδους κι ενισχύοντας σαφώς τη δημόσια πίστη. Στη συνέχεια αναφέρεται στις λιγοστές περιπτώσεις χρεωστών, με την Τράπεζα λειτουργώντας με ανεκτικότητα να καταφέρνει συνήθως την εξυπηρέτηση έως και την πλήρη εξόφληση των χρεών που δημιουργούνται προσωρινά, κυρίως από ενυπόθηκα δάνεια.

Ο Leconte περιγράφει ταυτόχρονα τις συζητήσεις που υπάρχουν σχετικά με τον τρόπο συνετής επέκτασης των δραστηριοτήτων, συζητήσεις στις οποίες ο ίδιος συμμετέχει μετά από αίτημα της γαλλικής Πρεσβείας. Αναφέρει ότι δεδομένων των πολύ υψηλότερων διαθεσίμων στην αγορά επιτοκίων απορρίπτει τη μείωση των επιτοκίων που μόνο επακόλουθο θα είχε τη μείωση των μερισμάτων και της επενδυτικής ελκυστικότητας της τράπεζας. Γράφει επίσης ότι πρότεινε στο Διοικητή της Τράπεζας την πίστωση των αγροτών για αγορά σπόρου, έναν τομέα που συμφέρει κι επιβάλλεται η δραστηριοποίηση λόγω των υπέρογκων τοκογλυφικών επιτοκίων που τον μονοπωλούν. Τέλος, ο Leconte επισημαίνει τη δημιουργία το 1845 ταμειυτηρίου καταθέσεων, το

²⁹ Αναφέρεται ειδικά στο ρόλο του οικονομικού επιτετραμμένου Lemaitre και στην οικονομική ενίσχυση για την ίδρυση της Τράπεζας.

οποίο παρά τα προνόμια που προσφέρει δεν έχει καταφέρει να προσελκύσει σημαντικές αποταμιεύσεις, γεγονός που αποδίδει κυρίως στη φτώχεια του πληθυσμού αλλά και στην «ανατολίτικη αμεριμνησία».

3.8 Το μέλλον της χώρας

Στο όγδοο κεφάλαιο, στο τελευταίο κεφάλαιο του κυρίως μέρους του βιβλίου με τίτλο «Το μέλλον της Ελλάδος» ο συγγραφέας επαναλαμβάνοντας την πίστη του στην φιλαλήθεια της εργασίας του ξεκινά αναφέροντας πως το μέλλον των κρατών προκύπτει ως συνδυασμός των βαθμών ελευθερίας, πολιτισμού, ισχύος κι υλικής ευημερίας τους οι οποίοι με τη σειρά τους εξαρτώνται από τρεις βασικούς παράγοντες: επιρροές εξωτερικής πολιτικής, ανάπτυξη εσωτερικών θεσμών και κατάσταση οικονομικών πόρων. Σε αυτή τη βάση ξεκινά τις συγκεφαλαιωτικές του εκτιμήσεις για καθένα από τα τρία τελευταία ζητήματα.

Μεγαλύτερη έκταση αφιερώνεται στο ζήτημα της εκτίμησης του εξωτερικού παράγοντα με τον Leconte να ασχολείται με τις θέσεις της Αγγλίας, της Ρωσίας και της Γαλλίας. Όπως γράφει δεν υφίσταται καμία πρωσική ή αυστριακή επιρροή, ενώ ο συχνά καταστροφικός στο παρελθόν βαναρικός πολιτικός παράγοντας έχει επίσης εξαφανιστεί με τον ενσυνείδητο βασιλιά και τους Βαυαρούς στην Ελλάδα να έχουν χάσει την πολιτική αυτοτέλεια και το μεσολαβητικό τους ρόλο και να έχουν απορροφηθεί από το ελληνικό στοιχείο. Οι τρεις προστάτιδες εξασκούν τις πολιτικές τους πάντα με άξονα την ελευθερία, τη διαπαιδαγώγηση και την ευημερία της Ελλάδας καταλήγοντας όμως σε αντιδικίες στο επίπεδο της πολιτικής εφαρμογής καθώς Αγγλία και Ρωσία επιδιώκουν τη μεγαλύτερη υποταγή της χώρας στην επιρροή και τις συμβουλές τους.

Οι ανάγκες επέκτασης του αγγλικού εμπορίου κι εύρεσης νέων διεξόδων για τα προϊόντα των αγγλικών βιομηχανιών δημιουργούν για την Αγγλία μεγάλα πολιτικά συμφέροντα στη Μεσόγειο, συμφέροντα που βαραίνουν συχνά στην πολιτική της περισσότερο από το δίκαιο και τη λογική. Έτσι όλο και συχνότερα η πολιτική της καταλήγει στη δίκαιη ή άδικη υποστήριξη των Ελλήνων οπαδών της. Η Ρωσία από την άλλη χαρακτηρίζεται ως απορροφημένη από το σχέδιο συγκρότησης ενός τεράστιου ορθόδοξου έθνους και ταυτόχρονα κινούμενη με βάση τη συμπάθεια της για τον ελληνικό λαό και την αντιπάθεια της για τους πολιτικούς του θεσμούς. Αυτοί οι

παράγοντες εξηγούν γράφει ο Leconte την εναλλαγή αυστηρότητας κι ευσπλαχνίας που χαρακτηρίζουν τη στάση της. Αντίθετα, όσον αφορά τη Γαλλία, ο Leconte ισχυρίζεται πως η απουσία αντικρουόμενων συμφερόντων μεταξύ αυτής και της Ελλάδας αλλά και η ίδια η πραγματικότητα αρκούν για να αποδείξουν και να δικαιολογήσουν την πάντα έντιμη και καλοπροαίρετη πολιτική της. Συνοψίζει, γράφοντας πως οι ελληνικές ελπίδες όσον αφορά την εξωτερική πολιτική εδράζονται στη Γαλλία, πως Ρωσία θα συνεχίσει να εξαντλεί την αυστηρότητά της σε εκκλήσεις και διαβήματα και πως η Αγγλία θα αναγκαστεί σύντομα να αλλάξει την μεροληπτική της στάση αν θέλει να εξασφαλίσει εμπορικές και ναυτιλιακές διευκολύνσεις.

Στη συνέχεια ο Leconte περνά στο ζήτημα της προσεχούς αναχρηματοδότησης του δανείου που συνδέει με την κατάσταση της εξωτερικής πολιτικής που εξέθεσε. Σημειώνει εξ αρχής ότι καθοριστική διαπίστωση οφείλει να είναι ότι η Ελλάδα επιβαρύνεται με την αποπληρωμή ενός δανείου από το οποίο δεν κέρδισε τίποτα και το οποίο δε διαχειρίστηκε και δε σπαταλήθηκε από ελληνικά χέρια. Χρησιμοποιεί μάλιστα την αναλογία ενός ανήλικου που επιβαρύνεται στην ενηλικίωση του με υποχρεώσεις που συνήφθησαν στο όνομά του από κάποιο οικογενειακό συμβούλιο κι υποστηρίζει πως αν οι Προστάτιδες δεν αναγνωρίσουν τις ιδιαιτερότητες κι επιμείνουν με αυστηρότητα στα δικαιώματά τους, θα πρόκειται για κατάχρηση ισχύος τη στιγμή μάλιστα που η Ελλάδα ποτέ δεν αρνήθηκε το χρέος της. Προτείνει λοιπόν μια ολιγόχρονη παράταση που θα βοηθούσε την ελάφρυνση της Ελλάδας αλλά και την εξασφάλιση των δικαιωμάτων των εγγυητριών δυνάμεων. Προτείνει ταυτόχρονα την τοποθέτηση κατά τα πρότυπα της Γαλλίας, οικονομικών επιτρόπων για την επιτήρηση της χρήσης των πόρων και παραγωγική χρησιμοποίηση των υπολοίπων του δανείου σε δημόσια έργα. Τα μελλοντικά πλεονάσματα που προβλέπει θα χρησιμοποιηθούν είτε για τη δημιουργία νέων πόρων είτε για τη σταδιακή εξόφληση των εγγυητών με την ταυτόχρονη εγγύηση των πιστωτών και την αναθεώρηση του χρέους και των όρων εξόφλησής του. Συνοψίζοντας, ο Leconte θεωρεί πως η Ελλάδα, με βάση τους πόρους της, μπορεί σταδιακά να εξυπηρετήσει τις υποχρεώσεις της, εξασφαλίζοντας τα δικαιώματα των εγγυητριών ενώ αποτρέπει από την εξάσκηση βίας κι από πράξεις που στρέφονται στην ουσία κατά των ίδιων των στόχων τους γκρεμίζοντας το παρόν και το μέλλον της Ελλάδας.

Η ανάλυση του ζητήματος των εσωτερικών θεσμών ξεκινά με την παρατήρηση ενός διαχρονικού στον ελληνικό λαό πάθους για ελευθερία που φτάνει μέχρι την ασυδοσία. Ο Leconte

όμως σημειώνει επίσης την μετριοπάθεια με την οποία έλαβε χώρα η μετάβαση στη συνταγματική μοναρχία. Η χώρα παρέχει τις συνταγματικές και γενικότερες ηθικές προϋποθέσεις για την ύπαρξη ενός λαού ελεύθερου, περήφανου και πλούσιου κι αρκεί από τους κυβερνώμενους ο σεβασμός στους νόμους κι από τους κυβερνώντες η ευφυΐα κι η δικαιοσύνη που συνδυασμένες με τον υλικό πλούτο της χώρας θα αποδώσουν στο μέλλον τα προσδοκώμενα αποτελέσματα.

Παρόλα αυτά ο συγγραφέας αναγνωρίζει κάποια προβλήματα: γενική απουσία ενός αισθήματος ανιδιοτέλειας, διαφθορά των δημοσίων υπαλλήλων και μικρόνια του πληθυσμού στην αντιμετώπιση των ετεροχθόνων και των αλλοδαπών. Επισημαίνεται επίσης το πάθος της αναζήτησης των δημόσιων θέσεων σε βάρος των αγροτικών και τεχνικών επαγγελμάτων. Επαναλαμβάνεται μάλιστα η παρατήρηση για το πάθος των Ελλήνων για την παιδεία που μεταφράζεται σε μια επιθυμία κυρίως στη φτωχή τάξη «να αφήσει το νύι του αρότρου για την πένα και τη δικηγορική ρόμπα». Σχετικά πάντως με την τελευταία επισήμανση, ο Leconte πιθανολογεί ότι οφείλεται στη μικρή ηλικία του κράτους που σε συνδυασμό με τη γενική απουσία ευημερίας δεν επιτρέπει την εκτίμηση των προϊόντων και των πλεονεκτημάτων των ελεύθερων επαγγελμάτων. Η πολιτεία, σημειώνει ο Leconte, εγγυάται την ιδιοκτησία και την ελευθερία του εμπορίου και της μεταποίησης ενώ γενικά παρέχει σε θεσμικό επίπεδο επαρκείς προϋποθέσεις για την προστασία και την τιμή των πολιτών της με το πρόβλημα να μετατίθεται στη χρησιμοποίηση αυτών των θεσμών. Διαπιστώνει λοιπόν καταλήγοντας τη συχνή χρησιμοποίηση των δημόσιων θέσεων σαν μέσο πλουτισμού, τη μεγάλη έκταση του φαινομένου της πατρωνίας καθώς και του πελατειασμού που στην Ελλάδα σε αντίθεση με τις ανεπτυγμένες χώρες είναι συστημικός.

Όσον αφορά το ζήτημα της κατάστασης των οικονομικών πόρων, ο συγγραφέας αρκείται να δηλώσει πως είναι υπεραρκετοί για τη διασφάλιση της μελλοντικής ευημερίας ενώ επαναλαμβάνει τις εγγυήσεις που προσφέρουν το γόνιμο έδαφος, η γεωγραφική θέση κι η φυσική επέκταση της γεωργίας και του εμπορίου συνδυασμένες με μια ευφυή διαχείριση.

Στο τέλος του κεφαλαίου, ο Leconte συνοψίζει σε δύο συμπεράσματα. Επαναλαμβάνει καταρχήν πως η συνειδητοποίηση εκ μέρους των προστάτιδων Δυνάμεων της πραγματικότητας μπορεί να διασφαλίσει την παροντική επιβίωση και μελλοντική ευημερία της χώρας αλλά και τη διασφάλιση των χρημάτων τους. Δεύτερον κι όσον αφορά την εσωτερική κατάσταση εκφράζει τη βαθιά του πεποίθηση ότι η χώρα θα καταφέρει να αναπτύξει στο έπακρο τις υλικές και

πνευματικές της δυνατότητες όταν θεμελιωθεί η εσωτερική ασφάλεια κι η απουσία οπουδήποτε φόβου απέναντι είτε σε φράξιες είτε σε άστοχες απαιτήσεις των συμμάχων της.

3.9 Παράρτημα

Τα οκτώ κεφάλαια του κυρίως μέρους του βιβλίου ακολουθεί όπως προαναφέραμε μια σειρά ντοκουμέντων. Πρόκειται ουσιαστικά για τρεις εκθέσεις που συνέταξε κι απέστειλε ο Casimir Leconte στο γαλλικό υπουργείο Γεωργίας κι Εμπορίου κατά τη διάρκεια του 1845. Το πρώτο μέρος αφορά την Αίγυπτο, το δεύτερο τη Συρία και τη Βηρυτό και το τρίτο την Ελλάδα και την Τουρκία. Παρότι τα υπόλοιπα αποσπάσματα μπορούν μέσω μιας συγκριτικής προσέγγισης να άπτονται του θέματος της παρούσας εργασίας, θεωρήσαμε δόκιμο στο πλαίσιο της να περιοριστούμε στην παρουσίαση και το σχολιασμό μόνο του αποσπάσματος που αφορά άμεσα την Ελλάδα κι εκτείνεται στις 12 από τις 51 σελίδες αυτού του μέρους του βιβλίου. Σε όλο του το εύρος το συγκεκριμένο απόσπασμα πραγματεύεται το ερώτημα που το γαλλικό υπουργείο είχε θέσει στο Leconte, την επισήμανση δηλαδή της γεωργικής προόδου της χώρας, των αγροτικών, δασικών, εξορυκτικών και μεταποιητικών εκμεταλλεύσεων που το γαλλικό εμπόριο μπορεί να αποπειραθεί καθώς και των παραθαλάσσιων σημείων όπου θα ήταν σημαντικό να ιδρυθούν γαλλικοί εμπορικοί οίκοι.

Ο Leconte καταρχάς πιστώνει στην Ελλάδα τεράστια γεωργική πρόοδο επισημαίνοντας ότι το μεγαλύτερο μέρος της οφείλεται σε Γάλλους. Ξεκινά έτσι την ανάλυσή του με μια λεπτομερή αναφορά στην ενδιαφέρουσα όπως τη χαρακτηρίζει περίπτωση της αγροτικής αποικίας στην Παλλήνη Αττικής που ίδρυσε ο πρόξενος της Γαλλίας στις Κυκλάδες. Περιγράφει την τοποθεσία και το χωριό που ανεγέρθηκε για τους χωρικούς, τη μέθοδο εκχέρσωσης με τη χρήση δύο ισχυρών μηχανημάτων ξεβοτανίσματος που εισήγαγε από τη Γαλλία αλλά και τη συνδρομή των καρβουνιάρηδων που κάλεσε³⁰. Ο Leconte πληροφορεί επίσης ότι ο πρόξενος παρέχει στις αγροτικές οικογένειες, που σπεύδουν μετά από αίτηση να εγκατασταθούν στην αποικία, τεχνική βοήθεια κι ενυπόθηκες πιστώσεις για ζώα κι εργαλεία ανάλογα με τις οποίες ορίζεται το ετήσιο ενοίκιο. Τέλος, ο Leconte διαβεβαιώνει για την επιτυχία του εγχειρήματος με τους αγρότες να καθίστανται αυτάρκεις και τον ιδιοκτήτη να πετυχαίνει σημαντικά έσοδα χωρίς μεγάλα έξοδα ενώ σημειώνει

³⁰Εκταση: 7.500 εκτάρια. Πληθυσμός: 250 κάτοικοι.

ότι η περιγραφή μιας ιδιωτικής επιχείρησης είναι χρήσιμη για να αποδειχθεί τί μπορεί να επιτευχθεί στην Ελλάδα. Ο Leconte αναφέρει ακόμα τις μεγάλες γαλλικής ιδιοκτησίας εκμεταλλεύσεις του Mimont στην Εύβοια και του Lapierre στην Αττική αλλά και την αποτυχημένη βαυαρική απόπειρα στο Ηράκλειο Αττικής που την αποδίδει στην εγκατάλειψη των Βαυαρών μόνων τους σε μια ξένη χώρα³¹.

Στη συνέχεια η έκθεση περιγράφει σημαντικές επιμέρους ελληνικές καλλιέργειες ξεκινώντας με τις μουριές κι ενημερώνοντας για τις εκτεταμένες φυτεύσεις που γίνονται σε Μεσσηνία (800.000 φυτεύσεις) και Λακωνία. Αναφέρει επίσης τα μεταξονηματουργεία σε Καλαμάτα και Σπάρτη αλλά και τον απρόσμενο ανταγωνισμό που συνάντησαν. Ακολουθεί η αναφορά στη σταφίδα που εξάγεται σε Αγγλία και Γερμανία κι έχει τραβήξει την προσοχή των Ελλήνων αγροτών αυξάνοντας την παραγωγή της. Αναφέρονται επίσης οι πρόοδοι της ελαιοκαλλιέργειας και τα μαζικά μπολιάσματα αγριελιών, το ενδιαφέρον που δημιουργεί ήδη η νέα καλλιέργεια του ριζαριού και η σημαντική και ποιοτική παραγωγή καπνού. Συνοψίζοντας όσον αφορά τον αγροτικό τομέα, ο Leconte αναφέρεται στην αυξητική τάση της συνολικής παραγωγής, στις καλές λόγω θάλασσας συγκοινωνίες, στην καλή τιμή των εργατικών χεριών, στα πολλά διαθέσιμα εδάφη και θυμίζοντας τα κέρδη της Παλλήνης προτείνει ανεπιφύλακτα την επένδυση γαλλικών κεφαλαίων στην ελληνική γεωργία.

Η έκθεση σχολιάζει επίσης τις κακές επενδυτικές προοπτικές στο δασικό τομέα, καθώς παρά τις τεράστιες εκτάσεις σε Εύβοια και στην ελληνοτουρκική μεθόριο, οι πόροι αχρηστεύονται λόγω κακών δρόμων και συγκοινωνιακών μέσων αλλά και της ιδεοληψίας των κτηνοτρόφων που προτιμούν για τα ζώα τους τα νεαρά και τρυφερά βλαστάρια. Επισημαίνεται ακόμα η αδυναμία της ελληνικής κυβέρνησης να βελτιώσει τα παραπάνω δεδομένα εξαιτίας της ανεπαρκούς λόγω έλλειψης χρηματικών πόρων επιτήρησης των δασών κι έτσι σε συνδυασμό με το δεδομένο αυστριακό και τουρκικό ανταγωνισμό, ο Leconte καταλήγει πως οι προοπτικές θα βελτιωθούν με την ανάπτυξη της γενικής ευημερίας.

Αντίθετα εκτιμά τεράστιο το πεδίο για τη γαλλική βιομηχανία στον τομέα της εξόρυξης, αρκεί πρώτα να διευθετηθεί το ιδιοκτησιακό ζήτημα αφού η παρούσα κατάσταση υπόσχεται πλήθος αντιδικιών, ειδικά τη στιγμή των κερδών. Εξαιρεση αποτελεί η συμύριδα Νάξου και οι λι-

³¹Το κτήμα του Lapierre αναφέρεται μάλλον στον Αυλώνα Αττικής.

γνίτες της Κύμης καθώς είναι αδιαμφισβήτητα κρατικής ιδιοκτησίας. Καταλήγοντας προτείνει την επανεξέταση των προοπτικών του εξορυκτικού τομέα μετά την επερχόμενη νομική διευθέτηση.

Όσον αφορά την ελληνική μεταποίηση, ο Leconte είναι κατηγορηματικός: δε θεωρεί ώριμη οποιαδήποτε επένδυση κεφαλαίου. Παράλληλα αναφέρει τις αποτυχημένες απόπειρες σε Πειραιά και Λοκρίδα που κατέστρεψαν κεφάλαια και την επενδυτική φήμη της χώρας ενώ συμπληρώνει πως δεν υπάρχουν στη χώρα τα προαπαιτούμενα για τη μεταποίηση με τα κεφάλαια, τα ύδατα και τη ξυλεία να σπανίζουν και το ορυκτό καύσιμο πολύ ακριβό. Αναφέρεται επίσης στον ανταγωνισμό που είναι υποχρεωμένα να αντιμετωπίσουν τα προϊόντα μεταποίησης από την εκτεταμένη κι επαρκή για της ανάγκες της χώρας οικοτεχνία σε μια χώρα που η επωνυμία κατασκευής δεν υπολογίζεται. Μετά τα προηγούμενα, ο Leconte περνά στην ναυπηγική σημειώνοντας πως πρόκειται για την πραγματική ελληνική βιομηχανία που θα ευνοούσε την επένδυση γαλλικών κεφαλαίων. Αναφέρεται στη μεγάλη δραστηριότητα στη Σύρο αλλά και στον Πειραιά και το Γαλαξίδι, στην αξιοπιστία και την καλή τιμή των πλοίων και παραθέτει λεπτομέρειες για τα τεχνικά χαρακτηριστικά της ναυπήγησης και τις προσφερόμενες τιμές. Τέλος, σημειώνει ότι δεν μπορεί να υπολογίσει το μέγεθος του ελληνικού στόλου που είναι ο μεγαλύτερος ανταγωνιστής του γαλλικού στη Μεσόγειο.

Στην ερώτηση που αφορά τα σημεία δυνητικής εγκατάστασης γαλλικών εμπορικών οίκων, ο Leconte απαντά κατά σειρά την Αθήνα, τον Πειραιά, τη Σύρο, το Ναύπλιο και την Πάτρα επισημαίνοντας όμως πως θα ήταν προτιμότερο να προτιμηθεί η συνεργασία με Έλληνες αντιπροσώπους παρά ο άμεσος ανταγωνισμός. Αυτός ο ανταγωνισμός, γράφει ο Leconte, σε συνδυασμό με το μικρό μέγεθος των συναλλαγών αφήνει αμφίβολα και πολύ μικρά περιθώρια κέρδους ενώ σημειώνει την γαλλική εμπορική δραστηριοποίηση αποκλειστικά μέχρι τότε στην Αθήνα και τη Σύρο εξαιτίας της ζήτησης σε προϊόντα πολυτελείας.

Στο τρίτο μέρος του βιβλίου (50 σελίδες) επισυνάπτονται 13 σημειώσεις που σχετίζονται λιγότερο ή περισσότερο άμεσα με το θέμα του βιβλίου με το συγγραφέα να αποπειράται να προσφέρει λεπτομέρειες σε επιμέρους ειδικές πτυχές της ελληνικής οικονομίας και παραγωγής αλλά και να βοηθήσει τον αναγνώστη να αποκτήσει μια συνολικότερη εικόνα της πραγματικότητας του ελληνικού βασιλείου. Έτσι, η πρώτη σημείωση συνίσταται στην αναφορά του Achille Rouen (εφε-

Ξής επικεφαλής της γαλλικής διπλωματικής αποστολής στην Ελλάδα) προς τη γαλλική πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης όπου εξιστορείται η ναυμαχία του Ναβαρίνου. Η δεύτερη κι η τρίτη σημείωση αποτελούν σχόλια του Leconte σχετικά με τα συνταγματικά δικαιώματα και τα κόμματα που υπάρχουν στην Ελλάδα. Στις σημειώσεις 4-9 παρατίθενται χωρίς σχολιασμό: το δασμολόγιο εισαγωγών κι εξαγωγών, κατάσταση τρεχουσών τιμών βασικών εμπορευμάτων στην αγορά της Σύρου, αναλυτική κατάσταση προσωπικού του ελληνικού στρατού, το μισθολόγιο των αξιωματικών και των στρατιωτών του καθώς και το μισθολόγιο του πολεμικού ναυτικού. Τέλος η δέκατη σημείωση αναφέρεται στο ζήτημα των λιγνιτών, η ενδέκατη στο ορυχείο γαληνίτη στη Κέα, η δωδέκατη στα λατομεία μαρμάρου της Πάρου ενώ η δέκατη τρίτη αποτελεί απόσπασμα του νόμου του 1844 που ρύθμιζε το ζήτημα των ετεροχθόνων. Παρακάτω επιλέγουμε να δώσουμε συνοπτικές περιγραφές των σημειώσεων υπ' αριθμ. 2, 3, 10, 11 και 12 που είτε αποτελούν απόψεις του ίδιου του Leconte είτε σχετίζονται αμεσότερα με θέμα της εργασίας μας.

Στη σημείωση υπ' αριθμ. 2, όπως ήδη αναφέραμε, ο Leconte ασχολείται με το συνταγματικό ζήτημα στην Ελλάδα επιχειρώντας μια σύννοψη της ιστορίας της κοινής διακηρυγμένης επιθυμίας του λαού, των Προστάτιδων και του ίδιου του βασιλιά για υιοθέτηση Συντάγματος. Παραθέτει αποσπάσματα της Διακήρυξης των πρεσβευτών των Δυνάμεων από τον Πόρο το 1828, του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου το 1830, των δεσμεύσεων κατά την εκλογή, την άφιξη στην Ελλάδα και την ενηλικίωση του Όθωνα κι αναφέρεται στα δημοκρατικά Συντάγματα της Επιδαύρου και της Τροιζήνας υποστηρίζοντας ότι οι μοναδικές διαφωνίες δημιουργήθηκαν σχετικά με το χρόνο υλοποίησης των διακηρύξεων. Καταλήγει έτσι διαπιστώνοντας πως παρότι η λαϊκή ανυπομονησία πρόλαβε τον βασιλιά, η αποδοχή του Συντάγματος κι η αποκατάσταση της ισορροπίας επετεύχθη σταδιακά χωρίς να τραυματίσει τη σχέση έθνους και βασιλιά.

Η σημείωση υπ' αριθμ. 3 που αφορά τα ελληνικά κόμματα αποτελεί ξεκινά με την προσπάθεια του Leconte να αποσαφηνίσει το πραγματικό νόημα των όρων «αγγλικό», «ρωσικό», και «γαλλικό» κόμμα. Υποστηρίζει έτσι πως δεν πρόκειται για κόμματα που επιδιώκουν την κυριαρχία της αντίστοιχης χώρας στην Ελλάδα αλλά για ομάδες ανθρώπων που έχουν την τάση να αναζητούν συχνότερα τη συμβουλή και το παράδειγμα από μία από τις παραπάνω χώρες. Αναγνωρίζει βέβαια τη διακριτότητα αγγλικής, ρωσικής και γαλλικής πολιτικής και τους άξονες της κάθε μιας αλλά δεν τις συνδέει άμεσα με τα υπάρχοντα ελληνικά κόμματα τα οποία άλλωστε

κατηγοριοποιεί ως εξής: «κυβερνητικό»³², «ναπαϊκό» και «φιλορθόδοξο» τα οποία περιγράφει αδρά. Αναφέρει επίσης ότι και τα τρία ασπάζονται τις συνταγματικές αξίες με τις διαφωνίες να δημιουργούνται σχετικά με την εφαρμογή των νόμων και του Συντάγματος ενώ ολοκληρώνοντας εύχεται την παύση των έντονων προσφάτως πολιτικών αντιδικιών και καλεί σε ενότητα και σταθερότητα για την ανάπτυξη των υλικών πόρων και της ευημερίας.

Το πρώτο μέρος της σημείωσης υπ' αριθμ. 10 αποτελεί το σημείωμα που συνέταξε ο Γάλλος μηχανικός μεταλλείων Sauvage για τον Κωλέττη μετά την εξέταση των κοιτασμάτων λιγνίτη της Κύμης και του Μαρκόπουλου Ωρωπού³³ ως προς την ενεργειακή τους αξία και τον τρόπο χρησιμοποίησής τους. Ο Sauvage χωρίζει τα κοιτάσματα της Κύμης σε δύο κατηγορίες ως προς τα εξωτερικά χαρακτηριστικά και τη θερμική αξία, με τη μία να ισοδυναμεί με την απλή ξυλεία αλλά με τη δεύτερη να φτάνει στα 2/3 της αξίας του καλύτερου αγγλικού γαιάνθρακα και να μπορεί να χρησιμοποιηθεί για θέρμανση λεβητών και μεταλλουργική χρήση αλλά και στην ατμοπλοία. Επισημαίνει ακόμα ότι στο Μαρκόπουλο βρέθηκε μόνο η κατώτερης ποιότητας ποικιλία ενώ προτείνει την επιτόπου διαλογή των δύο ποικιλιών και παράλληλη αξιοποίηση της μίας για τοπική χρήση και της δεύτερης για άμεση εξαγωγή. Το δεύτερο μέρος της ίδιας σημείωσης αποτελείται από ένα απόσπασμα αναφοράς του Leconte προς τον πρέσβη της Γαλλίας στην Ελλάδα, και πάλι μετά από αίτημα του Κωλέττη, που αναλύει αυτή τη φορά τον τρόπο εκμετάλλευσης των λιγνιτικών κοιτασμάτων της Κύμης. Ο Leconte περιγράφει αρκετά λεπτομερώς τον τρόπο εκμετάλλευσης κι επισημαίνει την μικρή παραγωγή αλλά και τα μεγάλα έξοδα εξόρυξης, αποθήκευσης και μεταφοράς που από τη μία μειώνουν πολύ το κέρδος ενώ από την άλλη δημιουργεί μεγάλα περιθώρια βελτίωσης. Στη συνέχεια πραγματεύεται το ζήτημα της ανταγωνιστικότητας του προϊόντος προς τον αγγλικό γαιάνθρακα και διαπιστώνει ότι το πλεονέκτημα μιας χαμηλότερης τιμής θα εξανεμιζόταν εξαιτίας των χαρακτηριστικών της ποικιλίας: η μικρότερη θερμική αξία απαιτεί ανάλογη αύξηση της χωρητικότητας των λεβητών αλλά και των αποθηκών. Παρόλα αυτά καταλήγει πως αν ευσταθούν οι εκτιμήσεις του Sauvage για το τεράστιο όγκο των κοιτασμάτων, τότε σίγουρα τα κέρδη μπορούν να είναι πολύ σημαντικά παρά την ανάγκη ανανέωσης της υποδομής, επαναλαμβάνοντας τη καθοριστική σημαία της προσφερόμενης τιμής. Την αναφορά

³²Πρόκειται ίσως για το «εθνικό κόμμα» που αναφέρει ο J.Petropoulos (Petropoulos, 1997)

³³Η εξόρυξη στο Μαρκόπουλο ξεκίνησε τελικά περί το 1870.

του Leconte ακολουθεί η αντίστοιχη αναφορά, προς τον πρέσβη της Γαλλίας στην Ελλάδα μετά από αίτημα του Κωλέττη, του κυβερνήτη του γαλλικού πλοίου *Rubis* που ανέλαβε να διεξάγει δοκιμές για να εξακριβώσει την αποδοτικότητα των λιγνιτών της Κύμης. Ο κυβερνήτης αναφέρει ότι το προϊόν που χρησιμοποιήθηκε ήταν εν μέρει νοθευμένο με την ποικιλία χαμηλότερης ποιότητας και προχωρά στον απολογισμό των δοκιμών επί του πλοίου καταλήγοντας πως το βασικό ελάττωμα εκτός της μικρότερης ισχύος που απέδιδε ήταν η δυσκολία ανάφλεξης του. Παρόλα αυτά επισημαίνει πως θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ανώτερης ποιότητας γαιάνθρακας είτε μόνο στην ανάφλεξη είτε ακόμα και για τη δημιουργία αποδοτικότερων μειγμάτων συμπληρώνοντας πως δεν πραγματοποίησε τέτοιου είδους δοκιμές ενώ θέτει κι αυτός ζήτημα αναγκαστικής ανανέωσης του εξοπλισμού.

Η ενδέκατη σημείωση αποτελείται από τις αναφορές του Sauvage και του Leconte σχετικά με τα κοιτάσματα γαληνίτη της Κέας. Ο Sauvage διαπιστώνει τη μέτρια περιεκτικότητα σε άργυρο και προτείνει τη χρήση ως καυσίμων των λιγνιτών της Πελοποννήσου και της Εύβοιας ενώ ο Leconte περιγράφει κάποια τεχνικά προαπαιτούμενα και καταλήγει πως αν το ορυχείο γαληνίτη της Κέας είναι αρκετά πλούσιο ώστε να είναι εκμεταλλεύσιμο επωφελώς, η εκμετάλλευση μπορεί να είναι εύκολη και ολιγοδάπανη.

Τέλος, η δωδέκατη σημείωση, σχετικά με τα μαρμαρολατομεία της Πάρου, παραθέτει απόσπασμα αναφοράς του Γάλλου πρόξενου στις Κυκλάδες προς το υπ. Εσωτερικών της Γαλλίας που διερευνούσε το 1844 τη δυνατότητα χρησιμοποίησης παριανού μαρμάρου για τον τάφο του Ναπολέοντα. Ο πρόξενος πληροφορεί ότι η μέθοδος εκμετάλλευσης είναι ίδια με αυτήν στη Πεντέλη – όταν ένα λατομείο εξαντλείται ή δυσκολεύει, ανοίγεται δίπλα νέο – με την ποσότητα να είναι αντίθετα πολύ μεγαλύτερη. Στη συνέχεια παραθέτει πολλές τεχνικές λεπτομέρειες, ιδιαίτερα για τα χαρακτηριστικά των στοών αλλά και το ζήτημα της οδού μεταφοράς του μαρμάρου κι ολοκληρώνει με εκτιμήσεις για τη δυσκολία χρησιμοποίησης του στον τάφο του Ναπολέοντα.

Κεφάλαιο 4

Η εργασία του Μωραϊτίνη

Το 1878, τη χρονιά που κυκλοφορεί σε Παρίσι, Αθήνα και Βερολίνο το βιβλίο του « *La Grèce telle qu'elle est* » («Η Ελλάδα όπως είναι»), ο Πέτρος Μωραϊτίνης κοντεύει τα 40¹. Γιος του Αριστείδη Μωραϊτίνη, ανώτατου δικαστικού και κρατικού αξιωματούχου, ο Πέτρος μεγαλώνει σε ένα συγγενικό περιβάλλον εύπορο και κοσμοπολίτικο με έντονες τις παρουσίες της πολιτικής, της διπλωματίας, της πνευματικής δημιουργίας και της επιχειρηματικής δράσης. Από το 1862 ως το 1865 βρίσκεται για αδιευκρίνιστου περιεχομένου σπουδές στο Παρίσι και ακολουθεί ένα σύντομο πέρασμα από το διπλωματικό σώμα και την Νάπολη. Στις αρχές της δεκαετίας του 1870 αποπειράται με μικρή επιτυχία στον επιχειρηματικό κι οικονομικό τομέα, κυρίως μέσω της συμμετοχής του στην τραπεζική διαμάχη Συγγρού - Μπαλτατζή. Αντιθέτως, αξίζει να επισημανθεί ότι ο αδερφός του Κωνσταντίνος, μετά από στρατιωτική καριέρα, υπήρξε ο ιδρυτής το 1874 του Ελληνικού Πυριτιδοποιείου, επένδυσης σημαντικής κι επιτυχημένης. Ο Μωραϊτίνης διατηρεί στενές σχέσεις με τον κύκλο των ελληνοιστών στο Παρίσι, ενώ από το 1875 περίπου ασχολείται όλο και περισσότερο με ζητήματα της ελληνικής πολιτικής ζωής. Το 1877, τη στιγμή που μια σημαντική οικονομική - νομισματική κρίση αρχίζει να γίνεται σε διάφορα επίπεδα αισθητή, εκδίδει το βιβλίο του.

¹Σύμφωνα με τη διαδικτυακή βάση biblionet.gr αναφέρει ως χρονολογίες γέννησης και θανάτου του Μωραϊτίνη αντίστοιχα 1835/1845 και 191?, ενώ η Αγριαντώνη προλογίζοντας την αναστατική έκδοση του έργου του Μωραϊτίνη το 1987 γράφει μόνο «Πάντως όταν κυκλοφορεί το βιβλίο, ο συγγραφέας του, που πρέπει τότε να κοντέβει[sic] τα 40». Για το σύνολο σχεδόν των βιογραφικών στοιχείων του Πέτρου Μωραϊτίνη χρησιμοποιήθηκε ο συγκεκριμένος πρόλογος της Αγριαντώνη.

Ο Μωραϊτίνης δεν ασχολείται, κι ίσως ούτε καν προλαβαίνει να ασχοληθεί με επιμέρους φαινόμενα αποσταθεροποίησης μιας σημαντικής βελτίωσης στους ρυθμούς των προόδων της ελληνικής παραγωγής κι οικονομίας που ίδιος εντοπίζει, προόδων που έρχονται σε ευθεία αντίθεση με τις άδικες όπως θεωρεί επιθέσεις που συνεχίζει να δέχεται η χώρα του κυρίως από τον ευρωπαϊκό τύπο στην βάση ανακριβών κατά την άποψή του εκτιμήσεων. Θέλει απευθυνόμενος στους Ευρωπαίους αναγνώστες αυτών των σαθρών και υστερόβουλων όπως πιστεύει δημοσιευμάτων να αποκαταστήσει την αλήθεια. Θεωρεί άλλωστε την πρακτική παρόμοιων δημοσιευμάτων ως συνήθη γενικότερα στην Ευρώπη. Θέλει να αποκαταστήσει μια αλήθεια που προκύπτει από την παρατήρηση κι εκτίμηση των δεδομένων και που συνεπώς μπορεί να διεκδικεί τα διαπιστευτήρια της αντικειμενικότητας. Αυτός είναι ο στόχος και τα μέσα του: υπεράσπιση της πατρίδας του και των σημαντικών της υλικών προόδων στη βάση της αντικειμενικής αλήθειας που προκύπτει με ενδελεχή έρευνα και πλήρη τεκμηρίωση. Έτσι, με μια αρκετά συνολική επισκόπηση της ελληνικής πραγματικότητας απευθύνει αυτό το ευκολοδιάβαστο, θεωρεί ο ίδιος, ογκώδες βιβλίο 586 σελίδων στο ευρύ καλόπιστο ευρωπαϊκό αναγνωστικό κοινό.

Το βιβλίο χωρίζεται σε δύο κύρια μέρη των οποίων προηγείται μια εκτεταμένη εισαγωγή. Η εισαγωγή περιλαμβάνει κατά σειρά:

- Την επιστολή που του απηύθυνε ο μαρκήσιος St-Hilaire επιβραβεύοντας το έργο του
- Πρόλογο (10 σελίδων) του ίδιου το συγγραφέα
- Ένα κεφάλαιο (59 σελίδες) με τίτλο «Γενική Επισκόπηση» που περιλαμβάνει στοιχεία για τα φυσικά χαρακτηριστικά, την ιστορία, το δημόσιο δίκαιο, τη διοίκηση και τον πληθυσμό της χώρας

Το πιο περιορισμένο πρώτο μέρος του βιβλίου χωρίζεται στα εξής τέσσερα κεφάλαια:

- 1ο κεφάλαιο (54 σελίδες) που αφορά την εκπαίδευση
- 2ο κεφάλαιο (50 σελίδες) για τη λογοτεχνία και την ελληνική γλώσσα
- 3ο κεφάλαιο (35 σελίδες) για τον Τύπο και τους διαφόρων ειδών συλλόγους μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα (λογοτεχνικούς, πολιτικούς, αγαθοεργίας)

- 4ο κεφάλαιο (43 σελίδες) που ασχολείται με την κατάσταση και την οργάνωση της θρησκείας, της δικαιοσύνης και του στρατού

Το εκτενέστερο δεύτερο μέρος χωρίζεται σε έξι κεφάλαια:

- 1ο κεφάλαιο (43 σελίδες) που ασχολείται με την γεωργική κατάσταση της χώρας
- 2ο κεφάλαιο (64 σελίδες) για την ελληνική μεταποίηση
- 3ο κεφάλαιο (68 σελίδες) για τη ναυτιλία, το εμπόριο και το τραπεζικό σύστημα
- 4ο κεφάλαιο (45 σελίδες) σχετικά με τα δημόσια έργα
- 5ο κεφάλαιο (63 σελίδες) για την κατάσταση των οικονομικών και της δημοσιονομικής οργάνωσης του ελληνικού κράτους
- 6ο κεφάλαιο (53 σελίδες) που ασχολείται με την πολιτική ζωή στη χώρα

Όπως αναφέραμε το βιβλίο ξεκινά με την παράθεση της επιστολής του St-Hilaire προς τον Πέτρο Μωραϊτίνη. Πρόκειται ουσιαστικά για μια επιστολή στην οποία ο μαρκήσιος, μετά την προανάγνωση του έργου, συγχαίρει το συγγραφέα του για την αρτιότητα της προσπάθειάς του τονίζοντας την αναγκαιότητα της έκδοσης αντίστοιχων εργασιών. Στην επιστολή άλλωστε ο St-Hilaire επιμένει ιδιαίτερα πως η προκειμένη αναγκαιότητα αφορά την πραγματική ενημέρωση της παραπληροφορημένης, εκούσια ή ακούσια, Ευρώπης για τις προόδους και τις προσπάθειες της χώρας από την ανεξαρτητοποίηση της, για την πραγματική της θέση στην εμπροσθοφυλακή του πολιτισμού παρά τους αιώνες βαρβαρότητας που γνώρισε και τελικά για την δίκαια διεκδίκησή της για επέκταση των συνόρων της.

4.1 Πρόλογος και γενική επισκόπηση

Από την άλλη, ο πρόλογος του Μωραϊτίνη ξεκινά με την παραδοχή ότι η Ευρώπη ενδιαφέρεται και δικαιούται να ρωτά για τον τρόπο χρήσης της ελληνικής ελευθερίας. Μάλιστα, αφήνοντας σε δεύτερη μοίρα τη συμμετοχή της Ευρώπης στην απελευθέρωση της χώρας, τονίζει παρουσιάζοντας την προβληματική που απασχολεί το έργο του ότι οι αξιώσεις του ελληνικού κράτους στα

εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δημιουργούν την αναγκαιότητα απόδειξης από πλευράς του ελληνικού λαού ότι μπορεί να εγγυηθεί την ειρήνη και την ασφάλεια. Σημειώνει δε πως παρά την περιορισμένη έκταση του κράτους, το μέγεθος του ελληνικού έθνους αναγκάζει την Ευρώπη να της αποδώσει ένα σημαντικό ρόλο σε οποιοδήποτε σχέδιο για την Ανατολή. Ο συγγραφέας επιμένει ιδιαίτερα στο φαινόμενο των ανακριβών και ψευδών ευρωπαϊκών δημοσιευμάτων και άδικων στερεοτύπων για την κατάσταση στην απομακρυσμένη Ελλάδα και θεωρεί πως η μελέτη της χώρας πρέπει να γίνει με επιστημονικό ζήλο κι αμεροληψία. Επισημαίνει πως δεν της αναγνωρίζεται κανένα ελαφρυντικό, με τους Ευρωπαίους να την κρίνουν απαιτητικά εξαιτίας του λαμπρού της παρελθόντος κι αναφέρει πως τον αρχικό ενθουσιασμό τους διαδέχτηκε η απογοήτευση.

Σε αυτό το σημείο στέκεται ιδιαίτερα για να αποδείξει το λάθος της μη εξέτασης των 20 αιώων που μεσολάβησαν από την αρχαιότητα κι ειδικά των χρόνων της ισλαμικής κατάκτησης και των συνεπειών τους. Αναφέρεται σε μια απολίτιστη τυραννία που δε μπορούσε να διαπαιδαγωγήσει πολίτες, σε έντονο οικογενειακό και τοπικιστικό πνεύμα, σε εξαφάνιση της εκπαίδευσης, σε συνεχή αγώνα της ανθρώπινης διάνοιας να μην εξαφανιστεί, σε σφετερισμούς περιουσιών που ανάγκαζαν τους πλούσιους να φυγαδεύουν τα υπάρχοντά τους, σε τραγική κατάσταση του εμπορίου και της βιομηχανίας, σε συνθήκες δηλαδή που χωρίς να καταφέρουν να εξαφανίσουν το εθνικό αίσθημα, δεν μπορούσαν να μην εξαφανίσουν την κοινωνική και πολιτική παιδεία. Στη συνέχεια αναφέρεται στη λαμπρότητα των προγόνων της Επανάστασης για να επισημάνει και πάλι την κατάσταση των υλικών συνθηκών μετά το τέλος της: ερήμωση, καταστροφή πόλεων, χωριών και καλλιεργειών, φτώχεια, πείνα, ανυπαρξία δρόμων. Έπρεπε, γράφει ο Μωραϊτίνης, να γίνουν όλα από την αρχή, από λίγους ανθρώπους ικανούς να διοικήσουν και να εκπαιδεύσουν και σε σύντομο χρονικό διάστημα κι επισημαίνει ότι η Ελλάδα δε χρειάζεται να ανακαλύψει εκ νέου αλλά να μιμηθεί για να καταλήξει πως για την εφαρμογή όλων των επιτευγμάτων της Δύσης είναι αναγκαία η αναγνώριση των δυσκολιών και μία πίστωση χρόνου διάρκειας μερικών γενιών. Ολοκληρώνοντας τον πρόλογο, ο Μωραϊτίνης επισημαίνει ότι θα υποστηρίξει αμερόληπτα τη σημαντική πρόοδο που έχει γίνει ήδη, ενώ εξηγεί ότι θα στηριχθεί στη συγκέντρωση αδιαμφισβήτητη γνήσιων πηγών και στη ακριβή εξέταση των δεδομένων. Τέλος, εξηγεί πως η χρησιμοποίηση της γαλλικής ως παγκόσμιας γλώσσας κι η ιδιαίτερη εκτίμηση των Ελλήνων για

το γαλλικό λαό τον ανάγκασαν να γράψει στα γαλλικά.

Όπως αναφέραμε, ακολουθεί το κεφάλαιο με τίτλο «Γενική Επισκόπηση» το οποίο ξεκινά με την παράθεση μιας σειράς γεωγραφικών στοιχείων του ελληνικού κράτους. Αρχικά ο συγγραφέας αναφέρεται στη συνολική επιφάνεια των διαφόρων διαμερισμάτων και στη συνέχεια περνά σε μια πολύ λεπτομερή περιγραφή της ορογραφίας της χώρας. Αφού διαπιστώνει τον εξαιρετικά ορεινό και ανώμαλο χαρακτήρα του εδάφους της, ακολουθώντας την κατεύθυνση της οροσειράς της Πίνδου, παραθέτει με λογοτεχνική διάθεση το ανάγλυφο της κάθε περιοχής. Το κείμενο άλλωστε διανθίζεται με πολλές αναφορές και συνδέσεις με στοιχεία της αρχαιότητας αλλά και της μυθολογίας. Αναφέρεται στη συνέχεια στις λιγιστές αλλά εύφορες πεδιάδες και κοιλάδες που υπάρχουν σε ορισμένες περιοχές όπως στη Βοιωτία, την Ηλεία, τη Μεσσηνία, την Αργολίδα, τη Λακωνία και τα πελοποννησιακά παράλια του Κορινθιακού κόλπου και τονίζει τις έντονες αντιθέσεις του τοπίου και τις εναλλαγές κατάφυτων και γυμνών βουνών, δάσεων οξιάς, βελανιδιάς και πεύκου κι εκτάσεων χαμηλότερης βλάστησης ή και βραχωδών. Στο ίδιο ύφος, ο συγγραφέας περνά στα στοιχεία υδρογραφίας της χώρας, τα οποία όπως σημειώνει αρχικά είναι μικρής σημασίας. Αναφέρει σαν σημαντικότερους ποταμούς της Στερεάς Ελλάδας τον Αχελώο και το Σπερχειό αλλά δίνει λεπτομερείς πληροφορίες και για όλα τα υπόλοιπα. Αντίστοιχα για την Πελοπόννησο ξεχωρίζει τον Αλφειό και τον Ευρώτα αναφέροντας και τους μικρότερης σημασίας ποταμούς. Σαν αιτία αυτής της υδρογραφικής αδυναμίας ο Μωραΐτινης σημειώνει τον όχι αρκετά μεγάλο όγκο και ύψος των ελληνικών βουνών ενώ αντίθετα τονίζει τις πολυπληθείς και πλούσιες πηγές που διαθέτει η χώρα. Ολοκληρώνοντας τέλος το μέρος που αφιερώνει στη φυσική περιγραφή της χώρας, ο συγγραφέας αναφέρεται στο καλό κλίμα με τη γενικά καθαρή και ξηρή ατμόσφαιρα και την κανονική εναλλαγή των εποχών.

Στη συνέχεια του κεφαλαίου, ο συγγραφέας παραθέτει μια σύνοψη του ιστορικού παρελθόντος της χώρας. Αναφέρεται εν συντομία στο αρχαίο μεγαλείο και στην επακόλουθη ρωμαϊκή αλλά και φραγκική και βενετική κυριαρχία. ενώ δίνει και πάλι ιδιαίτερη έμφαση στα χρόνια της «ισλαμικής βαρβαρότητας», που περιγράφει σαν περίοδο συνεχών σφαγών αλλά κι εξεγέρσεων και διαφύλαξης της εθνικής συνείδησης. Φτάνει έτσι στην Επανάσταση του 1821 τονίζοντας την καθοριστική σημασία της Γαλλικής Επανάστασης και των έργων του Ρήγα και του Κοραή. Περιγράφει στη συνέχεια με λεπτομέρειες τις δυσκολίες, τις καταστροφές και τις θυσίες του μακρό-

χρονου απελευθερωτικού αγώνα κι αναφέρεται εκτενώς στους τρόπους με τους οποίους η Γαλλία συνέδραμε στην ελληνική απελευθέρωση. Καταλήγει έτσι στην περίοδο της διακυβέρνησης του Καποδίστρια, στην αναρχία του 1832 και στη βασιλεία του Όθωνα τον οποίο κρίνει θετικά προσάπτοντάς του ατολμία κι αναποφασιστικότητα. Συνοπτικότερα τέλος, ακολουθώντας τη ροή των γεγονότων, φτάνει στην επανάσταση του 1843, στην υιοθέτηση Συντάγματος αλλά και στην πτώση της βαυαρικής δυναστείας μετά την εξέγερση του 1862, την υιοθέτηση νέου Συντάγματος, την άνοδο στο θρόνο του νέου βασιλιά Γεωργίου και την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος των Επτανήσων.

Σε αυτό το σημείο ο Μωραΐτινης παραθέτει τα σημαντικότερα στοιχεία τόσο του ελληνικού δικαίου όσο και της διοίκησης της χώρας. Επισημαίνει έτσι τις βασικές συνταγματικές ελευθερίες και προβλέψεις, την κατάργηση της Γερουσίας και το καθολικό δικαίωμα ψήφου. Αντίστοιχα περιγράφει αδρά τον αυτοδιοικητικό και διοικητικό χάρτη της χώρας επισημαίνοντας τις διαφορές με τη Γαλλία, τόσο όσον αφορά την υπαγωγή των θρησκευτικών κι εκπαιδευτικών ζητημάτων στο ίδιο υπουργείο, όσο και την υπαγωγή των δημοσίων έργων, της αστυνομίας, της υγείας και των προνοιακών ιδρυμάτων, των ταχυδρομείων και της τηλεγραφικής υπηρεσίας στο υπ. Εσωτερικών.

Ολοκληρώνοντας το κεφάλαιο της γενικής επισκόπησης, ο Μωραΐτινης αφιερώνει σημαντική έκταση (30 σελίδες) σε ζητήματα που αφορούν χαρακτηριστικά και δεδομένα του ελληνικού λαού. Ξεκινά με την τοποθέτησή του υπέρ της συνέχειας του ελληνικού έθνους, απορρίπτοντας τις θεωρίες του Fallmerayer, χρησιμοποιώντας ως αποδείξεις τη λαογραφική και γλωσσική συνέχεια και μαρτυρίες Ευρωπαίων συγγραφέων που επιβεβαιώνουν αυτή τη συνέχεια². Ακολουθούν στατιστικά στοιχεία του πληθυσμού όπου ο συγγραφέας επιμένει ιδιαίτερα στην αύξηση του κατά 63% από το 1838 έως το 1870, αύξηση που διαπιστώνει ότι είναι η μεγαλύτερη στην Ευρώπη μαζί με αυτήν της Σαξονίας κι η οποία οφείλεται μόνο στη βελτίωση των συνθηκών καθώς η προσέλευση κατοίκων ολοκληρώθηκε ουσιαστικά κατά τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια. Στη συνέχεια ο Μωραΐτινης επιδίδεται με επιμονή στην προσπάθεια της περιγραφής των φυσικών κι ηθικών³ χαρακτηριστικών του ελληνικού λαού, για τα όπια θεωρεί ότι είναι δυνατόν να

²Αναφέρεται στους Egger Julius Faucher, Elisée Reclus, Malte Lebrun, Dora d'Istria.

³Ο χρησιμοποιούμενος όρος «ηθικές» (αντικαθιστώμενος κάποιες φορές από τον όρο «πνευματικές») επιχειρεί να αποδώσει τον γαλλικό όρο «*morales*» της συχνά χρησιμοποιούμενης στις πηγές φράσης «*conditions matérielles et*

γίνουν κάποιες γενικεύσεις παρά της μεγάλης ποικιλίας λόγω των τοπικών ιδιαιτεροτήτων. Με έντονα στοιχεία υπερβολής υποστηρίζει, επικουρούμενος και πάλι από απόψεις Ευρωπαίων συγγραφέων⁴, ότι όσον αφορά τα φυσικά χαρακτηριστικά, ο ελληνικός λαός διακρίνεται από έντονη ομορφιά, υγεία και κλασικότητα που συνιστούν ακόμα μία απόδειξη της ιστορικής συνέχειας του έθνους. Όσον αφορά δε τα ηθικά χαρακτηριστικά, ο Μωραϊτίνης τονίζει την ευγένεια, την πνευματική ικανότητα, τη φιλοτιμία, το έντονο οικογενειακό αίσθημα και το σεβασμό για τις γυναίκες. Επισημαίνει αντίστοιχα σαν μειονεκτήματα τη ζηλοφθονία, τη ματαιοδοξία και τη ευμετάβλητη διάθεσή τους. Αντίθετα προσπαθεί να απορρίψει την κατηγορία της πονηριάς⁵ που ακολουθεί στερεοτυπικά τους Έλληνες είτε μέσω του χαρακτηρισμού της σαν ανυπόστατη γενίκευση, είτε όπως και για άλλα ελληνικά μειονεκτήματα αποδίδοντάς τα στη μακρόχρονη κατοχή κι έλλειψη εκπαίδευσης, επιχείρημα στο οποίο επιμένει ιδιαίτερα. Αναφέρει μάλιστα ότι η στενή επαφή των κατοίκων της Πελοποννήσου με τους Τούρκους τους είχε προεπαναστατικά καταστήσει δουλικούς σε σχέση με τους ανυπόταχτους Ρουμελιώτες και Νησιώτες, ενώ αναλόγως κι επιμένοντας στην εξ αίματος κληρονομικότητα, σχολιάζει πως κάποιες από τις αρετές που χάθηκαν λόγω της ξενικής κατάκτησης έχουν ήδη επανακάμψει.

4.2 Εκπαίδευση

Το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου παρουσιάζει την κατάσταση και τον τρόπο οργάνωσης των διαφόρων τομέων της ελληνικής εκπαίδευσης. Σημαντικό μέρος του κεφαλαίου καταλαμβάνει η εισαγωγική κριτική του Μωραϊτίνη στην ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα, η ανασκόπηση της κατάστασης της εκπαίδευσης στον ελληνικό χώρο ως και τη διακυβέρνηση του Καποδίστρια και η περιγραφή της δομής του εκπαιδευτικού συστήματος.

Ο συγγραφέας ξεκινά διαπιστώνοντας ένα πάθος των Ελλήνων για τα γράμματα, πάθος όμως που δίνει έμφαση στην κλασική και θεωρητική παιδεία κι υποτιμά τις θετικές επιστήμες. Επισημαίνει πως αυτή η τάση σκόπευε αρχικά στην εξάλειψη των πνευματικών ανωμαλιών, κα-

morales».

⁴Malte Brun και Thiersch.

⁵Αφιερώνει μάλιστα τις τρεις τελευταίες σελίδες του κεφαλαίου για να σχολιάσει την άδικη απόδοση της σημασίας «χαρτοπαίκτης» στο γαλλικό όρο «grec».

τέληξε όμως σε μια ψυχωτική λατρεία για ένα λαμπρό απώτατο προγονικό παρελθόν αποκομμένο από το παρόν και το πιο πρόσφατο παρελθόν. Οι εξελίξεις όμως υποστηρίζει ήταν γρήγορες κι έτσι μετά την επιδιωκόμενη πνευματική κι ηθική πρόοδο, η εκπαίδευση της χώρας εισήλθε στο σύγχρονο υλικό πεδίο των τεχνών με λαμπρά αποτελέσματα, προς απόδειξη των οποίων χρησιμοποιεί τη μεγάλη αύξηση του αριθμού των φοιτητών στο Πανεπιστήμιο και στο Πολυτεχνείο.

Στη συνέχεια περιγράφεται η προεπαναστατική κατάσταση που ξεκίνησε με τη φυγή των Ελλήνων διανοουμένων στη Δύση, φυγή που αποδείχθηκε ευεργετική για τη Δυτική Ευρώπη αλλά καταστροφική για την Ελλάδα. Εξαιρουμένων των Ελλήνων καθηγητών και φοιτητών στο εξωτερικό, μορφωτικές ευκαιρίες είχε μόνο ένα κομμάτι Ελλήνων που πλαισίωσε την Πύλη, με τον υπόλοιπο πληθυσμό να βρίσκεται στο σκοτάδι που το καταδίκασε η οθωμανική άγνοια. Η κατάσταση όμως άρχισε να βελτιώνεται με την παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κι ειδικά με την επαφή με τις νέες ιδέες και τις επιστήμες της Δύσης. Περιγράφει έτσι τη δημιουργία ενός δικτύου σχολείων και δασκάλων σε όλον τον ελληνοβαλκανικό χώρο, τη δημιουργία ακαδημιών και βιβλιοθηκών που χρηματοδοτούνταν από Έλληνες του εξωτερικού και της Κωνσταντινούπολης κι από φιλόμουσες εταιρείες επισημαίνοντας πως αποτελούσε πρώτο μέλημα για κάθε κοινότητα να ιδρύσει το συντομότερο δυνατόν ένα σχολείο τονίζοντας το παράδειγμα των Κυδωνιών.

Η πολεμική προσπάθεια που ακολούθησε κατέστρεψε σύμφωνα με τον Μωραϊτίνη οποιαδήποτε σχεδόν εκπαιδευτική βάση τη στιγμή που η πρώτη επαναστατική κυβέρνηση ήταν αναγκασμένη να ασχοληθεί μόνο με τις ανάγκες του ένοπλου αγώνα. Η πρώτη αποτελεσματική προσπάθεια στον εκπαιδευτικό τομέα αποδίδεται στη διακυβέρνηση Καποδίστρια, μια προσπάθεια πιο συντονισμένη, με περισσότερα μέσα και προσέλκυση σημαντικών εκπαιδευτικών προσωπικοτήτων, προσπάθεια όμως με πενιχρά αποτελέσματα λόγω κυρίως της ανεπάρκειας πόρων, δασκάλων κι επικοινωνιών. Ο συγγραφέας αναφέρει σαν επιτεύγματα της κυβέρνησης την ίδρυση του υπουργείου Παιδείας, της Κεντρικής Σχολής και της Στρατιωτικής Ακαδημίας στην Αίγινα, της Θεολογικής στον Πόρο καθώς και την αύξηση των πρωτοβάθμιων σχολείων αλλά ολοκληρώνει με τη σχεδόν πλήρη καταστροφή που επέφεραν τα χρόνια της αναρχίας που ακολούθησαν. Καταλήγει έτσι πως οποιαδήποτε πρόοδος τα επόμενα σαράντα χρόνια επετεύχθη στο έδαφος της πλήρους αρχικής ανυπαρξίας υποδομής και χρημάτων, τη στιγμή που από τη μία, προτεραιό-

τητα όλων ήταν η επιβίωση κι από την άλλη η ανάγκη για κεφάλαια ενίσχυσης της εκπαίδευσης σκόνταφτε στο ότι η δημιουργία αυτών των κεφαλαίων επέβαλλε την ανάπτυξη της εκπαίδευσης.

Στη συνέχεια ο Μωραϊτίνης περιγράφει τη διάρθρωση της ελληνικής εκπαίδευσης η οποία είναι δωρεάν κι υποχρεωτική και στην οποία το ελληνικό κράτος επιδεικνύει μεγάλη εύνοια. Περιγράφει το πρόγραμμα σπουδών και τους στόχους του κάθε εκπαιδευτικού κύκλου, τονίζει ότι η οργάνωση εδράζεται στα γαλλικά πρότυπα με κάποια γερμανικά δάνεια κι ακολουθεί γενικά την αντιστοιχία δήμος-Δημοτικό, επαρχία-Ελληνικό, νομός-Γυμνάσιο ενώ επισημαίνει ότι η διάρθρωση και τα χαρακτηριστικά της τής επιτρέπουν να μην επιβάλλεται αλλά να έλκει.

Η λεπτομερέστατη περιγραφή του κάθε κύκλου ξεκινά με το – γρήγορα αναπτυσσόμενο λόγω ανάπτυξης των δημόσιων οικονομικών και των τεράστιων ιδιωτικών δωρεών – Πανεπιστήμιο που χωρίζεται σε τέσσερις σχολές (νομική, φιλοσοφική, ιατρική, θεολογική) κι η φοίτηση στο οποίο διαρκεί 4-5 χρόνια. Παραθέτει την εξέλιξη του αριθμού των φοιτητών που από 50 αρχικά, έφτασαν τους 1.400 το 1875 και τον κατάλογο των προσφερόμενων μαθημάτων και σημειώνει πως θεωρείται το πνευματικό κέντρο του Πανελληνίου, πόλος πνευματικής έλξης κι ανταλλαγής μεταξύ των εντός κι εκτός Ελλάδας Ελλήνων. Τέλος ο Μωραϊτίνης επιμένει στην ποιότητα των ευρωπαϊκά καταξιωμένων καθηγητών του, στη μη επιβάρυνση του κρατικού προϋπολογισμού, την καλή οργάνωση και την επίμονη προσπάθεια βελτίωσης ενώ παραθέτει τη λίστα των εξαρτώμενων του ιδρυμάτων⁶.

Όσον αφορά τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ο συγγραφέας θεωρεί πως στηρίζεται κυρίως στο γερμανικό μοντέλο και σημειώνει πως χωρίζεται σε δύο βαθμίδες : την ανώτερη με τα τετραετή Γυμνάσια και την κατώτερη με τα τριετή Ελληνικά. Για τα Γυμνάσια αναφέρει πως καταλήγουν σε ένα – σε αντίθεση με τη Γερμανία – γενικό απολυτήριο το οποίο επιτρέπει την εγγραφή σε οποιαδήποτε σχολή του Πανεπιστημίου. Ενημερώνει επίσης για το ποσό της κρατικής οικονομικής επιβάρυνσης, για τα διδασκόμενα μαθήματα⁷ καθώς και για τους αριθμούς⁸ των σχολείων, των μαθητών και των καθηγητών, οι περισσότεροι εκ των οποίων έχουν σπουδάσει

⁶Μαιευτήριο, κλινική, βοτανικός κήπος, παρατηρητήριο, νοσοκομείο, οφθαλματρείο, αφροδισιατρείο, μουσείο, βιβλιοθήκες και διάφορες επιστημονικές συλλογές.

⁷Αρχαία ελληνική και λατινική γραμματεία, ιστορία, γεωγραφία, μαθηματικά, ανθρωπολογία, ψυχολογία, λογική, γαλλικά και προαιρετικά αγγλικά και γερμανικά.

⁸1845: 7 γυμνάσια και 700 μαθητές, 1855: 7 γυμνάσια και 968 μαθητές, 1860: 8 γυμνάσια και 1.289 μαθητές, 1866: 16 γυμνάσια και 1.908 μαθητές, 1875: 18 γυμνάσια, 2.460 μαθητές και 125 καθηγητές.

στο εξωτερικό, κατάσταση που όπως πληροφορούμαστε από το συγγραφέα έτεινε να αλλάξει. Αντίστοιχη ενημέρωση για την κρατική οικονομική επιβάρυνση, τα διδασκόμενα μαθήματα⁹ και τους αριθμούς¹⁰ σχολείων, μαθητών και καθηγητών προσφέρει ο Μωραΐτινης και για τα Ελληνικά σχολεία. Ασχολούμενος τέλος με την πρωτοβάθμια εκπαίδευση και τα Δημοτικά σχολεία που χρηματοδοτούνται από τις κοινότητες με τη βοήθεια του κράτους ο συγγραφέας επισημαίνει ότι είναι στην πλειοψηφία τους αλληλοδιδασκτικά. Ενημερώνει επίσης για τα διδασκόμενα μαθήματα (ανάγνωση, γραφή, αριθμητική, ιστορία, κατήχηση) και τα αριθμητικά δεδομένα¹¹ σχολείων και μαθητών και τονίζει πως στην Ελλάδα, σε αντίθεση με τη Γαλλία, υπάρχει τουλάχιστον ένα σχολείο ανα κοινότητα.

Στη συνέχεια ο συγγραφέας προχωρά σε μια μακριά σειρά συγκρίσεων της κατάστασης της παιδείας στην Ελλάδα τόσο με τη Γαλλία όσο και με άλλες ευρωπαϊκές χώρες (αλφαριθμητισμός, συμμετοχή στον εκπαιδευτικό μηχανισμό, αριθμός μαθητών ανα πληθυσμό, μαθητές δημόσιων σχολείων κ.α.) καταλήγοντας σε αρκετά ευνοϊκά για την Ελλάδα αποτελέσματα. Στη βάση των αποτελεσμάτων επαναλαμβάνει τη δυσμενή για τα τεχνικά επαγγέλματα τάση των μαθητών να ακολουθούν συγκριτικά περισσότερο όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, την επιτυχία του δωρεάν χαρακτήρα της ελληνικής εκπαίδευσης και το μικρό χρονικό διάστημα στο οποίο έχουν επιτευχθεί σημαντικές πρόοδοι που αδικώς δεν αναγνωρίζονται από τους κατηγορούς της χώρας. Υποστηρίζει επίσης ότι η πανεπιστημιακή εκπαίδευση δε θα έπρεπε να θεωρείται αγαθό αλλά εργαλείο δουλειάς, έτσι θα έπρεπε να πάψει να είναι δωρεάν, μέτρο που εκτός της αποταμιευτικής του σημασίας θα προσανατόλιζε ταυτόχρονα το λαό στα τεχνικά επαγγέλματα.

Ο Μωραΐτινης αναφέρεται στη συνέχεια στην κατάσταση της γυναικείας εκπαίδευσης στη χώρα, όπου αφού αναγνωρίζει μια αρχική αργοπορία, υποστηρίζει πως πλέον απολαμβάνει μεγάλης φροντίδας. Τονίζει ιδιαίτερα την ύπαρξη πολλών ιδρυμάτων, με σημαντικότερο τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία με το Αρσάκειο.

⁹ Αρχαία ελληνική και λατινική γραμματεία, θρησκευτικά, αριθμητική, γεωγραφία, ιστορία, γαλλικά, καλλιγραφία και σχέδιο.

¹⁰ 1830: 39 ελληνικά σχολεία και 2.528 μαθητές, 1845: 58 ελληνικά σχολεία, 3.500 μαθητές και 103 καθηγητές, 1855: 80 ελληνικά σχολεία, 4.224 μαθητές, 1860: 87 ελληνικά σχολεία και 5.739 μαθητές, 1866: 123 ελληνικά σχολεία και 6.675 μαθητές, 1875: 136 ελληνικά σχολεία, 7.645 μαθητές και 280 καθηγητές.

¹¹ 1830: 71 δημοτικά και 6.721 μαθητές, 1846: 371 δημοτικά, 1856: 450 δημοτικά και 35.273 μαθητές, 1860: 695 δημοτικά και 45.230 μαθητές, 1865: 974 δημοτικά και 52.583 μαθητές, 1869: 1.023 δημοτικά και 63.978 μαθητές, 1874: 1.127 δημοτικά (989 αρρένων και 138 θηλέων), 74.561 μαθητές και 1.178 δασκάλους.

Αντίθετα προβληματική θεωρεί ο συγγραφέας την κατάσταση όσο αφορά την εκπαίδευση των δασκάλων, την εκκλησιαστική, την τεχνική και την αγροτική εκπαίδευση. Οι δάσκαλοι σημειώνει είναι απόφοιτοι κανονικών σχολείων με πολλές αλλά όχι τις ειδικές γνώσεις που επιτάσσει η ξεχωριστή επιστήμη της παιδαγωγικής. Το Διδασκαλείο έκλεισε καθώς δεν προσέφερε στους σπουδαστές του τα απαραίτητα μέσα για να ολοκληρώσουν τις σπουδές τους. Παρόλα αυτά, η αναγκαιότητα επανίδρυσης για τον Μωραϊτίνη είναι διπλή, και μάλιστα το κράτος μεριμνά ήδη καθώς οι δάσκαλοι μπορούν να καλύψουν μια διπλή αποστολή. Ιδιαίτερα ελλείψει ουσιαστικής αγροτικής εκπαίδευσης, είναι αυτοί που κατεξοχήν μπορούν, εφοδιασμένοι με τις κατάλληλες γνώσεις, να διδάξουν τον μικροϊδιοκτήτη αγρότη που έχει αποδειχθεί δεκτικός στις καινοτομίες.

Η αντίστοιχη αναφορά στην προβληματική εκκλησιαστική εκπαίδευση είναι μικρότερη με τους αποφοίτους της να μην εντάσσονται στον εκκλησιαστικό κλήρο ενώ στη συνέχεια ο Μωραϊτίνης περνά στο ζήτημα της τεχνικής εκπαίδευσης. Αναφέρει την ίδρυση του Πολυτεχνείου το 1837 με διακηρυγμένο στόχο την ανάπτυξη της βιομηχανίας και σημειώνει πως μέχρι το 1863 το ίδρυμα λειτούργησε κυρίως ως σχολή καλών τεχνών, παράγοντας όμως πολύ καλά αποτελέσματα στη βελτίωση και διάδοση των «καλών» αλλά και των βιομηχανικών τεχνών και αποκτώντας σημαντικό αριθμό φοιτητών. Οι αλλαγές στη λειτουργία της το 1863 τη χώρισαν σε τρεις τομείς: ένα κυριακάτικο σχολείο για τη βελτίωση των τεχνών, μια σχολή καλών τεχνών κι ένα καθημερινό σχολείο για την εκπαίδευση στους τομείς της βιομηχανίας, της τοπογραφίας, της αρχιτεκτονικής και της κατασκευαστικής. Ταυτοχρόνως δημιουργήθηκε τομέας μηχανολογίας που προικίστηκε με μια ατμομηχανή. Παρόλα αυτά τα αποτελέσματα δεν ήταν από την αρχή τα αναμενόμενα εξαιτίας της ανεπάρκειας των εγκαταστάσεων, πρόβλημα που βρίσκει τη λύση του στην ανέγερση νέων μέσω σημαντικών ιδιωτικών δωρεών. Ο Μωραϊτίνης αναφέρεται επίσης στην υψηλή ποιότητα των καθηγητών, στην νέα διάρθρωση της σχολής (ζωγραφική, γλυπτική, ξυλογραφία, χαλκογραφία, κοσμηματογραφία, μηχανολογία, αρχιτεκτονική, τοπογραφία) και στις «πολλαπλές και ποικίλες» βιομηχανικές εγκαταστάσεις ανα την Ελλάδα όπου οι φοιτητές μπορούν να έχουν πλέον πρακτική εκπαίδευση. Τέλος, όσον αφορά γενικά την τεχνική εκπαίδευση, αναφέρει τις δημόσιες διαλέξεις που απευθύνονται σε τεχνίτες και διοργανώνονται από συλλόγους όπως η «Εταιρεία των Φίλων του Λαού» καταλήγοντας ότι στη χώρα γίνεται πολύ δουλειά

που θα αποδώσει σημαντικούς καρπούς.

Όσον αφορά τέλος τα προβλήματα της αγροτικής εκπαίδευσης, ο συγγραφέας ξεκινά αναφέροντας την αποτυχία της γεωργικής σχολής της Τίρυνθας και τα κυβερνητικά σχέδια για τρεις νέες αγροτικές σχολές. Εμφανίζεται σίγουρος όμως για την αποτυχία τους καθώς πιστεύει ότι οι πλούσιοι θα προτιμήσουν τις σχολές του εξωτερικού ενώ οι φτωχοί δεν πρόκειται να αφήσουν τα κτήματα τους ειδικά όταν πιστεύουν ότι τους αρκεί το αλέτρι τους. Υποστηρίζει επίσης ότι δεν δε θα προσελκύσουν ούτε άκληρους νέους καθώς οι μεγαλοϊδιοκτήτες προτιμάνε σαν επιστάτες ή ενοικιαστές τους κατοίκους των χωριών τους. Καταλήγει, έτσι, επαναλαμβάνοντας ότι η γεωργική πρόοδος για τη μικροϊδιοκτησία αποτελεί υπόθεση των Διδασκαλείων.

Το κεφάλαιο για την εκπαίδευση ολοκληρώνεται με κάποιες παρατηρήσεις. Τονίζεται η καθοριστική για την παιδεία σημασία των ευεργετών ειδικά στην ανέγερση κτιρίων, την εκτύπωση βιβλίων και την θέσπιση βραβείων και αναφέρονται πολλοί από αυτούς. Υποστηρίζεται επίσης πως είναι άδικο να παραγνωρίζονται οι σημαντικές προσπάθειες του ελληνικού λαού και πως πρέπει να κρίνονται σε συγκεκριμένο πλαίσιο, με βάση την κατάσταση της χώρας πριν 40 χρόνια κι όχι τον πλούτο της Αγγλίας και της Γαλλίας. Τέλος, επισημαίνεται η έλλειψη διδασκαλίας οικιακής οικονομίας και πολιτικής παιδείας, των υποχρεώσεων δηλαδή του πολίτη που συνήθως γνωρίζει μόνο τα δικαιώματά του.

4.3 Γραμματεία και γλώσσα

Το δεύτερο κεφάλαιο του πρώτου μέρους του βιβλίου έχει όπως προαναφέραμε ως θέμα του την κατάσταση της ελληνικής γραμματείας και της ελληνικής γλώσσας. Το υποκεφάλαιο που αφιερώνεται στη γραμματεία χωρίζεται σε αδρές γραμμές σε δύο μέρη: ένα σχετικό με την λογοτεχνία κι ένα για την ιστοριογραφία. Ο Μωραϊτίνης, όσον αφορά την πρώτη, προτείνει μια περιόδολόγηση σε τέσσερις εποχές: αρχαία, βυζαντινή, προνεοελληνική (ως το τέλος του 18ου αιώνα) και νεοελληνική. Αναφέρεται ιδιαίτερα στην προνεοελληνική και τη σημαντική της παραγωγή, η οποία ακριβώς λόγω του μικρού κοινού στο οποίο απευθυνόταν, έμεινε στο σκοτάδι και για αυτό γίνονται απόπειρες καταλογογράφησης των έργων της περιόδου. Στη συνέχεια, αναφέρεται στην τομή που επήλθε στα τέλη του 19ου αιώνα με τη γνωριμία και μετάφραση της λογοτεχνικής

παραγωγής δυτικών έργων. Όσον αφορά τη νεοελληνική παραγωγή σημειώνει πως αδικώς δεν κατάφερε παρά πολύ πρόσφατα να κερδίσει κάποια αναγνώριση και παραθέτει σημαντικά έργα και δημιουργούς. Ιδιαίτερη αναφορά κάνει ο συγγραφέας και στην ποιητική παραγωγή κι ειδικά στην ποιότητα της δημοτικής ποίησης, την οποία συνδέει μέσω των διαχρονικά όμοιων μοτίβων που διαπιστώνει (αυθορμητισμός, εξύμνηση φύσης και συναισθήματος, αντιπαράθεση ντόπιου και ξένου στοιχείου) με τα ομηρικά έπη, τον Ερωτόκριτο και την κλέφτικη ποίηση. Ολοκληρώνει παραθέτοντας και πάλι ονόματα έργων και δημιουργών αλλά και αποσπασμάτων, επισημαίνει την αναλογικά μεγάλη σε σχέση με τον πληθυσμό λογοτεχνική παραγωγή ενώ τονίζει πως η σύγκριση με τα έργα των αρχαίων κλασικών δεν ευνοεί την Ελλάδα αλλά και κανένα άλλο έθνος.

Στη συνέχεια, ο Μωραΐτινης σχολιάζει την ελληνική ιστοριογραφική παραγωγή ξεκινώντας με τη διαπίστωση της μακριάς ιστορικότητας του ελληνικού έθνους που είδε τη γέννηση των άλλων εθνών κι έτσι ο ορίζοντας της ιστοριογραφίας του είναι μεγάλος, με κύρια θεματική τον αγώνα των Ελλήνων να γίνουν ελεύθερο έθνος. Αναφέρει πολλούς ιστορικούς κι έργα τους και τονίζει την έντονη μελέτη του μεσαιωνικού ελληνισμού ιδιαίτερα μέσα από πηγές γραμμένες στην καθομιλουμένη της εποχής. Ιδιαίτερη αναφορά κάνει όμως στον Κ. Παπαρρηγόπουλο και στο Σπ. Ζαμπέλιο, οι οποίοι επιχείρησαν την αποκατάσταση της θέσης του Βυζαντίου στο συνεχές της ιστορίας του ελληνικού έθνους. Επισημαίνει μάλιστα ότι ο τελευταίος κατάφερε να αποκαθάρει την εικόνα του Βυζαντίου από το χαρακτηρισμό της παρακμής μέσα από συνδυαστική ιστορική και λογοτεχνική μελέτη ενώ σημειώνει πως γίνονται σημαντικές προσπάθειες σε αυτού του είδους τις συνδυαστικές μελέτες που ψάχνουν τα ιστορικά ίχνη του εθνικού πνεύματος επιμένοντας ιδιαίτερα στο έργο του Κ. Σαθά. Στη συνέχεια παραθέτει και πάλι μια σειρά συγγραφέων και των έργων και καταλήγει διαπιστώνοντας τη ζωντάνια της ελληνικής πνευματικής παραγωγής.

Όσον αφορά την κατάσταση της ελληνικής γλώσσας, ο Μωραΐτινης ξεκινά πλέκοντας το εγκώμιο της λογοτεχνικής παραγωγής του 19ου αιώνα, ιδιαίτερα εξαιτίας της δυσκολίας του καθήκοντος όχι μόνο να χρησιμοποιήσουν αλλά και να τελειοποιήσουν το γλωσσικό όργανο. Αναφέρεται σε αποδεδειγμένη πλέον συνεχή χρήση του ιδιώματος από την αρχαιότητα, γεγονός που επιβεβαιώνει και τη συνέχεια του έθνους επισημαίνοντας ταυτόχρονα τις τροποποιήσεις που υπέστη. Στη συνέχεια αναφέρει τη συστηματική δουλειά που γίνεται ώστε να ανακτηθεί το χαμένο έδαφος, να αποκαθαρθεί από τους φραγκικούς, βενετικούς και τουρκικούς βαρβαρι-

σμούς που την έβλαψαν χωρίς όμως να την καταστρέψουν και να μεταδοθεί στον πληθυσμό ο διαφυλαγμένος της θησαυρός. Αναφέρεται αρχικά στον Κοραή που, ανάμεσα στη γλώσσα του Ξενοφώντα κι αυτή του λαού, προτείνει τη μέση οδό της χρηστικής κι αισθητικής αναμόρφωσης κι όχι αναδημιουργίας της. Με τη θέση του Κοραή τάσσεται κι ο Μωραϊτίνης, επισημαίνοντας πως πρόκειται για μια γλώσσα ζωντανή και πολύ πιο πλούσια από τις υπόλοιπες, που πρέπει να υποστεί τις κατάλληλες για την εποχή βελτιώσεις και να αποκαθαρθεί χωρίς να επιστρέψει στην αττική διάλεκτο. Υποστηρίζει ακόμα πως πρέπει να απομακρυνθεί από τη σύνθεση και να επιλέξει την ανάλυση, επιλογή που εξυπηρετεί τις σύγχρονες κοινωνικές ανάγκες, ώστε η γλώσσα να γίνεται κατανοητή από όλους, να ενώνει, να εξισώνει και να λειτουργεί σαν συνεκτικό εθνικό στοιχείο, εκμεταλλεζόμενη μάλιστα το προνόμιο να μη διακρίνεται ουσιαστικά σε διαλέκτους. Προτείνει έτσι τη συστηματική εκλεκτικιστική δουλειά στις παραπάνω κατευθύνσεις, προικοδοτώντας ταυτόχρονα τη γλώσσα με μια γενικώς αποδεκτή γραμματική κι ένα εθνικό λεξικό που θα ολοκληρωθεί μόνο με την απελευθέρωση του συνόλου του έθνους αλλά για το οποίο πρέπει νωρίτερα να ξεκινήσουν οι προεργασίες. Ολοκληρώνοντας, ο συγγραφέας διαπιστώνει ότι ήδη έχουν παραχθεί στο γλωσσικό τομέα σημαντικά αποτελέσματα με την ελληνική γλώσσα να παρουσιάζεται πολύ πιο κατεργασμένη στο ύφος, τη σύνταξη και το λεξικό σε σχέση με μόλις πριν 30 χρόνια.

4.4 Τύπος, Εκκλησία, Δικαιοσύνη, στρατός

Το δεύτερο μέρος του τρίτου κεφαλαίου του βιβλίου ασχολείται με την κατάσταση του ελληνικού τύπου και των εκδόσεων. Το πρώτο του όμως μέρος αφιερώνεται στο τεράστιο εθνικό κεφάλαιο όπως υποστηρίζει ο Μωραϊτίνης πως αποτελούν οι πολυπληθείς, δραστήριοι και παντοειδείς μη κερδοσκοπικοί Σύλλογοι κι Ενώσεις. Παρατηρεί μάλιστα ότι η εντυπωσιακά σημαντική ανάπτυξή τους δημιουργεί μια φαινομενική αντίφαση με το έντονο οικογενειακό αίσθημα που επικρατεί στη χώρα, αντίφαση που όμως όπως υποστηρίζει αίρεται εξαιτίας της δραστήριας εθνικής συνείδησης και της αγάπης για το κοινό καλό που κυριαρχεί στους Έλληνες. Επισημαίνει ότι υφίστανται και περιπτώσεις ιδιοτελών κινήτρων όπως το πάθος για τη δημόσια ζωή κι η ματαιοδοξία, σε κάθε όμως περίπτωση τονίζει ότι το έργο των Συλλόγων αυτών αναπληρώνει σε

μεγάλο βαθμό την κρατική ανεπάρκεια. Αναφέρεται αρχικά στους πολιτικούς συλλόγους, τους προσπερνά όμως γρήγορα για να επιμείνει στους λογοτεχνικούς, πολιτιστικούς κι επιμορφωτικούς που θεωρεί τους πιο αξιόλογους και δημοφιλείς. Αναφέρει ονομαστικά πολλούς από αυτούς και στέκεται ιδιαίτερα στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, το Φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσό» και τη Φιλανθρωπική Εταιρεία Κυριών. Τονίζεται ιδιαίτερα η σημαντική τους δραστηριοποίηση με τη συμβολή αντίστοιχων ιδρυμάτων της Κωνσταντινούπολης στην εκπαίδευση των Ελλήνων της Μικράς Ασίας. Ο συγγραφέας αναφέρεται επίσης στους δωρητές, στους στόχους, στη δημιουργία και συντήρηση εκ μέρους τους σχολείων, ορφανοτροφείων, νοσοκομείων, στην εκδοτική τους δραστηριότητα ενώ επισημαίνει τον ειδικό ρόλο που έχουν στην κοινωνική δραστηριότητα και καταξίωση των γυναικών. Εκτενής αναφορά γίνεται στο έργο της Εταιρείας των Φίλων του Λαού που στοχεύει μέσω σεμιναρίων, εκδόσεων και βιβλιοθηκών στη εκπαίδευση των εργατικών τάξεων¹², ενώ επισημαίνεται κι η σημασία του «Συλλόγου προς διάδοση των ελληνικών γραμμμάτων στη Γαλλία», το κύρος των μελών της οποίας συνέβαλλε καθοριστικά στη βελτίωση της εικόνας της χώρας στο εξωτερικό.

Πριν το ζήτημα του Τύπου, ο Μωραϊτίνης κάνει μια μικρή ανασκόπηση στην τυπογραφική ιστορία της χώρας. Σημειώνει την παντελή προεπαναστατική ανυπαρξία εκδοτικής δραστηριότητας στον ελλαδικό χώρο που αναπληρώνονταν από τις εκδόσεις αρχικά αρχαίων και σταδιακά νεότερων και περιοδικών έργων στην Ευρώπη. Αναφέρεται στην ανεπιτυχή προσπάθεια της εταιρείας του *Firmin Didot* να εισάγει στη χώρα τεχνογνωσία, σημειώνει ότι η κατάσταση δεν άλλαξε ουσιαστικά ούτε κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και καταλήγει ενημερώνοντας για τη μεγάλη έκτοτε ανάπτυξη και το σημαντικό αριθμό τυπογραφείων εξαιρετικής ποιότητας, κάποια εκ των οποίων με πολλαπλά πιεστήρια, μηχανικά κι ατμοκίνητα.

Όσον αφορά τον τύπο, ο Μωραϊτίνης επισημαίνει εξαρχής την πλήρη ελευθερία που απολαμβάνει σε πλήρη αντίθεση με πριν 30 χρόνια. Στηλιτεύει όμως την *gazettomanie* που έχει προσβάλλει τους Έλληνες, αναφέροντας των τεράστιο αναλογικά με τον πληθυσμό εφημερίδων και περιοδικών¹³ αλλά και την κακή ποιότητα και χαμηλή κυκλοφορία των περισσότερων. Διαπιστώ-

¹²Γενικά μαθήματα: ηθική, ιστορία, γεωγραφία, πολιτική και βιομηχανική οικονομία, υγιεινή. Ειδικά μαθήματα: πρακτική γεωμετρία, βασική φυσική, χημεία για τις τέχνες, πρακτική μηχανική, αρχές αρχιτεκτονικής, βασικές έννοιες δικαίου, σχέδιο.

¹³129 εφημερίδες και περιοδικά (55 στην Αθήνα των 60.000 κατοικων).

νει επίσης την ύπαρξη και φύλλων με σοβαρές και ποικίλες αναλύσεις, ακόμα και σατυρικών, με τις περισσότερες να διαθέτουν ιδιόκτητα τυπογραφεία, αναφέρει πως διακρίνονται γενικά από αμεροληψία κι υποστηρίζει πως όσον αφορά την πολιτική τους τοποθέτηση, όπως κι ο ελληνικός λαός, τάσσονται κυρίως με τη βασιλευόμενη δημοκρατία. Σε αυτό το σημείο ο Μωραϊτίνης υποστηρίζει πως ουδέποτε τέθηκε στη Ελλάδα ζήτημα δημοκρατίας, κάτι τέτοιο στις υπάρχουσες συνθήκες θα δημιουργούσε προβλήματα κι ολοκληρώνοντας πλέκει το εγκώμιο του Συντάγματος και του φιλελεύθερου βασιλιά, που είναι απαραίτητος σαν στέγη κι εγγύηση της πολιτικής παιδείας κι ομαλότητας.

Το τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο του πρώτου μέρους του βιβλίου ασχολείται με την εκκλησία, τη δικαιοσύνη και το στρατό. Και για τους τρεις τομείς, ο Μωραϊτίνης αφιερώνει ένα σημαντικό μέρος των αναλύσεών του στη λεπτομερή περιγραφή του τρόπου οργάνωσής τους. Θεωρούμε λοιπόν απαραίτητο να αναφέρουμε σε αυτό το σημείο πως για λόγους οικονομίας και παραμένοντας στο πλαίσιο των στόχων της εργασίας μας, δε θα αναφερθούμε παρά επιλεκτικά σε πτυχές αυτών, επιμένοντας στις προσωπικές εκτιμήσεις του συγγραφέα.

Ξεκινώντας από την εκκλησία, ο Μωραϊτίνης σημειώνει αρχικά το μεγάλο κύρος που απέκτησε ανάμεσα στο λαό κατά τη διάρκεια των χρόνων της οθωμανικής κατάκτησης. Αναγνωρίζει τη γενναιότητα του κλήρου, διαπιστώνει όμως μεγάλη και συνεχιζόμενη άγνοια, η οποία μάλιστα έρχεται σε αντίθεση με την παιδεία του ανώτερου κλήρου, την οποία αποδίδει στην προθυμία αποκλειστικά του απαίδευτου λαού να επιλέξει το δύσκολο επάγγελμα του κληρικού. Αντίθετα, ο συγγραφέας επισημαίνει την ύπαρξη σημαντικών πνευματικών κι εκκλησιαστικών ηγετών ενώ διαπιστώνει την απουσία φανατισμού και συσχέτισης πολιτικής και θρησκείας. Τέλος διαπιστώνει πως δεν υπάρχουν στη χώρα άθεοι και πως η θρησκεία αναδεικνύεται σε εγγυητή της ηθικής τάξης.

Όσον αφορά τη δικαιοσύνη, ο συγγραφέας αναφέρει πως η νομοθεσία κι η δικαστική οργάνωση έχουν στηριχτεί στα δυτικά πρότυπα, ενώ επαινεί το έργο του Maufer αλλά και των διακεκριμένων νομοθετών που μεσολάβησαν από τότε κι ολοκλήρωσαν τον καλύτερο ευρωπαϊκό ποινικό κώδικα. Επισημαίνεται ταυτόχρονα πως η Ελλάδα είχε το προνόμιο η νέα νομοθεσία να μη χρειαστεί να επικρατήσει επί κάποιας παλαιότερης, εγκωμιάζει όμως και τη γρήγορη προσαρμογή των Ελλήνων. Όσον αφορά τα προβλήματα, αναφέρονται η περίοδος της Βαυαροκρατίας,

παρά την ατομική αρετή του Όθωνα που βελτιώνει την κατάσταση, και τα μικροπροβλήματα που δημιουργεί το έντονο οικογενειακό αίσθημα σε συνδυασμό με τη μικρή έκταση της χώρας. Στη συνέχεια ο συγγραφέας ενημερώνει για τα ευρωπαϊκά μοντέλα που χρησιμοποιήθηκαν ως βάση για κάθε κλάδο του ελληνικού δικαίου κι επισημαίνει πως ως αστικό δίκαιο χρησιμοποιείται το βυζαντινορωμαϊκό. Συνοψίζοντας διαπιστώνει την πολύ ικανοποιητική απόδοση δικαιοσύνης σημειώνοντας αντίθετα την τραγική λόγω έλλειψης πόρων κατάσταση των φυλακών.

Περνώντας στο ζήτημα του στρατού, ο Μωραΐτινης επαινεί καταρχήν την ευφυΐα και γενναιότητα του – αρετές που επέδειξε κατά τον γαλλοπρωσικό πόλεμο και την τελευταία κρητική επανάσταση – στηλιτεύοντας ταυτόχρονα την τάση του για ενεργό συμμετοχή στην πολιτική. Αναφέρει τις πολλαπλές παρεμβάσεις του στις εκλογικές διαδικασίες κατά τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου, επισημαίνει όμως και την ωφέλιμη κάποιες φορές δραστηριοποίηση του χρησιμοποιώντας το παράδειγμα της διαφύλαξης των εκλογών του 1875. Στη συνέχεια παραθέτει την πλήρη και λεπτομερή οργάνωση του στρατού, της στρατιωτικής εκπαίδευσης και των εξαρτώμενων εγκαταστάσεων κι υπηρεσιών (νοσοκομεία, φούρνοι, αποθήκες, οπλοστάσιο Ναυπλίου, πυριτιδοποιείο). Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με τον συγγραφέα να τονίζει την ανάγκη αναδιοργάνωσης λόγω της πολεμικής έξαρσης της περιόδου και να υποστηρίζει την άποψη του για τα ενδεδειγμένα για αυτήν κριτήρια: να μην αποσπά εργατικά χέρια σε καιρό ειρήνης και να εξασφαλίζεται η πολεμική του αποτελεσματικότητα. Προτείνει επίσης μια στοιχειακή στρατιωτική εκπαίδευση ακόμα και στο σχολείο ενώ εκφράζει τη σιγουριά του πως όταν παρουσιαστεί ανάγκη, η χώρα θα αντεπεξέλθει με τη μετατροπή ολόκληρου του έθνους σε στρατό.

4.5 Γεωργία

Το πρώτο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους του βιβλίου έχει ως θέμα την κατάσταση τη ελληνικής γεωργίας την οποία ο Μωραΐτινης θεωρεί το κατεξοχήν μέτρο της προόδου των εθνών και της κυβερνητικής σύνεσης. Το κεφάλαιο ξεκινάει με μια παράθεση αποσπασμάτων συγγραφέων που σχολίασαν στο παρελθόν την αγροτική κατάσταση της χώρας. Πρόκειται για αναφορές του 1826 και 1833¹⁴ για εγκαταλελειμμένες και χέρσες, άλλοτε όμως γόνιμες, πεδιάδες, για απου-

¹⁴Πρόκειται αντίστοιχα για αποσπάσματα του «*Picture of Greece*» (1826) του James Emerson και του «*L'état actuel de la Grèce*» του Friedrich Thiersch(1833).

σία οποιουδήποτε ίχνους ανθρώπινης εκμετάλλευσης, για πλήρη καταστροφή των καλλιεργειών από τον Ιμπραήμ, για απουσία βοδιών, για πρωτόγονες μεθόδους καλλιέργειας, για πλήρη καταστροφή της αρδευτικής υποδομής, για μια κοινωνία που κινούταν εν γένει σε βραδείς προνεωτερικούς ρυθμούς. Σε αυτές τις εικόνες ο συγγραφέας αντιπαραθέτει μια πραγματικότητα εύφορων καλλιεργημένων εδαφών, ελαιώνων, αμπελώνων, οπωροφόρων, σιτηρών και καταπράσινων λιβαδιών. Επιμένει ιδιαίτερα στη δουλειά που γίνεται στην Αττική, στη Βοιωτία, στην περιοχή του Αχελώου, στις κοιλάδες, τις πεδιάδες ακόμα και τους πρόποδες των βουνών της Πελοποννήσου και στα παράλια του Κορινθιακού. Αναφέρει την εκχέρσωση κι εκμετάλλευση σχεδόν κάθε διαθέσιμου εδάφους για να καταλήξει εκθειάζοντας την ενεργητικότητα και την ευφυΐα των Ελλήνων αγροτών που με μεγάλες δυσκολίες μεταμόρφωσαν τον τόπο στη διάρκεια μόλις 40 χρόνων. Επισημαίνει επίσης την εικόνα ακόμα μεγαλύτερης ευφορίας που παρουσιάζουν η Ζάκυνθος κι η Κέρκυρα, συμπεραίνοντας τη σημασία μιας εξελιγμένης διοίκησης, κατάλληλων νόμων, επικοινωνιακών οδών, της δουλειάς αλλά και του ίδιου του χρόνου προβλέποντας αντίστοιχα αποτελέσματα και για την υπόλοιπη Ελλάδα αν της διετίθετο ο ανάλογος χρόνος.

Στη συνέχεια ο Μωραϊτίνης ασχολείται με τον τεράστιο ανεκμετάλλευτο δασικό πλούτο που παραμένει κρυμμένος κυρίως στο εσωτερικό της χώρας. Αναφέρει τις κύριες δασικές περιοχές (Εύβοια, Ακαρνανικά όρη, Οίτη, Ταΰγετος, Φολόη) σημειώνοντας πως παρότι η καπιταλιστική Ευρώπη αδικώς δεν έχει ακόμα ενδιαφερθεί για τον πλούτο τους, θα μπορούσαν να τροφοδοτήσουν αρκετές βιομηχανίες, την οικοδομική δραστηριότητα αλλά και τα ελληνικά ναυπηγεία. Υποστηρίζει επίσης πως ακόμα κι αν η εκμετάλλευση παραχωρηθεί σε αλλοδαπούς, οι ιδιοκτήτες της έκτασης κι οι εργάτες θα είναι Έλληνες. Τονίζει επίσης πως δεν πρόκειται ουσιαστικά για περιοχές δύσκολα προσβάσιμες αν αξιοποιηθούν οι θαλάσσιες επικοινωνίες κι ο Αχελώος ενώ τονίζει τη μεγάλη ποικιλία διαφορετικών ειδών ξυλείας που προσφέρει η ανάλογη εδαφική και κλιματική ποικιλία της χώρας. Όσον αφορά την προστασία του δασικού πλούτου, ο Μωραϊτίνης υποστηρίζει πως το ικανοποιητικό θεσμικό πλαίσιο έχει κακή εφαρμογή λόγω έλλειψης οικονομικών πόρων για την πρόσληψη δασοφυλάκων. Επισημαίνει επίσης το πρόβλημα που δημιουργούν οι Βλάχοι νομάδες κτηνοτρόφοι των οποίων προτείνει τη μόνιμη εγκατάσταση. Προτείνει επίσης τη δημιουργία ενός συλλόγου που θα αναλάβει την επιμόρφωση των Ελλήνων και την ενημέρωση των Ευρωπαίων για την κατάσταση και τις ευκαιρίες που υπάρχουν στα ελληνικά δάση.

Ακολουθεί ο σχολιασμός του συστήματος γεωργικής εκμετάλλευσης που χαρακτηρίζεται από την κατακερματισμένη αγροτική ιδιοκτησία με εξαίρεση έναν αριθμό εκτεταμένων ιδιοκτησιών. Η μικρή ιδιοκτησία εντοπίζεται κυρίως στα βουνά και στα νησιά του Αιγαίου (5-10 στρέμματα, συχνά 2 ή λιγότερο). Στις πεδιάδες αντίθετα πολλοί ιδιοκτήτες κατέχουν ιδιοκτησία 50-200 στρεμμάτων και αρκετοί μέχρι 1.000. Το πλεονέκτημα αυτής της πραγματικότητας είναι ότι εξαφανίζει σχεδόν την επαιτεία, τις σοσιαλιστικές ιδέες και την ιδεολογική αμφισβήτηση των βάσεων της ελληνικής κοινωνίας και του κεφαλαίου. Αντίθετα την ίδια στιγμή πρόκειται για μειονέκτημα καθώς σε συνδυασμό με το ανώμαλο έδαφος καθιστά τη μεγάλη κλίμακας καλλιέργεια σπάνια ή και αδύνατη. Οι λιγοστές μεγάλες ιδιοκτησίες εκμεταλλεύονται κυρίως με δύο τρόπους, είτε με επιστασία είτε με την ενοικίαση σε μικροκαλλιεργητές, αποπληρωμή σε είδος κι ετήσια συνήθως μισθωτήρια. Ο Μωραϊτίνης προβλέπει τη βελτίωση αυτής της κατάστασης μέσω της δημιουργίας μιας τάξης ενοικιαστών-καλλιεργητών; αφού οι πλούσιοι σε κινητές αξίες δε δείχνουν διάθεση να ασχοληθούν με την αγροτική παραγωγή. Ωστόσο, επισημαίνονται και οι λιγοστές απόπειρες εκτεταμένης καλλιέργειας: στην αγροτική αποικία της Παλλήνης που απέτυχε μετά το θάνατο του ιδιοκτήτη, μια αντίστοιχη επιχείριση στην Ηλεία με τελειοποιημένες μηχανές κι ατμοκίνητα άροτρα που δεν κατάφερε να επιβιώσει, καθώς και κάποιες ακόμα που συνεχίζουν την προσπάθεια. Ο Μωραϊτίνης ισχυρίζεται πως την ίδια στιγμή η μικρή καλλιέργεια ακμάζει κι αυξάνεται εκμεταλλεύομενη ακόμα και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει. Τέλος καταλήγει αποδίδοντας σε αυτήν την πραγματικότητα, στη δυσκολία εκμάθησης και στις υψηλές τιμές, την αδυναμία μαζικής εισαγωγής τελειοποιημένων εργαλείων παρά την σε ένα βαθμό υιοθέτησή τους και τη γενικά ευνοϊκή στάση των Ελλήνων αγροτών, τονίζοντας πως δεν αρκεί η ευφυΐα αλλά χρειάζεται εκπαίδευση, αποταμίευση και κυρίως χρόνος.

Στη συνέχεια το βιβλίο αναλύει τα στατιστικά δεδομένα της ελληνικής γεωργικής παραγωγής. Χρησιμοποιώντας αριθμητικά δεδομένα υποστηρίζει ότι η παραγωγή αυξήθηκε κατά τα 2/3 τα τελευταία 15 χρόνια, αποτέλεσμα που οφείλεται τόσο στην αύξηση των καλλιεργούμενων εδαφών όσο και στην πρόοδο της τεχνικής. Τα σε αγρανάπαυση εδάφη μειώθηκαν αποτελώντας όμως ακόμα το μισό του συνόλου των καλλιεργούμενων, ποσοστό που ο Μωραϊτίνης θεωρεί χαμηλό για τη χώρα που αντιμετωπίζει έλλειψη εργατικών χεριών. Συγκρίνοντας μάλιστα την πυκνότητα πληθυσμού της με αντίστοιχες ευρωπαϊκών κρατών καταλήγει ότι δεν είναι δί-

και να απαιτούνται αντίστοιχα αποτελέσματα από πολύ λιγότερους ανθρώπους. Ο συγγραφέας υποστηρίζει επίσης ότι το ποσοστό επί του πληθυσμού που ασχολείται με τη γεωργία και την κτηνοτροφία είναι μεγαλύτερο από τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες, τη στιγμή που η χώρα δεν μπορεί να θεωρηθεί καθαυτό αγροτική, εξαιτίας της ναυτιλιακής της δραστηριότητας αλλά και των βιομηχανικών της δυνατοτήτων. Τέλος ο Μωραϊτίνης αποκρούει την κατηγορία που προσάπτεται στη χώρα εξαιτίας της μη επίτευξης σιτάρκειας, υποστηρίζοντας πως είναι φυσιολογικό να προτιμώνται καταλληλότερες κι αποδοτικότερες καλλιέργειες όπως η καθοριστικής σημασίας παραγωγή κορινθιακής σταφίδας.

Ακολουθούν αριθμητικά δεδομένα κι επιμέρους πληροφορίες για τα βασικά προϊόντα της ελληνικής αγροτικής παράγωγης (σταφίδα Κορίνθου, κρασοστάφυλα, δημητριακά, καπνός, βαμβάκι, ελιές, συκιές, μουριές, βαλονία). Τονίζεται ιδιαίτερα η βελτίωση των φροντίδων για την αμπελοκαλλιέργεια, η αύξηση της παραγωγής κι εξαγωγής σταφίδας μετά την κρίση του 1852-1857, οι εξαγωγές που πετυχαίνει το βελτιωμένης ποιότητας ελληνικό κρασί, η πρώτη θέση των δημητριακών στην παραγωγή, οι μεγάλες φροντίδες κι η καταλληλότητα της καπνοκαλλιέργειας καθώς κι οι εξαγωγές της, η αύξηση με αφετηρία τον Αμερικανικό Εμφύλιο της βαμβακοπαραγωγής που αποδεικνύει την ταχύτατη προσαρμοστικότητα του λαού, οι μαζικές φυτεύσεις και μπολιάσματα ελιών και η αλματώδης αύξηση παραγωγής ελαιολάδου και οι πλημμελείς φροντίδες για τη βαλονία. Ο Μωραϊτίνης αναφέρεται επίσης σε αύξηση στην παραγωγή όλων των καλλιεργειών, στην εισαγωγή νέων, στη συστηματική προσπάθεια στα εσπεριδοειδή και στην καλλιέργεια ρυζιού, ριζαριού, οπίου και λιναριού. Όσον αφορά τέλος την κτηνοτροφία, αναφέρει πως η χώρα έχει αναλογικά πολλά μικρά και λίγα μεγάλα ζώα, πως η συστηματική εκτροφή και πάχυνση ξεκίνησε πολύ πρόσφατα, ενώ επαινεί την ποσότητα και την ποιότητα της μελισσοκομικής παραγωγής.

Στο τελευταίο μέρος του κεφαλαίου ο συγγραφέας ασχολείται με την κρατική αγροτική πολιτική και νομοθεσία και τα προβλήματα που θεωρεί ότι πρέπει να επιλυθούν. Αφού βεβαιώνει αρχικά ότι για τη γεωργική ανάπτυξη που περιέγραψε, εκτός από την προσπάθεια του λαού, πολλά οφείλονται στην κρατική συνδρομή, παραθέτει στη συνέχεια εν είδει καταλόγου μια σειρά κυβερνητικών μέτρων προωθητικών για τη γεωργία: ο νόμος του 1835 για τη δωρεά γης που ωφέλησε ιδιαίτερα την σταφιδοκαλλιέργεια, του 1844 που επέτρεπε την κοπή ξυλείας για κατασκευή

γεωργικών εργαλείων, του 1857 που απάλλαξε αυτά τα εργαλεία από τους δασμούς εισαγωγής, του 1861 που παραχώρησε με ευνοϊκούς όρους χωράφια μερικώς φυτεμένα με αγριελιές με όρο να ολοκληρωθεί η ελαιοφύτευση, του 1835 για τη δημιουργία του Βοτανικού Κήπου, του 1852 για τη συγκρότηση αγροτικών συμβουλίων σε κάθε επαρχία, του 1852 για την αποξήρανση των ελών, του 1848 για τη ζωοκλοπή, του 1835 και 1856 για τις ζημιές από βοσκή ζώων, του 1838 της κοινοτικής ευθύνης για ζημιές σε δεντρά και φυτείες κι αρκετοί άλλοι. Όσον αφορά τα προβλήματα προς επίλυση, ο Μωραϊτίνης αναφέρει τον προβληματικό χαρακτήρα του φόρου της δεκάτης, την ανάγκη δημιουργίας τράπεζας αρωγού του αγροτικού πληθυσμού και την απουσία κτηματολογίου που δημιουργεί μεγάλες δυσκολίες εξαιτίας της χρόνιας ασάφειας στο ζήτημα των ιδιοκτησιών. Τέλος, ολοκληρώνοντας το κεφάλαιο, επαναλαμβάνει την εκτίμηση της επίτευξης σημαντικών γεωργικών βελτιώσεων με πενιχρά διαθέσιμα μέσα.

4.6 Βιομηχανία

Το δεύτερο κεφάλαιο έχει ως θέμα την ελληνική βιομηχανία. Αποτελείται ουσιαστικά από τρία υποκεφάλαια με θέμα την καθαυτό βιομηχανία, την εξόρυξη και την σχετική κρατική νομοθεσία και πολιτική. Το εισαγωγικό σχόλιο του συγγραφέα αρθρώνεται και πάλι γύρω από τη σύγκριση της σύγχρονης του πραγματικότητας με παλαιότερες μαρτυρίες. Παραθέτει έτσι εκτιμήσεις του Thiersch το 1833 σχετικά με την εισαγωγή οποιουδήποτε προϊόντος μεταποίησης και την παντελή έλλειψη καταρτισμένου προσωπικού και του Leconte που καταφέρνει το 1847 να απαριθμήσει μία προς μία τις ελάχιστες επιχειρήσεις μεταποίησης, ακόμα και του Burnouf το 1869 που υποστήριζε πως η χώρα πουλά το σύνολο των πρώτων υλών της για τις αγοράσει έπειτα επεξεργασμένες σε υψηλότερη τιμή, και του Βερναρδάκη το 1870 που διαπίστωνε πολύ μικρή μεταποίηση από άτομα χωριστά κι απομονωμένα και σχεδόν άγνωστη τη μεγάλη βιομηχανία ελλείψει κεφαλαίων. Σε αυτήν την εικόνα ο Μωραϊτίνης αντιπαραβάλλει τη σύγχρονη πραγματικότητα του, έρημου πριν 50 χρόνια, Πειραιά με τα παραπάνω από 30 ατμοκίνητα εργοστάσια. Αναφέρεται επίσης σε εξάπλωση της βιομηχανικής προόδου και στις επαρχίες της χώρας, ενημερώνοντας για την ύπαρξη στη χώρα 112 ατμοκίνητων εργοστασίων – η πλειοψηφία των οποίων θεμελιώθηκε τα τελευταία δέκα χρόνια, 300 μεγάλων εργαστηρίων, 400 άλλων εγκαταστάσεων,

24.300 εργατών και παραγωγής συνολικής αξίας 166 εκατομμυρίων δραχμών. Ο Μωραϊτίνης ισχυρίζεται τέλος πως το έθνος πρέπει να αναγνωριστεί σα βιομηχανικό με βάση την πρόοδο που έχει επιτευχθεί τα τελευταία χρόνια και την επιτηδειότητα του παρά τη μικρή, συγκριτικά με τα βιομηχανικά κράτη, παραγωγή της χώρας.

Ακολουθεί λεπτομερής παράθεση¹⁵ και σχολιασμός των δεδομένων καθενός από τους βασικούς βιομηχανικούς κλάδους της χώρας ξεκινώντας με τους ατμόμυλους. Ο Μωραϊτίνης αναφέρει τη μαρτυρία του Thiersch πως οι γυναίκες άλεθαν το σιτάρι ανάμεσα σε δύο πέτρες στην οποία αντιπαραβάλλει τους 39 ατμόμυλους σε 21 πόλεις της δικής του εποχής, ενώ παραθέτει πίνακα με τον αναλυτικό κατάλογο με τα χαρακτηριστικά¹⁶ των 35 σημαντικότερων. Επισημαίνει επίσης τους 3.000 νερόμυλους και 650 ανεμόμυλους που εξυπηρετούν, μαζί με τις συνεχώς μειούμενες εισαγωγές, την εγχώρια ζήτηση αφού το σύνολο της παραγωγής των ατμόμυλων εξάγεται. Τέλος αναφέρεται στα 14 εργαστήρια ζυμαρικών που λειτουργούν είτε αυτόνομα είτε ενσωματωμένα στους μύλους.

Στην οινοποίηση διαπιστώνει αύξηση και ποιοτική βελτίωση της παραγωγής με την εγκατάλειψη του ρετσινώματος, τη βελτίωση των εγκαταστάσεων αλλά και τη χρησιμοποίηση γαλλικών μεθόδων οινοποίησης που αφαιρούν όμως από το κρασί τον ιδιαίτερο χαρακτήρα. Επισημαίνοντας έτσι το πετυχημένο εξαγωγικά παράδειγμα της Σαντορίνης, προτείνει την περαιτέρω βελτίωση της συγκομιδής κι οινοποίησης χωρίς την αλλαγή του τοπικού χαρακτήρα του προϊόντος ενώ αναφέρεται συνοπτικά και στην παραγωγή λικέρ κι αποσταγμάτων.

Όσον αφορά την ελαιουργία, ο Μωραϊτίνης τονίζει την κακή ποιότητα και τη ζημία που συνεπαγόταν μέχρι τη βελτίωση της επεξεργασίας που ξεκίνησε το 1857 με την εγκατάσταση του πρώτου τελειοποιημένου ατμοκίνητου ελαιοτριβείου. Σημειώνει το σημαντικό αριθμό νέων ατμοκίνητων εγκαταστάσεων από το 1870 αλλά και το μεγάλο ακόμα αριθμό μη ατμοκίνητων, πλειοψηφικά ιπποκίνητων ελαιουργείων στα οποία αναλογεί το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής. Αναφέρεται επίσης στην ίδρυση εγκαταστάσεων παραγωγής πυρηνελαίου από το οποίο μπορεί να έχει σημαντικό κέρδος η εγχώρια σαπωνοποιία και παραθέτει πίνακα με πληροφορίες

¹⁵Αναφέρει ότι τα λεπτομερή στοιχεία που παραθέτει έχουν συγκεντρωθεί κι εκδοθεί σε εργασίες του Αλ. Μανσόλα και του Ν. Δεμαθά. Αναφέρεται προφανώς στο «Περί της βιομηχανικής προόδου εν Ελλάδι» (1877).

¹⁶Εξοδα εγκατάστασης, αριθμός εργατών, αξία παραγωγής, πρώτης ύλης και καυσίμου, αριθμό μολόπετρων και ιπποδύναμη.

για τις σημαντικότερες ατμοκίνητες εγκαταστάσεις¹⁷.

Σχετικά με τη ναυπηγική, τονίζεται η χωρίς διακοπή δραστηριότητά της, σε εμπειρική βάση παλαιότερα, και τα εξαιρετικά ποιοτικά αποτελέσματα. Παρατίθεται η αναφορά του Leconte για τη δραστηριότητα της Σύρου ενώ επισημαίνεται η πρόοδος σε Πειραιά, Κέρκυρα και Γαλαξίδι. Επισημαίνεται τέλος η λειτουργία στη Σύρο σημαντικής μηχανουργικής εγκατάστασης με τη δυνατότητα επιδιόρθωσης οποιουδήποτε εξαρτήματος και μηχανής πλοίου αλλά και το πρόβλημα που δημιουργεί η μη αξιοποίηση του εθνικού δασικού πλούτου ως πρώτη ύλη.

Στη συνέχεια το βιβλίο ασχολείται με τη μεταξουργία με τη μακράιωνη ιστορία της στον ελληνικό χώρο. Αναφέρεται στην παλαιότερη ίδρυση των δύο μεταξουργείων στη Λακωνία και τη Σπάρτη που δε γνώρισαν γρήγορη ανάπτυξη εξαιτίας του ιδιαίτερου τύπου ανταγωνισμού από τους ανεξάρτητους περιοδεύοντες τεχνίτες, ανταγωνισμού που δεν μπορούσε, γράφει ο Μωραϊτίνης, να δημιουργήσει πρόβλημα επί μακρόν και την ίδρυση περισσότερων μεταξουργείων (δώδεκα στην εποχή του, τα οκτώ ατμοκίνητα) των οποίων παραθέτει αναλυτικό πίνακα. Ταυτόχρονα εκτιμά πως θα πρέπει να αυξηθεί η αποδοτικότητα κι αναφέρει τη μικρή παραγωγή υφασμάτων και την περίπτωση του ευρωπαϊκών προτύπων μεταξουργείου της Αθήνας με τους 300 εργάτες .

Ακολουθεί η νηματουργία βαμβακιού, μιας νέας δραστηριότητας αφού οι γυναίκες έγνεθαν μέχρι πρόσφατα με τα πιο πρωτόγονα μέσα. Η πρώτη εγκατάσταση δημιουργήθηκε το 1846 στην Πάτρα αλλά η πραγματική αλλαγή εντοπίζεται με τον Αμερικανικό Εμφύλιο, μετά το τέλος του οποίου η καλλιέργεια παρότι μειωμένη παρέμεινε σε βελτιωμένα επίπεδα ενώ η επεξεργασία αυξήθηκε. Ο Μωραϊτίνης αναφέρει ότι η χώρα διαθέτει πλέον 18 νηματουργεία, εκ των οποίων τα 12 ατμοκίνητα και τα σημαντικότερα στον Πειραιά ενώ παραθέτει και πάλι αναλυτικό πίνακα με τα χαρακτηριστικά του καθενός. Επισημαίνει επίσης την καλή ποιότητα του προϊόντος, την εκτίναξη που γνώρισε ο κλάδος τα τελευταία 8 χρόνια και το εξαιρετικά ευοίωνο μέλλον του ιδιαίτερα σε συνδυασμό με κάποια νομοθετική προστασία της βαμβακοκαλλιέργειας. Αναφέροντας τέλος τη σημαντική ήδη εξαγωγή αλλά και τις εισαγωγές πρώτης ύλης, παρατηρεί πως η χώρα παράγει νήμα που αντιστοιχεί στο βαμβάκι που παράγει.

¹⁷Εξοδα εγκατάστασης, αριθμός εργατών, αξία παραγωγής και πρώτης ύλης, ιπποδύναμη των σημαντικότερων ατμοκίνητων εγκαταστάσεων σε Ζάκυνθο, Παρνασσίδα, Κέρκυρα, Αίγιο, Αθήνα και Μεσολόγγι.

Σχετικά με την υφαντουργία, ο Μωραϊτίνης αναφέρεται στη μεγάλη οικοτεχνική παράδοση και στην αποκεντρωμένη δραστηριότητα που υπάρχει σε όλη τη χώρα. Τονίζει επίσης τη σημαντική σε μέγεθος παραγωγή, την ανθεκτικότητα αλλά την έλλειψη λεπτότητας, τη γενική απουσία μεγάλων οίκων αλλά και την πρόσφατη δημιουργία σημαντικής υφαντουργικής εγκατάστασης στον Πειραιά, της μίας από τις δύο ατμοκίνητες που διαθέτει η χώρα.

Πρόοδο με αξιοσημείωτο ρυθμό αναφέρει ο συγγραφέας και για την ελληνική βυρσοδεψία. Ενώ πριν λίγα χρόνια η χώρα πωλούσε την πρώτη ύλη για να αγοράσει επεξεργασμένα δέρματα, διαθέτει πλέον μια σημαντική ποσοτικά και ποιοτικά παραγωγή τόσο σε απλά όσο και σε βαμμένα, σημαντικό αριθμό εργατών κι αλματώδη αύξηση των εξαγωγών ιδιαίτερα σε Ρουμανία και Τουρκία. Τέλος, ο Μωραϊτίνης παρατηρεί ότι τα κέρδη του κλάδου έστρεψαν αρκετά την προσοχή στη φροντίδα των δασών που προμηθεύει τις δειψικές και βαφικές πρώτες ύλες ενώ αναφέρει τον νόμο του 1867 που εξαιρεί από το δασμό εισαγωγής τα ακατέργαστα δέρματα που πρόκειται να επανεξαχθούν κατεργασμένα.

Σχετικά με την υαλουργία, ο συγγραφέας διαπιστώνει σημαντικά προβλήματα παρά τις κατά καιρούς απόπειρες. Αντίθετα αναφέρει ως πολύ καλύτερη την κατάσταση της κεραμικής που αυξάνει, τελειοποιεί και διευρύνει συνεχώς την ποικιλία των προϊόντων που κάποτε εισήγαγε, αφού η παραγωγή περιοριζόταν σε τούβλα, κεραμίδια και προϊόντα παραδοσιακής κεραμικής κάποιων περιοχών.

Στην κατάσταση του κλάδου της μηχανουργίας και του σιδήρου αφιερώνεται μεγαλύτερη έκταση. Αντιπαρατίθεται η μαρτυρία του Burnouf 8 χρόνια νωρίτερα, πως στην Αθήνα δε θα μπορούσε να επισκευαστεί ούτε καν μια λυχνία, με την αλλαγή που επέφεραν τρεις κυρίως εγκαταστάσεις και πολλές δευτερεύουσες. Αρχικά επαναλαμβάνει την ύπαρξη του μηχανουργείου της ελληνική ατμοπλοϊκής εταιρείας. Στη συνέχεια περιγράφει την πρώτη περίπτωση που με τη συνδρομή του κράτους κατάφερε να παράγει στις ευρωπαϊκού επιπέδου εγκαταστάσεις του εργαλεία κι εξοπλισμό πάσης φύσεως (γεωργικής, υδραυλικής, μηχανολογικής, μηχανικής), πολυπλοκότητας και μεγέθους. Διαπιστώνει έτσι το κέρδος που αποκόμισε η γεωργία και το σύνολο της εγχώριας βιομηχανίας που δε χρειάζεται πλέον να απευθύνεται στο εξωτερικό για την κατασκευή κι επιδιόρθωση του εξοπλισμού της ενώ συγχαίρει ιδιαίτερα την κυβέρνηση για τη συνδρομή της. Αναφέρεται στη συνέχεια στη δεύτερη επιχείρηση η οποία διαθέτει τις ίδιες ευρωπαϊκού επιπέ-

δου δυνατότητες ενώ επισημαίνει την προγραμματισμένη δημιουργία δύο νέων. Τέλος, σημειώνει την ύπαρξη πολλών δευτερευόντων επιχειρήσεων και τεχνικών, ενώ επιμένει στα οκτώ χυτήρια της Σύρου που με 500 εργάτες εξυπηρετούν τη δραστηριότητα των ναυπηγείων.

Αναφορά κάνει επίσης ο Μωραϊτίνης στην πυριτιδοποιία και την οπλοποιία. Όσον αφορά την πρώτη, επιμένει στην ευρωπαϊκού επιπέδου ατμοκίνητη εγκατάσταση παντός είδους πυριτιδας στα περίχωρα της Αθήνας¹⁸, ενώ αναφέρει την ύπαρξη πολλών μέτριας ποιότητας χειροκίνητων κι υδροκίνητων πυριτιδοποιείων στην Πελοπόννησο. Αναφέρεται επίσης στα κυβερνητικά σχέδια επαναλειτουργίας του κρατικού πυριτιδοποιείου στο Ναύπλιο με τα οποία διαφωνεί αφού παρότι εγκωμιάζει την παραγωγή φυσιγγίων του οπλοστασίου της πόλης, ισχυρίζεται πως η ανεπάρκεια της διαθέσιμης υδραυλικής ισχύος θα έπρεπε να αποτρέψει την επαναλειτουργία. Υποστηρίζει μάλιστα πως το κράτος θα έπρεπε να ενισχύσει την ιδιωτική πυριτιδοποιία που προανέφερε καθώς θεωρεί πως επιτελεί εθνικό έργο κι υποστηρίζει πως οι ιδιωτικές επιχειρήσεις αποδεικνύονται σε όλους του τομείς αποδοτικότερες από τις αντίστοιχες κρατικές. Τάσσεται έτσι με την άποψη ότι τέτοιου είδους κρατικές επιχειρήσεις αντιστοιχούν στην Αγγλία και τη Γαλλία, αλλά χώρες σαν την Ελλάδα δεν πρέπει να κινηθούν σε αυτήν την κατεύθυνση.

Ξεχωριστή επίσης αναφορά γίνεται στη σημαντική δραστηριότητα της σπογγαλιείας και στη σαπωνοποιία. Τέλος, ο συγγραφέας πριν περάσει στον τομέα της εξόρυξης, δίνει επιγραμματικές πληροφορίες για επιμέρους τομείς της ελληνικής μεταποίησης και των αριθμό των εγκαταστάσεων τους. Επισημαίνει πως παρά την υποχώρηση της εθνικής ενδυμασίας, η ζήτηση ενδυμάτων καλύπτεται από την εισαγωγή, αντίθετα με τη σημαντική δραστηριότητα στην κατασκευή καπέλων, φεσιών και σαλιών αλλά και την υποδηματοποιία, με την εφεύρεση μάλιστα ευρεσιτεχνίας που επιταχύνει τη διαδικασία. Σημειώνει επίσης πως η παραγωγή βαφών δεν είναι αναπτυγμένες παρά την μεγάλη ποσότητα διαθέσιμων πρώτων υλών κι εκτιμά πως θα αναπτυχθούν παράλληλα με την ανάπτυξη της υφαντουργίας.

Όπως προαναφέραμε, ακολουθεί η παρουσίαση της εξορυκτικής δραστηριότητας. Το υποκεφάλαιο ξεκινά με τον Μωραϊτίνη να αναφέρεται στην εκμετάλλευση του πλούτου του υπεδάφους από την προϊστορική ήδη περίοδο αλλά και τα τεράστια ανεκμετάλλευτα αποθέματα. Αρχικά καταγράφονται τα διαφορετικά είδη ορυκτών, στη συνέχεια περιγράφεται ο τρόπος και

¹⁸Πρόκειται για την επιχείρηση που ανήκει στον αδερφό του.

το νομοθετικό πλαίσιο της εκμετάλλευσής τους ενώ στο τέλος γίνεται λεπτομερής περιγραφή των σημαντικότερων εξορυκτικών επιχειρήσεων.

Ο συγγραφέας χωρίζει τον ορυκτολογικό πλούτο σε ορυκτά καύσιμα, αυτοφυή μέταλλα, μεταλλεύματα κι άλλα ορυκτά και παραθέτει τα διαπιστωμένα κοιτάσματα της κάθε κατηγορίας και τις περιοχές όπου αυτά απαντώνται. Όσον αφορά το γαιάνθρακα, αναφέρεται στην ύπαρξη λιγνιτών, πισσούχων σχιστολίθων¹⁹, μικρής ποσότητας ανθρακίτη, τύρφης και λιθάνθρακα ενώ στα ορυκτά καύσιμα κατατάσσει και τα κοιτάσματα θείου. Από αυτοφυή μέταλλα διαπιστώνει την ύπαρξη χρυσού και χαλκού ενώ από μεταλλεύματα τονίζει την ύπαρξη κοιτασμάτων γαληνίτη, πυρολουσίτη, τιτανίου και σιδηρομεταλλεύματος ποικίλων ειδών σε διάφορες περιοχές. Δίνει επίσης ένα μακρύ κατάλογο διαφόρων άλλων ορυκτών και πετρωμάτων εκτός των μαρμάρων²⁰.

Στη συνέχεια ο Μωραϊτίνης αναλύει τον τρόπο εκμετάλλευσης του ορυκτού πλούτου της χώρας ξεκινώντας από τις διαπιστώσεις του Leconte το 1847 για την εκμετάλλευση μέχρι τότε μόνο του λιγνίτη της Κύμης και της σμύριδας της Νάξου και την άμεση αναγκαιότητα ψήφισης του νόμου-πλαισίου της εξορυκτικής δραστηριότητας. Αναφέρει ότι τέτοιος νόμος ψηφίστηκε τελικά το 1861 και αναθεωρήθηκε το 1867 προσαρμοζόμενος στη γαλλική νομοθεσία του 1810 κι ορίζοντας τρία είδη εκμετάλλευσης: τα ορυχεία, τα επιφανειακά μεταλλεία και τα λατομεία. Όσον αφορά τα ορυχεία, ο νόμος θέσπιζε το κυριαρχικό δικαίωμα του κράτους το οποίο παραχωρεί την εκμετάλλευση και την ιδιοκτησία χωρίς δικαίωμα μεταπώλησης. Πιο εύκολα, ορίζοντας τα όρια και τα μέσα εκμετάλλευσης, παραχωρείται η εκμετάλλευση των επιφανειακών μεταλλείων

¹⁹Το κείμενο αναφέρει «*argiles schisteuses*» το οποίο μπορεί να αποδοθεί τόσο ως «σχιστή άργιλος» όσο κι ως «αργιλόχος σχιστόλιθος».

²⁰Λιγνίτες (σε Φθιώτιδα, Ακαρνανία και Φθιώτιδα, με έμφαση στα κοιτάσματα της Κύμης τα οποία παρουσιάζει ως διπλάσιες απόδοσης από τους αγγλικούς), πισσούχοι σχιστόλιθοι (σε Καλάβρυτα κι Αγρίνιο), ανθρακίτης (στις Θερμοπύλες), τύρφη (στη Θήβα) και λιθάνθρακα (που διαπιστώθηκε σε αρτεσιανό πηγάδι στον Πειραιά), κοιτάσματα θείου (κυρίως στη Μήλο, αλλά και σε Θήρα, Σουσακι, Κυπαρισσία και Κατάκολο). Αυτοφυή μέταλλα: χρυσός στη Σκύρο και στη Νάξο και χαλκός σε Σκόπελο, Ευρυτανία, Κάρυστο, Τήνο και Ολυμπία. Μεταλλεύματα: γαληνίτης (Κέα, Σέριφος, Ανάφη, Τήνος και Λαύριο), πυρολουσίτης (Μήλος, Σύρος και Λαύριο), τιτάνιο (Σύρος, Πάρος κι Εύβοια) και σιδηρομετάλλευμα ποικίλων ειδών σε διάφορες περιοχές. Δίνει επίσης ένα μακρύ κατάλογο διαφόρων άλλων ορυκτών και πετρωμάτων εκτός μαρμάρων όπως μαγνήσιο (Εύβοια), σχιστόλιθοι (Άνδρος, Τήνος, Αμοργός, Φθιώτιδα), λιθογραφική πέτρα (Μεσσηνία, Νάξος, Μονεμβάσια, Λευκάδα), αργιλιάσβεστος (Κύμη), τόφος (Αίγινα, Μήλος, Κίμωλος), οικοδομική πέτρα (πολύ καλής ποιότητας στον Αυλώνα Αττικής), μυλόπετρα (Μήλος, Κίμωλος), σμύριδα (Νάξος, Πάρος, Λακωνία), τσακμακόπετρα (Σίφνος, Μήλος, Νάξος, Σκύρος, Ακαρνανία), ραδιολαρίτης (Πάτρα), οψιδιανός (Μήλος), ελαφρόπετρα (Μήλος), αμίαντος (Κάρυστος, Ανάφη, Άνδρος), άστριοι (Ανάφη, Νάξος, Πάρος), γύψος (Μήλος, Σπάρτη, Αρκαδία), σεπολίτης (Θήβα).

ενώ για τα λατομεία δε χρειάζεται καμία εξουσιοδότηση όταν γίνεται στην επιφάνεια ενώ σε αντίθετη περίπτωση απαιτεί την επιθεώρηση ενός μηχανικού της κρατικής υπηρεσίας ορυχείων. Ο Μωραϊτίνης σημειώνει στη συνέχεια το «μεταλλευτικό πυρετό» που ακολούθησε στη χώρα την ψήφιση ιδιαίτερα του τελευταίου νόμου, αναφέρεται σε χιλιάδες αιτήσεις παραχώρησης για αρκετά εκατομμύρια στρέμματα γης, στις τελικά 359 παραχωρήσεις αδειών για 2 εκατομμύρια στρέμματα και παραθέτει το συγκεντρωτικό πίνακα τους ανά ορυκτό²¹. Επισημαίνεται στη συνέχεια το πρόβλημα που δημιούργησε η έλλειψη κεφαλαίων, ιδιαίτερα με την απορρόφησή των λιγοστών υπαρχόντων από τους κλάδους της κατασκευής, της γεωργίας και της καθαυτό μεταποίησης, αλλά κι η λύση του μέσω δημιουργίας εταιρειών, στις οποίες κάποια από τα συμβαλλόμενα μέρη έβαζαν τα κεφάλαια και κάποια άλλα τις άδειες παραχώρησης. Στο σημείο αυτό, ο συγγραφέας επιμένει ιδιαίτερα στο υπαρκτό στη χώρα συνεταιριστικό πνεύμα ενώ αναφέρεται στην ένταση της διαδικασίας ίδρυσης τέτοιων εταιρειών τη διετία 1872-1873. Στη συνέχεια παραθέτει λεπτομέρειες για τις έξι εταιρείες που βρίσκονται σε κανονική λειτουργία έχοντας ταυτόχρονα εγκαταστήσει καμίους και χυτήρια: τα «Μεταλλουργεία του Λαυρίου», τη «Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου», την εταιρεία «Περικλής» και τη Μεταλλευτική Εταιρεία «Σούνιο» στο Λαύριο, τα ορυχεία Μελά στη Μήλο και την «Ελληνική Μεταλλευτική Εταιρεία» με δραστηριότητα σε Κύμη και Σέριφο.

Ο Μωραϊτίνης κάνει μια αναδρομή στην ίδρυση της πρώτης με γαλλοϊταλικά κεφάλαια και σκοπό την ανάτηξη των αρχαίων σκωριών και αφού δίνει πληροφορίες για το σύνολο των εγκαταστάσεων που δημιούργησε, περνά στο ζήτημα που προέκυψε το 1869 όταν η εταιρεία διεκδίκησε από το κράτος το δικαίωμα στην εκμετάλλευση και των εκβολάδων. Αναφέρεται στις νομικές κωλυσιεργίες και στην τελική διευθέτηση του ζητήματος με την εταιρεία να υποχρεώνεται να άρει τις αξιώσεις της και να πουλά την άδεια και τις εγκαταστάσεις σε ελληνική εταιρεία. Ο Μωραϊτίνης υποστηρίζει πως αφενός σε νομικό επίπεδο το ελληνικό κράτος είχε δίκιο, αφετέρου σε οικονομικό επίπεδο η εταιρεία με 6.000.000 δραχμές επένδυση κατάφερε εκτός από τα μεγάλα κέρδη που είχε ήδη σημειώσει, να αποσπάσει 12.000.000 δραχμές αποζημίωση. Σε αυτό το σημείο, κι έχοντας επισημάνει το μεγάλο αυτό κέρδος, αποκρούει τις κατηγορίες που δέχεται το ελληνικό κράτος από μέρος του ευρωπαϊκού Τύπου για διάθεση αποκλεισμού απέναντι στα ξένα

²¹Χρώμιο, γαληνίτης, γαιάνθρακας, χαλκός, μαγγάνιο, σίδηρος, κασίτερος, θείο.

κεφάλαια ενώ ταυτόχρονα αμφισβητεί εμμέσως πλην σαφώς την αμεροληψία των κατηγορών. Τονίζει επίσης τις δυσκολίες που αντιμετώπισε η διάδοχος ελληνική εταιρεία αναγκάζοντας την ελληνική κυβέρνηση να μειώσει τα κρατικά δικαιώματα που όριζε η νέα σύμβαση του 1873. Τέλος παραθέτει λεπτομερείς πληροφορίες της δραστηριότητας της νέας εταιρείας, διαπιστώνει πως η εγκατάσταση της εταιρείας, των εργαστηρίων και των κατοικιών εργατών κι υπαλλήλων είναι από τις καλύτερες στην Ευρώπη κι υποστηρίζει πως η κρατική πλέον εκμετάλλευση αποδεικνύει τις εθνικές δυνατότητες διαχείρισης μεγάλης αξίας πόρων.

Πολύ συντομότερες είναι οι αναφορές του βιβλίου στις υπόλοιπες πέντε εταιρείες για τις οποίες παραθέτει λεπτομέρειες. Για όλες καταγράφει το είδος και τα μεγέθη των εγκαταστάσεων (πλυντήρια, υψικάμινι, δρόμοι, σιδηρόδρομοι, ιπποδύναμη), των κεφαλαίων και της δραστηριότητας. Η «Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου» αναγνωρίζεται ως η σημαντικότερη με βάση το μέγεθος της δραστηριότητάς, τα τεράστια διαθέσιμα κεφάλαια και τις ικανότητες και γνώσεις της διεύθυνσής της. Σχετικά με την «Ελληνική Μεταλλευτική Εταιρεία» που εξορύσσει λιγνίτη στην Κύμη και σιδηρομετάλλευμα στη Σέριφο, ο Μωραϊτίνης επισημαίνει την αποτυχημένη απόπειρά της να συνδυάσει τις εξορύξεις παράγοντας χυτοσίδηρο. Ο λιγνίτης αποδείχθηκε τελικά κατάλληλος μόνο για εργοστασιακή χρήση, ο συγγραφέας διαγιγνώσκει όμως σε αυτήν την απόπειρα την ενάργεια και τη θέληση των Ελλήνων. Τέλος, παρατίθεται συγκεντρωτικός πίνακας των σημαντικότερων μεταλλευτικών επιχειρήσεων της χώρας (έδρα, χρονολογία ίδρυσης, μετοχικό κεφάλαιο)

Η περιγραφή της εξορυκτικής δραστηριότητας ολοκληρώνεται με μία σύντομη αναφορά στην εκμετάλλευση των διάσημων από την αρχαιότητα μαρμάρων της χώρας. Ο συγγραφέας αναφέρει τα χαρακτηριστικά των σημαντικότερων κοιτασμάτων κι αναγνωρίζει σαν σημαντικότερα τα λατομεία της Πεντέλης, της Λακωνίας και της Τήνου, που εξάγουν ένα μέρος της παραγωγής τους, ενώ επισημαίνει την πρόσφατη ένταση των προσπαθειών για προώθηση του ελληνικού μαρμάρου, κι ιδιαίτερα του παριανού, στη Δυτική Ευρώπη.

Στο σημείο αυτό, ο συγγραφέας επιχειρεί να συνοψίσει την κατάσταση του βιομηχανικού τομέα της χώρας. Αναφέρεται σε συνολικά 860 βιομηχανικές εγκαταστάσεις, 146.000.000 δραχμές συνολική αξία προϊόντος, 24.286 εργάτες εκ των οποίων οι 4.000 είναι γυναίκες και κορίτσια και παραθέτει αναλυτικότερες πληροφορίες σχετικά με τον αριθμό των εγκαταστάσεων ανά αξία

παραγωγής. Τέλος επισημαίνει πως το καθ' ολοκληρίαν ελληνικό κεφάλαιο των επιχειρήσεων προέρχεται από αποταμιεύσεις μόλις τριάντα χρόνων, πως η χώρα μέχρι πρόσφατα χαρακτηριζόταν από την ένδεια και τη φτώχεια και πως δεν έλαβε από τη Δύση καμία οικονομική βοήθεια από τότε που μπορούσε να την εκμεταλλευτεί παραγωγικά. Συμπεράνει καταλήγοντας πως αν της αποδιδόταν μικρό μόνο μέρος της οικονομικής βοήθειας που ξοδεύεται στην Τουρκία, θα καταγραφόταν τεράστια βιομηχανική δραστηριότητα και πλούτη.

Πριν περάσει στο ζήτημα του νομοθετικού πλαισίου και το ρόλο του κράτους όσον αφορά τη βιομηχανία, ο συγγραφέας αφιερώνει λίγες σελίδες στον τρόπο με τον οποίο η Ελλάδα ενσωματώνει το θεσμό των παγκόσμιων κι εθνικών εκθέσεων. Αρχικά αναφέρεται στις συνεχώς βελτιούμενες επιδόσεις της χώρας στις Παγκόσμιες Εκθέσεις παραθέτοντας στοιχεία για τους αριθμούς ελληνικών συμμετοχών, βραβείων, εξόδων και μεγέθους εγκαταστάσεων ανά χρονιά, ενώ επισημαίνει την προβλεπόμενη έκδοση ενός αναλυτικού πανοράματος της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ζωής στο πλαίσιο της προσεχούς συμμετοχής στην Έκθεση του 1878. Όσον αφορά τις Εθνικές Εκθέσεις, τους «Ολυμπιακούς Αγώνες», κάνει μια συνοπτική αναδρομή στο ιστορικό τους από τη θέσπισή τους το 1858, τη συνδρομή του Ευ. Ζάππα, τα προβλήματα που αντιμετώπισαν και τον τρόπο οργάνωσής τους ενώ αναφέρεται σε στοιχεία για τις συμμετοχές στις δύο πρώτες, το 1859 και το 1875²². Ο Μωραϊτίνης αποδίδει τα προβλήματα και την έλλειψη προσέλκυσης μεγάλου ενδιαφέροντος στην νεότητα του θεσμού επισημαίνοντας ταυτόχρονα τη βελτίωση που παρατηρήθηκε στην Έκθεση του 1875 και την καλή παρουσία των συμμετοχών της νηματουργίας, της ταπητουργίας και της αμπελουργίας, ενώ αποδίδει τα εύσημα στη χώρα που υιοθέτησε ήδη ένα θεσμό που θεωρείται πολύ σημαντικό μέσο προόδου κι ενίσχυσης των παραγωγικών δυνάμεων και του δημιουργικού πνεύματος.

Στο υποκεφάλαιο που ακολουθεί, ο συγγραφέας αναφέρεται στο νομοθετικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δραστηριοποιείται η ελληνική μεταποίηση και τις επιμέρους παρεμβάσεις του κράτους προς την ανάπτυξή της με ιδιαίτερη έμφαση στη διαπραγμάτευση του ζητήματος του προστατευτισμού. Ο Μωραϊτίνης διαπιστώνει τη διπλή βάση τη νομοθεσίας του κράτους που είναι υποχρε-

²²Λονδίνο (1851): 36 εκθέτες, 3 βραβεία, 12.000 δρχ. έξοδα εγκατάστασης σε 60 τ.μ. Παρίσι (1855): 131 εκθέτες, 73 βραβεία, 36.000 δρχ. έξοδα εγκατ. σε 230 τ.μ. Λονδίνο (1862): 295 εκθέτες, 100 βραβεία, 47.000 δρχ. έξοδα εγκατ. σε 713 τ.μ. Παρίσι (1867): 305 εκθέτες, 177 βραβεία, 125.000 δρχ. έξοδα εγκατ. σε 1.873 τ.μ. Βιέννη (1873): 414 εκθέτες και 189 βραβεία.

ωμένο να εγγυάται την ελευθερία και την προστασία της βιομηχανικής δραστηριότητας. Αναφέρεται στη συνέχεια στην λειτουργία από το 1837 στο πλαίσιο του Υπ. Εσωτερικών της «επί της εμψυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας Επιτροπής» που εισηγείται μέτρα για την ανάπτυξη της μεταποιητικής και γεωργικής δραστηριότητας. Επισημαίνει επίσης πως το Κράτος έχει το αποκλειστικό δικαίωμα έκδοσης χρήματος, εποπτεύει την παραγωγή και πώληση προϊόντων χρυσού κι ασημιού, επιβάλλει με γνώμονα το κοινωνικό συμφέρον περιορισμούς στην εξάσκηση κάποιων επαγγελματιών, εποπτεύει τις συνθήκες ασφαλείας ορισμένων επικίνδυνων και βλαβερών εργασιών ενώ ταυτόχρονα αναφέρει τις διατάξεις που, αν και ελλιπώς, προστατεύουν την καινοτομία κι απαγορεύουν τις απομιμήσεις. Επισημαίνει επίσης την κρατική πρόνοια για τη βιομηχανική εκπαίδευση.

Στη συνέχεια αναφέρεται σε μια σειρά περιπτώσεων που το κράτος ενίσχυσε την ίδρυση συγκεκριμένων επιχειρήσεων. Καταγράφει έτσι περιπτώσεις που χρησιμοποιήθηκαν εργαλειακά κρατικές επιδοτήσεις, αποκλειστικά προνόμια, εγγυήσεις δανείων, ειδική δασμολογική απαλλαγή για εξοπλισμό κι εργαλεία, παραχωρήσεις εκτάσεων γης, δικαιώματα εκμετάλλευσης δημοσίων υδάτων, δικαίωμα κοπής δένδρων και δωρεά εξοπλισμού.

Ο Μωραϊτίνης καταλήγει έτσι πως παρά τους ισχνούς διαθέσιμους πόρους, το κράτος έκανε πάντα προσπάθειες να δώσει ώθηση στην εθνική βιομηχανία, υποστηρίζει όμως πως αυτές οι προσπάθειες ήταν πρόωρες, αφού δεν γίνονταν στη βάση της σύνδεσης των προόδων γεωργίας και βιομηχανίας και πως δεν αρκούν τα προνόμια αλλά χρειάζεται πρόοδος σε όλη την γραμμή της παραγωγής κάτι που απαιτεί χρόνο και δουλειά. Επισημαίνει επίσης πως πολλές επιχειρήσεις που σέχθηκαν την αρωγή του κράτους δεν ευδοκίμησαν αντίθετα με άλλες που χωρίς τέτοιου είδους στήριξη κατάφεραν να απαντήσουν στις πραγματικές ανάγκες της χώρας με τρόπο που υπαγορεύουν οι τοπικές συνθήκες. Ο συγγραφέας με αυτό το σκεπτικό εγκρίνει την τακτική κρατικών επεμβάσεων με στόχο την προστασία και την ενίσχυση αλλά σε συνδυασμό με την απαραίτητη προνοητικότητα στην επιλογή των κατάλληλων επιχειρήσεων και συγκυριών.

Σε αυτό το σημείο ο Μωραϊτίνης περνά σε αυτοτελή διαπραγμάτευση του ζητήματος του προστατευτισμού ξεκινώντας με τη γενική του άποψη πως στη βάση της πολιτικής κι οικονομικής ελευθερίας, το κράτος χρωστά την προστασία του. Επισημαίνει μάλιστα πως η άποψη του δεν γενικεύεται για όλες τις χώρες καθώς διακηρύσσει πως η απολυτοποίηση κι η γενίκευση χω-

ρίς εξαιρέσεις αποτελούν μεγάλο κίνδυνο στην πολιτική οικονομία και πως η άκριτη μίμηση κι εισαγωγή οποιουδήποτε μέτρου από μια χώρα σε μια άλλη, ειδικά από τις προηγμένες στις νέες ακόμα χώρες, μπορεί να αποδειχθεί μεγάλο κακό. Υποστηρίζει μάλιστα πως οι θερμοί κήρυκες του ελεύθερου εμπορίου σε Γαλλία κι Αγγλία δε θα μπορούσαν να καταδικάσουν τον J.-B. Colbert, τον Γάλλο υπουργό οικονομικών του Λουδοβίκου ΙΔ', που άσκησε προστατευτική πολιτική. Δεν ήθελε, ισχυρίζεται ο Μωραϊτίνης, η Γαλλία να αγοράζει ό,τι χρειάζεται από το εξωτερικό κι επέβαλε εξωτερικούς δασμούς, καταφέροντας σύντομα να προσελκύσει ικανούς τεχνίτες που εκπαίδευσαν τους ντόπιους με αποτέλεσμα την τεράστια ανάπτυξη κι ενίσχυση της γαλλικής μεταποίησης. Ισχυρίζεται στη συνέχεια πως οι Έλληνες κεφαλαιούχοι πρέπει να αντεπεξέλθουν στον ανταγωνισμό με πολύ υψηλότερο κόστος δανεισμού και την υποχρέωση αναζήτησης στο εξωτερικό του αρχικού εξοπλισμού, εργοδηγών ακόμα κι εργατών. Επισημαίνει μάλιστα την παντελή έλλειψη τεχνογνωσίας στη χώρα σε συγκεκριμένους τομείς (γυαλί, χυτοσίδηρος, χάλυβας, χαρτί) αλλά και τις προνομιακές σε αυτό το επίπεδο συνθήκες για τη νηματουργία, που ωστόσο δεν κατάφερε να γεννηθεί παρά μέσα από πολλές δυσκολίες και τον Αμερικάνικο Εμφύλιο Πόλεμο. Ο Μωραϊτίνης αναφέρεται επίσης στην ανυπαρξία στη χώρα της βιομηχανίας σιδήρου, που θεωρεί βάση για όλες τις υπόλοιπες βιομηχανίες, εξαιτίας της απουσίας των απαραίτητων για τη χύτευση καυσίμων. Αυτή η ανυπαρξία αναγκάζει τις ελληνικές βιομηχανίες να υπόκεινται στο σύνολό τους σε μια αβάσταχτη για τον ανταγωνισμό επιβάρυνση προμήθειας σιδήρου από το εξωτερικό. Επισημαίνει μάλιστα πως ακόμα κι η ύπαρξη κάποιων καλών σιδηρουργείων οφείλεται ακριβώς στην προστασία του κράτους που επέτρεψε στην πρώτη επιχείρηση να επιβιώσει, σε πολλές άλλες βιομηχανίες να επωφεληθούν από αυτή και να δημιουργηθούν νέα σιδηρουργεία κάποια εκ των οποίων ποιοτικότερα χωρίς πλέον την ανάγκη κρατικής ενίσχυσης. Σε αυτό το σημείο επαναλαμβάνει εμφατικά την αναγκαιότητα γνώσης της κατάστασης στην Ελλάδα, κι επιχειρεί να απαντήσει σε τέσσερα από τα βασικότερα επιχειρήματα των αντιπάλων του προστατευτισμού. Σε αυτό τα πλαίσια, υποστηρίζει ότι τα χαρακτηριστικά της ελληνικής παραγωγής καθιστούν αβλαβή για τη χώρα τα προστατευτικά αντίποινα των υπολοίπων κρατών, ενώ αντιπαρέρχεται το επιχείρημα της αναπότρεπτης αύξησης του λαθρεμπορίου λόγω της αύξησης των δασμών, αφού θεωρεί ότι αφενός η αναθεώρηση του δασμολογίου θα γίνει με συναίνεση και σε συνδυασμό με άλλα μέτρα κι αφετέρου το ζήτημα αντιμετώπισης του λαθρεμπορίου αποτελεί ζή-

τημα νομικού πλαισίου. Υποστηρίζει επίσης πως τα κέρδη που θα δημιουργηθούν από αυτά τα μέτρα θα καταλήξουν σε όλους τους συντελεστές της ελληνικής οικονομίας και παραγωγής και δε θα πλουτίσουν αποκλειστικά συγκεκριμένους βιομηχάνους. Αντιπαρέρχεται τέλος το επιχείρημα πως η χώρα θα αναγκαστεί να ζηήσει για κάποιο διάστημα με μέτριας ποιότητας προϊόντα, λέγοντας πως ο στόχος της ανάπτυξης της ελληνικής βιομηχανίας αξίζει το αντίτιμο. Ο Μωραϊτίνης άλλωστε δηλώνει πως προτείνει προσωρινά προστατευτικά μέτρα χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είναι καταρχήν οπαδός του προστατευτισμού κι ολοκληρώνει το κεφάλαιο συνοψίζοντας τα θετικά τους: εισαγωγή κεφαλαίων για εκμετάλλευση των ειδικών συνθηκών με αξιοποίηση του συνόλου των εθνικών πόρων κι εκπαίδευση εργοδηγών κι εργατών.

4.7 Ναυτιλία, εμπόριο, τράπεζες

Το τρίτο κεφάλαιο έχει ως θέμα την κατάσταση της ναυτιλίας, του εμπορίου και του τραπεζικού συστήματος της χώρας. Ο Μωραϊτίνης υποστηρίζει αρχικά πως παρά την ανομοιογένεια των κατά τόπους συνθηκών που γεννά μια χαρακτηριστική πολυπραγμοσύνη, οι ιδιαίτερες εμπορικές ικανότητες του ελληνικού λαού τον καθιστούν ουσιαστικά εμπορικό και παρουσιάζει μια σύνοψη τις εθνικής εμπορικής δραστηριότητας κατά τους τελευταίους αιώνες με την ανάπτυξη του παροικιακού αλλά κι ελλαδικού ναυτικού εμπορίου, αλλά και τη μετεπαναστατική μετατόπιση του εμπορικού βάρους της χώρας σε νέα κέντρα. Αναφέρει έτσι πως οι καταστροφές που γνώρισαν η Ύδρα, οι Σπέτσες και τα Ψαρά ευνόησαν την ανάπτυξη της Σύρου, της Πάτρας, του Πειραιά, της Καλαμάτας, του Ναυπλίου κι αργότερα της Κέρκυρας, της Ζακύνθου και της Κεφαλλονιάς ενώ η εμπορική κίνηση γενικεύτηκε ενισχύοντας την ναυπηγική δραστηριότητα με κέντρο τη Σύρο, την οποία ακολούθησε το Γαλαξίδι. Τέλος και πριν περάσει σε λεπτομέρειες για τον κάθε κλάδο, ο Μωραϊτίνης ισχυρίζεται πως από τη ναυτιλία, το εμπόριο και την Τράπεζα κατάφερε η Ελλάδα των πρώτων χρόνων να αντλήσει τους αναγκαίους πόρους που δεν μπορούσαν ακόμα να προσφέρουν η γεωργία κι η μεταποίηση.

Αρχικά ο Μωραϊτίνης ασχολείται με την ναυτιλία. Ξεκινά με τη διαπίστωση του Leconte για την ευρωστία και το ευοίωνο μέλλον που μαρτυρούν τα μεγέθη κι ο ρυθμός ανάπτυξής της, επισημαίνει όμως, χρησιμοποιώντας αριθμητικά δεδομένα για το μέγεθος του νηολογίου και της

χωρητικότητας, ότι η πραγματικότητα στη συνέχεια ξεπέρασε τις προβλέψεις του Γάλλου οικονομολόγου. Ο Μωραϊτίνης επισημαίνει πως πρόκειται για τον μεγαλύτερο εμπορικό στόλο σε αναλογία με τον πληθυσμό. Τέλος αναφέρεται στην κάμψη του αριθμού των υπό ελληνική σημαία πλοίων που θεωρεί πως οφείλεται στους γαλλικούς απαγορευτικούς νόμους του 1872, γεγονός που αποδεικνύεται από την άμεση επάνοδο κι αυξητική τάση του ελληνικού στόλου με την κατάργηση των εν λόγω νόμων.

Στη συνέχεια, ο Μωραϊτίνης περνά σε αριθμητικές λεπτομέρειες για το πλήθος και την χωρητικότητα των ελληνικών πλοίων²³, την κατάταξη των ελληνικών λιμανιών ανά πλήθος εγγεγραμμένων πλοίων (Σύρος, Γαλαξίδι, Ύδρα, Αργοστόλι, Πειραιάς), το συνολικό αριθμό των ναυτικών²⁴ και τη σημαντικότερη αναλογικά με τον πληθυσμό της χώρας κίνηση των λιμανιών της²⁵. Διαπιστώνει επίσης τη σημαντική επέκταση της ατμοπλοΐας σημειώνοντας ως καθοριστική χρονιά το 1857 με την ίδρυση της «Ελληνικής Ατμοπλοΐας» στην οποία αφιερώνει στη συνέχεια σημαντική έκταση.

Ο Μωραϊτίνης ξεκινά με το ιστορικό ίδρυσης της εταιρείας δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην αδυναμία του κράτους να συντηρήσει μόνο του μια τέτοια επιχείρηση και στην επακόλουθη συμφωνία με την Εθνική Τράπεζα για τη δημιουργία μιας ιδιωτικής εταιρείας, της οποίας Κράτος κι Εθνική έγιναν οι βασικοί μέτοχοι με τις υπόλοιπες μετοχές να ανήκουν σε Έλληνες κεφαλαιούχους της Ελλάδας και του εξωτερικού. Αναφέρεται στο 12ετές ακτοπλοϊκό προνόμιο, στην εγγύηση ετήσιου τόκου επί του εταιρικού κεφαλαίου και στις επιδοτήσεις που απέδωσε το κράτος στην εταιρεία. Αναφέρεται όμως επίσης στις δυσκολίες που αντιμετώπισε η εταιρεία εξαιτίας της έλλειψης κεφαλαίων, της συμβατικής υποχρέωσης της εταιρείας να εξυπηρετεί περιοχές χωρίς ίδιον οικονομικό όφελος, των ακριβών καυσίμων και των νεκρών περιόδων που δημιούργησαν έκτακτες καταστάσεις όπως η Κρητική Επανάσταση, δυσκολίες που δεν αντισταθμίζονταν από τους πόρους που μπορούσε να διαθέσει η κυβέρνηση. Η επιβίωση της «Ελληνικής Ατμοπλοΐας», η

²³1830: 1.000 πλοία χωρητικότητας 30.600 τόνων, 1834: 2.745 πλοία, 1838: 3.269 πλοία χωρητικότητας 85.000 τόνων, 1841: 3.200 πλοία χωρητικότητας 110.000 τόνων, 1869 : 5813 πλοία χωρητικότητας 359.000 τόνων, 1870: 5.883 πλοία 401.000 συνολικών τόνων, 1871: 6.135 πλοία 419.000 συνολικών τόνων, 1872: 4.767 πλοία 239.000 τόνων συνολικά, 1873: 5.001 πλοία χωρητικότητας 239 τόνων και 1874: 5.330 πλοία 260.000 συνολικά τόνων.

²⁴Το 1874 υπήρχαν 31.000 ναυτικοί (1.500 καπετάνιοι, 3.667 αξιωματικοί, 25.919 ναύτες, 695 μούτσοι) εκτός των ψαράδων, λεμβούχων και σφουγγαράδων.

²⁵1869: 100.000 πλοία, 5.200.00 τόνοι, 1870: 111.000 πλοία, 5.500.000 τόνοι, 1871: 127.000 πλοία, 7.100.000 τόνοι, 1872: 92.000 πλοία, 6.400.000 τόνοι, 1873: 112.000 πλοία, 6.300.000 τόνοι.

αύξηση του στόλου (από 3 ατμόπλοια το 1857 σε 11 το 1877) και των επιβατών, η σημαντική βελτίωση των παρεχόμενων υπηρεσιών της κι η συνεπακόλουθη εθνική χρησιμότητα της οφείλεται σύμφωνα με τον Μωραϊτίνη στην ικανότητα της διοίκησης και του προσωπικού της.

Στη συνέχεια, ο συγγραφέας αναφέρεται στην φάση που μπαίνει η εταιρεία με την εγκατάλειψη του προνομίου, τα σχέδια για επέκταση των δρομολογίων της προς κάποια λιμάνια του εξωτερικού αλλά και τον τεράστιο ανταγωνισμό που θα χρειαστεί να αντιμετωπίσει από εταιρείες με ασύγκριτα μεγαλύτερες επιδοτήσεις. Επισημαίνει επίσης τον εσωτερικό ανταγωνισμό από τον οποίο θα επωφεληθεί η χώρα κι οποίος δημιουργεί ήδη συζητήσεις για το κατά πόσο η εταιρεία θα συνεχίσει να επιδοτείται. Ο Μωραϊτίνης σε αυτό το σημείο υποστηρίζει πως οι ισχνές αυτές κρατικές επιδοτήσεις δεν αποτελούν παρά αντιστάθμισμα της υποχρέωσης της εταιρείας να εξυπηρετεί μη παραγωγικές γραμμές, να εξυπηρετεί δηλαδή ένα εθνικό συμφέρον που έχει προτεραιότητα απέναντι στην πλήρη ελευθερία ανταγωνισμού. Τέλος, το βιβλίο κάνει και πάλι μια σύντομη αναφορά στην αρτιότητα του μηχανουργείου που διατηρεί η εταιρεία στη Σύρο.

Ακολουθεί το ζήτημα του μέλλοντος της ελληνικής ναυτιλίας, με τον Μωραϊτίνη να αναγνωρίζει αρχικά σαν επικίνδυνο αντίπαλο την τάση για ναυπήγηση μεγάλων πλοίων από τις ναυτιλίες του εξωτερικού και να αναρωτιέται αν το ζήτημα έχει απασχολήσει τους Έλληνες εφοπλιστές. Η απάντηση που ο ίδιος δίνει βασίζεται στη χρονική εξέλιξη της μέσης χωρητικότητας της ελληνικής ναυτιλίας η οποία διπλασιάστηκε και συνεχίζει να αυξάνεται παρά την παροδική μείωση που επέφεραν οι γαλλικοί απαγορευτικοί νόμοι του 1872. Ταυτόχρονα ο συγγραφέας σημειώνει πως αυτού του είδους ο ανταγωνισμός αφορά κυρίως τις ναυτιλίες του εξωτερικού καθώς συγκριτικό πλεονέκτημα της ελληνικής αποτελούσαν πάντα οι καλύτερες τιμές. Διαπιστώνει επίσης πως το σύνολο των μεσογειακών κρατών διαθέτει, λόγω των ευκολότερων συνθηκών ναυσιπλοΐας στη Μεσόγειο, πλοία μικρότερης χωρητικότητας. Εντούτοις ολοκληρώνει γράφοντας πως οι Έλληνες εφοπλιστές πρέπει να συνεχίσουν τις προσπάθειες, να συνεταιρισθούν, να υιοθετήσουν ακόμα περισσότερο τον ατμό και να ακολουθήσουν πιστά το δρόμο του συμφέροντός τους που θα τους οδηγήσει ασφαλώς στις απαραίτητες καινοτομίες.

Στο σημείο αυτό, ο Μωραϊτίνης αναφέρει πως κατά το παρελθόν η ανεπάρκεια του προξενικού σώματος, η ελλιπής ελληνική θαλάσσια νομοθεσία αλλά κυρίως η μη καταγραφή των ελληνικών πλοίων από τους ευρωπαϊκούς νηογνώμονες δημιουργούσαν σημαντικά ζητήματα

εμπιστοσύνης. Η ίδρυση όμως ελληνικού νηογνώμονα κι η συμπλήρωση της νομοθεσίας αντέστρεψε πλήρως κατάσταση, που οφειλόταν άλλωστε κυρίως στην νεότητα του κράτους. Στοιχεία αυτής της νομοθεσίας παραθέτει ο συγγραφέας ολοκληρώνοντας το υποκεφάλαιο για την ναυτιλία και δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην προστατευτική λογική που, σε αντίθεση με το εμπόριο, την χαρακτηρίζει. Επισημαίνονται έτσι οι διατάξεις σύμφωνα με τις οποίες η ακτοπλοΐα επιτρέπεται μόνο σε ελληνικά πλοία ενώ τα ξένα πλοία βαρύνονται με περισσότερα τέλη (αγκυροβόλιο, αραξοβόλι, τελωνείο).

Η κατάσταση του ελληνικού εμπορίου απασχολεί το υποκεφάλαιο που ακολουθεί με τον συγγραφέα να δηλώνει πως θα προσπαθήσει να επιβεβαιώσει ανατρέχοντας σε αριθμούς την πρόοδο του ελληνικού εμπορίου. Συγκρίνει έτσι το εμπορικό ισοζύγιο της χώρας, διαπιστώνοντας πως μεταξύ 1845 και 1875, η συνολική αξία των συναλλαγών εξαπλασιάστηκε, με το εμπορικό έλλειμμα να μειώνεται από 2:1 σε 1,5:1. Ο Μωραϊτίνης μάλιστα σημειώνει πως η κατάσταση είναι ακόμα καλύτερη από την εικόνα που μαρτυρά η μείωση του ελλείμματος, καθώς οι εισαγωγές υπολογίζονται στην προσαυξημένη από τη μεταφορά αξία των προϊόντων, προσαύξηση όμως που καρπώνεται κατά μεγάλο μέρος η δραστήρια ελληνική ναυτιλία. Δεδομένου μάλιστα του ιδιαίτερου χαρακτήρα των ελληνικών κερδών που πραγματώνονται κατά μεγάλο μέρος στη θάλασσα και το εξωτερικό, το βιβλίο υποστηρίζει πως το έλλειμμα δεν πληρώνεται με τις αποταμιεύσεις άλλα με μια ροή χρήματος που οφείλεται στα κέρδη της ναυτιλίας, των πλούσιων οικογενειών που παλιννοστούν, στα κληροδοτήματα και τις δωρεές, στους πόρους δηλαδή που αποδίδεται η αύξηση του κοινωνικού πλούτου τη στιγμή που τα τελωνειακά δεδομένα θα δικαιολογούσαν μια σταδιακή εξάντληση των αποταμιεύσεων. Επισημαίνει επίσης τη σημαντική μείωση που παρατηρεί στην εισαγωγή του βασικού εισαγόμενου προϊόντος, του σιταριού, και την αύξηση εξαγωγών της σταφίδας, του βασικού εξαγωγίμου ελληνικού προϊόντος. Στη συνέχεια παρατίθενται επιπλέον λεπτομέρειες για την εξέλιξη της αξίας και τους προορισμούς και προελεύσεις των εισαγωγών κι εξαγωγών της χώρας.

Το νομοθετικό πλαίσιο του εμπορίου είναι το ζήτημα που εξετάζει ο Μωραϊτίνης στη συνέχεια. Αναφέρει την υιοθέτηση από τη χώρα του γαλλικού εμπορικού δικαίου, την εγγύηση της ελευθερίας και την προστασία του εμπορικού επαγγέλματος και των συναλλαγών. Αναφέρει επίσης τον εσωτερικό δασμό που υπήρχε μέχρι το 1843, την ύπαρξη εμπορικών επιμελητηρίων και

τις κρατικές φροντίδες για την εμπορική εκπαίδευση. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται επίσης στο ζήτημα του νομίματος της χώρας που από το 1867 προσχώρησε στη Λατινική Νομισματική Ένωση και το βιβλίο συνεχίζει με την τελωνειακή νομοθεσία της χώρας. Περιγράφεται το ιστορικό της δασμολογικής πολιτικής της χώρας που από το αρχικά ενιαίο δασμολόγιο εισαγωγών (10%) κι εξαγωγών (6%) πέρασε σε ένα δασμολόγιο προσαρμοσμένο στη διευκόλυνση των συναλλαγών με το εξωτερικό και την ανάπτυξη της εγχώριας βιομηχανίας. Αναφέρεται επίσης στις ατέλειες εισαγωγής των αγροτικών κι επιστημονικών μηχανών, όπως και των πρώτων υλών για προϊόντα μεταποίησης που τελικά εξάγονται. Τέλος, τίθεται επιτακτικά το ζήτημα της αναγκαιότητας αντιμετώπισης του λαθρεμπορίου, που πλήττει σοβαρά την εγχώρια βιομηχανία κι οφείλεται σύμφωνα με τον συγγραφέα στην ανεπάρκεια οικονομικών πόρων αλλά και την κακή επιλογή κατώτερου προσωπικού. Ανακεφαλαιώνοντας, ο Μωραϊτίνης συμπεραίνει πως το ελληνικό κράτος ενσωματώνει τα θετικά της νομοθεσίας των πιο προηγμένων κρατών την οποία μάλιστα συμπληρώνει και βελτιώνει.

Το τρίτο μέρος του κεφαλαίου είναι αφιερωμένο στην περιγραφή του τραπεζικού κλάδου της χώρας, με τις περισσότερες λεπτομέρειες να αφορούν την Εθνική Τράπεζα. Ο συγγραφέας παραθέτει μια αρκετά αναλυτική περιγραφή της ίδρυσης της, του ρόλου της Κυβέρνησης και τη βοήθεια της Γαλλίας. Αναφέρεται στις αρχικές δυσκολίες που αντιμετώπισε εξαιτίας της επιφύλαξης και των μικρών πιστωτικών περιθωρίων αλλά και στην ανάπτυξη, στην εμπιστοσύνη που κατάφερε να εμπνεύσει με την χρηστή της διοίκηση και λειτουργία, στη διεύρυνση του κύκλου λειτουργίας και των πιστωτικών εργαλείων που ήρθαν με την ανάπτυξη της γεωργίας και της βιομηχανίας. Στη συνέχεια, ο Μωραϊτίνης αφού καταγράφει λεπτομερώς τη μετοχική σύνθεση, αναφέρεται στο αποκλειστικό εκδοτικό προνόμιο που κατέχει για όλη την επικράτεια εκτός των Επτανήσων, στις υποχρεώσεις που αυτό συνεπάγεται και στην αυστηρή τήρηση των καταστατικών της αρχών και περιορισμών. Παραθέτει στοιχεία για την εξέλιξη της κυκλοφορίας των τραπεζογραμματίων, του αριθμού των πιστώσεων και των υποκαταστημάτων, των τόκων και μερισμάτων που απέδωσε και σημειώνει πως όλες οι λειτουργίες γίνονται με διπλό στόχο την υποβοήθηση των εμπορικών συναλλαγών και την προστασία των συμφερόντων των μετόχων ενώ προτείνει τη μεγαλύτερη ενίσχυση των πρώτων χωρίς ζημία για τους δεύτερους. Τέλος και πριν την παράθεση του ισολογισμού του 1876, επισημαίνεται η χρησιμότητα του θεσμού που απε-

λευθέρωσε τον αγρότη και κυρίως τον έμπορο από τα δεσμά της τοκογλυφίας.

Αισθητά μικρότερη είναι η έκταση που αφιερώνεται από το συγγραφέα στους υπόλοιπους πιστωτικούς κι ασφαλιστικούς οργανισμούς της χώρας:

- την Ιονική Τράπεζα με το προνόμιο έκδοσης τραπεζογραμματίου για τα ιόνια Νησιά
- τη Γενική Πιστωτική Τράπεζα, συγχώνευση δύο τραπεζών που είχαν ιδρύσει σημαντικοί Έλληνες κεφαλαιούχοι κι η οποία με το πολύ σημαντικό μετοχικό κεφάλαιο έχει ενισχύσει τον ανταγωνισμό με θετικά για την αγορά αποτελέσματα
- την Τράπεζα Βιομηχανικής Πίστης, ένα νέο θεσμό που υπόσχεται σημαντική συμμετοχή στη βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας αλλά η οποία δυστυχώς διέθεσε ένα σημαντικό μέρος του κεφαλαίου της στην αγορά του σιδηροδρόμου Αθήνας-Πειραιά, μιας επιχείρησης ήδη υπάρχουσας
- την ναυτική κι ασφαλιστική τράπεζα «Αρχάγγελος», τον εθνικό νηογνώμονα με δραστηριότητα στις περισσότερες από τις περιοχές δραστηριοποίησης της ελληνικής ναυτιλίας
- την ναυτική τράπεζα «Αλκυόνη» και την ασφαλιστική εταιρεία «Φοίνιξ»

Για όλους αυτούς τους οργανισμούς παρέχονται πληροφορίες για την ίδρυση, το μετοχικό κεφάλαιο και την εξέλιξη των δραστηριοτήτων ενώ ο Μωραϊτίνης ολοκληρώνει το κεφάλαιο αναφέροντας την ύπαρξη 40 ακόμη ασφαλιστικών εταιρειών σε Σύρο, Πειραιά, Πάτρα και Γαλαξίδι και διαπιστώνοντας μέσα από την αύξηση κι επέκταση της πιστωτικής δραστηριότητας τον πολλαπλασιασμό των κινητών κεφαλαίων σε μια χώρα που τα ελάχιστα προϋπάρχοντα καταστράφηκαν στον πόλεμο.

4.8 Δημόσια έργα

Το τέταρτο κεφάλαιο του δευτέρου μέρους ασχολείται με τα δημόσια έργα: τους δρόμους, το σιδηρόδρομο, τις αποξηράνσεις, τα λιμάνια, τους φάρους και τις πόλεις. Ο συγγραφέας ξεκινά με τη διαπίστωση πως ιστορικά η Ελλάδα δεν είχε ποτέ οδικό δίκτυο και παραθέτει αποσπάσματα από ξένους περιηγητές (Lebrun (1820), Emerson (1825), Tiersch (1833)) που πριν κι ακριβώς μετά

την επανάσταση διαπίστωναν μια πραγματικότητα ζοφερή χωρίς την παραμικρή υποδομή. Σε αυτές τις μαρτυρίες, ο συγγραφέας αντιπαραθέτει στη συνέχεια την ήδη βελτιωμένη εικόνα που μεταφέρει ο Leconte για την ύπαρξη κάποιων οδικών κι εγγειοβελτιωτικών πεπραγμένων. Επισημαίνει επίσης την ίδρυση, ήδη από τότε, ειδικού γραφείου δημοσιών έργων στο υπ. Εσωτερικών στελεχωμένου από αποσπασμένους αξιωματικούς του Μηχανικού.

Στη συνέχεια, αναφέρεται στις συγκεκριμένες ενέργειες του Κράτους για τη βελτίωση του οδικού δικτύου της χώρας. Αναφέρεται αρχικά στα πρώτα μέτρα του 1833 που δεν είχαν αξιόλογα αποτελέσματα εξαιτίας της ανεπάρκειας προσωπικού και πόρων ενώ στη συνέχεια ασχολείται με τις προσπάθειες και τα αποτελέσματα των μέτρων που ελήφθησαν το 1851, το 1867 και το 1873 με τη συνειδητοποίηση από την πλευρά της κυβέρνησης πως οι καλές επικοινωνίες αποτελούν βασικό μοχλό της ανάπτυξης. Πραγματεύεται έτσι στη συνέχεια με λεπτομέρεια τις επιμέρους διατάξεις των αντίστοιχων νόμων των οποίων οι βασικές προβληματικές ήταν η αξιοποίηση των τοπικών πληθυσμών μέσω της απαίτησης προσωπικής εργασίας, η επακόλουθη δυσαρέσκεια αυτών λόγω των αγροτικών υποχρεώσεων και της απόστασης των κατοικιών από τα έργα, η δημιουργία ενός ενιαίου φορέα διαχείρισης των πόρων για την οδοποιία, η στοχευμένη φορολόγηση των παραγωγικών κλάδων που επωφελούνται κατεξοχήν από την κατασκευή επικοινωνιακών οδών και ο ρόλος των επιμέρους αυτοδιοικητικών περιφερειών. Η κατάσταση σύμφωνα με τον Μωραϊτίνη βελτιώθηκε σταδιακά με τη σύνδεση κάποιων σημείων της χώρας, παρέμεινε όμως μακριά από το ικανοποιητικό χωρίς να εκπληρώνει τους στόχους που έθετε ο νόμος του 1873. Σημειώνεται παρόλα αυτά η ιδιαιτερότητα που προσδίδει στη χώρα ο ορεινός χαρακτήρας των εδαφών και η ταυτόχρονη αναγκαιότητα και δυνατότητα για την ανάπτυξη των θαλάσσιων μεταφορών ενώ παρατίθεται συγκεντρωτικός πίνακας της εξέλιξης του μήκους του οδικού δικτύου της χώρας²⁶.

Ακολουθεί η περιγραφή της πραγματικότητας των ελληνικών σιδηροδρόμων, οι οποίοι συνίστανται αποκλειστικά στη γραμμή 12 χιλιομέτρων Αθήνα-Πειραιάς. Η γραμμή μας ενημερώνει, ο Μωραϊτίνης, ανήκει στην Τράπεζα Βιομηχανικής Πιστής που την αγόρασε από την αγγλική

²⁶1833-1867: κατασκευή 376 χμ. εθνικών, 6 χμ. επαρχιακών και 32 χμ. κοινοτικών οδών. 1867-1873: κατασκευή 89 χμ. εθνικών, 99 χμ. επαρχιακών και 11 χμ. κοινοτικών. 1873-1877: κατασκευάστηκαν 31 χμ. εθνικών, 164 χμ. επαρχιακών και 82 χμ. κοινοτικών οδών. Έτσι συνολικά η παλιά Ελλάδα διέθετε το 1877 496 χμ. εθνικού, 268 χμ. επαρχιακού και 125 χμ. κοινοτικού οδικού δικτύου εκτός των 375 χμ οδικού δικτύου των Επτανήσων.

προηγούμενη ιδιοκτήτρια και κατασκευάστρια που είχε καρπωθεί ήδη σημαντικά κέρδη. Ο συγγραφέας υποστηρίζει πως αν υπήρχαν περισσότερες πολυπληθείς πόλεις θα υπήρχαν ανάλογα περισσότεροι σιδηρόδρομοι. Αναφέρει επίσης την ανάθεση στον Έλληνα τραπεζίτη Ευ. Βαλτατζή μιας σιδηροδρομικής γραμμής που ξεκινώντας από την Αθήνα θα διασχίζει την Πελοπόννησο. Αποδοκιμάζει μάλιστα το γεγονός πως δεν έχει βρει ακόμα επαρκή χρηματοδότηση αφού θεωρεί πως πρόκειται για ένα έργο με σημαντικά πλεονεκτήματα για τη γεωργία, τον τοπικό πληθυσμό και τη δημιουργία νέων βιομηχανιών. Υποστηρίζει επίσης πως η κατασκευή της γραμμής δεν παρουσιάζει μεγάλες εδαφικές δυσκολίες και προτείνει την εκκίνηση των έργων από το δάσος της Φολόης ώστε να είναι εύκολο να εκμεταλλευθούν τα πλούσια αποθέματα της σε ξυλεία και την διεύθυνση του έργου από Αμερικανό μηχανικό ώστε να χρησιμοποιηθεί η αμερικανική τεχνογνωσία στις ξύλινες κατασκευές. Τέλος αναφέρεται στην κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής σύνδεσης Ελλάδας-Αυστρίας μέσω Τουρκίας, έργο που παρότι έχει ανατεθεί, δε θα καταφέρει να βρει χρηματοδότηση αν δεν υπάρξει συνεννόηση με την Τουρκία παρά τη μεγάλη σημασία δημιουργίας άξονα Κεντρικής Ευρώπης – Σουέζ.

Οι αποξηράνσεις είναι το επόμενο ζήτημα που απασχολεί το συγγραφέα ο οποίος ξεκινά με τη διαπίστωση της δυσκολίας εκμετάλλευσης των υδάτινων πόρων της χώρας που διοχετεύονται κυρίως σε πηγές και παραθέτει τα υδρογραφικά δεδομένα. Φτάνει έτσι στη μεγάλη έκταση που καλύπτουν τα έλη της χώρας κι αναφέρεται στην έντονη ιδιωτική πρωτοβουλία για την αποξήρανσή τους. Αναφέρεται στη συνέχεια στις κρατικές ενέργειες για την ενίσχυση αυτών των πρωτοβουλιών, σε απαλλαγές που χορήγησε το 1833 στους επιχειρούντες, στο νόμο του 1852 ειδικά για τη Βοιωτία και σε αυτόν του 1867 για την αποξήρανση της Κωπαΐδας. Ειδικότερα σχετικά με αυτήν, αναφέρεται στους προτεινόμενους από την κυβέρνηση όρους (κυριότητα κι επικαρπία των εδαφών, απαλλαγές από έγγειους φόρους, δικαίωμα ενοικίασης των αντληθέντων νερών, 10ετές όριο εργασιών) και στην αποτυχία ανάθεσης λόγω έλλειψης δημόσιας ασφάλειας κατά την άποψη του Μωραϊτίνη. Προτείνει τέλος τη διοχέτευση των νερών προς τις καλλιέργειες της Αττικής αντί της θάλασσας και τη δημιουργία μιας εταιρείας υδραυλικών έργων για τη διενέργεια των απαιτούμενων μελετών για εργασίες που θα αναλάμβαναν άλλες εταιρείες, ενώ καταλήγει πως η χώρα διαθέτει μηχανικούς ικανούς να τη στελεχώσουν ειδικά με τη βοήθεια κάποιου ξένου μηχανικού.

Όσον αφορά τα λιμενικά έργα, το βιβλίο επισημαίνει αρχικά την προτίμηση που δείχνουν σε αυτά οι κοινότητες οι οποίες πάντα έσπευδαν να εκμεταλλευθούν την κρατική αρωγή και να υπαχθούν σε ειδικούς νόμους ή στον πρόσφατο γενικό νόμο που ορίζει τον τρόπο χρηματοδότησης των λιμενικών έργων. Στη συνέχεια παραθέτει την περιγραφή των λιμενικών έργων που κάνει ο Μανιτάκης το 1866, αφού αναφέρει πως δεδομένου ότι η δραστηριότητα έχει αυξηθεί ειδικά μετά το 1869, αυτά έχουν αυξηθεί ήδη από τότε κατά 1/3. Περιγράφονται έτσι συνοπτικά οι εργασίες (αποβάθρες, προβλήτες, λιμενικοί δρόμοι, εκσκαφές, καθαρισμοί, επεκτάσεις) στα σημαντικότερα από τα 65 λιμάνια στη χώρα που έχουν επωφεληθεί της νομοθεσίας. Ταυτόχρονα επισημαίνεται η κατασκευή 46 φάρων για να διευκολυνθεί η ναυσιπλοΐα, ιδιαίτερα η ξένη, από τις δυσκολίες των ελληνικών θαλασσών.

Αντίστοιχα όσον αφορά τα πολεοδομικά έργα και τον τομέα των κατασκευών, ο Μωραϊτίνης παραθέτει το ανάλογο απόσπασμα της έκθεσης του Μανιτάκη και δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη διαφορά με τα ερείπια που περιέγραφαν μέχρι πριν 40 χρόνια οι περιηγητές. Περιγράφονται οι νέες κι ανασκευασμένες πόλεις με έμφαση σε Αθήνα, Πειραιά, Σύρο και Πάτρα (τη μόνη που δεν παρουσιάζεται όμορφη). Στη συνέχεια τίθεται το ζήτημα του φαύλου κύκλου που ο Μωραϊτίνης θεωρεί πως υπάρχει και πρέπει να σπάσει: πολεοδομική βελτίωση – χρήματα – φορολογικά έσοδα – προσέλκυση ανθρώπων – πολεοδομική βελτίωση. Τίθεται επίσης το ζήτημα της ιδιαιτερότητας των πόλεων της χώρας σε σχέση με τις ευρωπαϊκές που χτίστηκαν πάνω στα έργα πολλών γενιών κι όχι στην ερήμωση, με το συγγραφέα να ολοκληρώνει υποστηρίζοντας πως τα αποτελέσματα των προσπαθειών ξεπερνούν τις προσδοκίες.

4.9 Δημόσια οικονομικά

Το πέμπτο κεφάλαιο αναλύει τη δημοσιονομική κατάσταση του ελληνικού κράτους και ξεκινάει με την καταγραφή των δημοσιονομικών ελλειμμάτων στην περίοδο 1861-1875²⁷. Ο συγγραφέας δηλώνει προκαταβολικά πως θα προσπαθήσει μελετώντας τη δυσάρεστη κατάσταση να εντοπίσει τους λόγους δημιουργίας της αποδεικνύοντας ταυτόχρονα αφενός πως δεν έχουν

²⁷1861: 2.000.000 δρχ. 1862: 7.000.000 δρχ. 1863: 5.000.000 δρχ. 1864: 1.000.000 δρχ. 1865: 3.000.000 δρχ. 1866: 2.500.000 δρχ. ενώ σημειώνει και τις χρονιές 1867, 1868, 1874 και 1875 αναφέροντας απλώς την ύπαρξη ελλείμματος.

γίνει λάθη στο παρελθόν, αφετέρου πως δεν αποτελεί πρόβλημα για το μέλλον.

Το κεφάλαιο χωρίζεται ουσιαστικά σε τρία υποκεφάλαια που ασχολούνται αντίστοιχα με το ζήτημα των λόγων της δημιουργίας του ελλείμματος, τον προϋπολογισμό του 1877 και το ζήτημα του χρέους. Ασχολούμενος αρχικά με τις αιτίες δημιουργίας του χρέους, ο Μωραϊτίνης εξετάζει αρχικά την υπόθεση των σπαταλών όσον αφορά τον κρατικό μηχανισμό, την παιδεία και την άμυνα. Όσον αφορά λοιπόν τον πρώτο ξεκινά με το ζήτημα των δημοσίων υπαλλήλων και των μισθών τους. Αναφέρει πως οι δημόσιοι υπάλληλοι είναι οι χειρότερα αμειβόμενοι στην Ευρώπη, παραθέτει τις μαρτυρίες του Leconte για την περιγραφή της αντίστοιχης κατάστασης πριν 30 χρόνια, παραθέτει λεπτομερώς συγκριτικά μισθολογικά στοιχεία και διαπιστώνει πως η άνοδος των μισθών από τότε δεν είναι μεγαλύτερη της αύξησης στο κόστος ζωής δεδομένης μάλιστα της τότε πολιτισμικής καθυστέρησης των Ελλήνων. Από την άλλη παραδέχεται πως υπάρχει ένα μικρό πρόβλημα υπεραριθμίας δημοσίων υπαλλήλων αλλά τονίζει πως δεν μπορεί να θεωρηθεί σε καμία περίπτωση αιτία του ελλείμματος, ιδιαίτερα με την επιμονή του τελευταίου παρά τις συνεχείς περικοπές εξόδων του υπ. Οικονομικών. Ταυτόχρονα κι εξετάζοντας διεξοδικά το ζήτημα του δυσανάλογα μεγάλου, σε σχέση με τη Γαλλία, διοικητικού μηχανισμού, ο Μωραϊτίνης συμπεραίνει πως πρόκειται για την αναπόφευκτη δυσαναλογία που υπάρχει μεταξύ των λειτουργικών εξόδων μιας μικρής και μιας μεγάλης επιχείρησης, ακόμα περισσότερο ενός κράτους χωρίς καμία κι ενός με τεράστια διοικητική παράδοση. Θεωρεί τέλος πως ο κρατικός μηχανισμός καλύπτει οριακά τις ανάγκες της χώρας κι είναι δομημένος στα υγιή δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα.

Στο ζήτημα των εξόδων για την παιδεία, ο Μωραϊτίνης δεν επιμένει ιδιαίτερα, καθώς ξεκαθαρίζει πως είναι κοινώς αποδεκτό ότι αποτελεί τη μεγαλύτερη υποχρέωση ενός κράτους, πως σε κάθε περίπτωση δεν είναι ένας χαμένος πόρος και πως τελικά δεν μπορούν να γίνουν περαιτέρω περικοπές χωρίς να θιγεί η χρηματοδότηση των δημοσίων σχολείων.

Τέλος, όσον αφορά την άμυνα, επισημαίνεται αρχικά πως η διεθνής συγκυρία πολεμική έξαρσης δεν επιτρέπει περικοπές. Ωστόσο διερευνώνται οι δυνατότητες στο παρελθόν με τον Μωραϊτίνη να επισημαίνει την πληθυσμιακή αραιότητα της χώρας, τις κακές επικοινωνίες, το ήδη υποβαθμισμένο ιππικό και πυροβολικό και τους Βλάχους νομάδες που ρέπουν στη ληστεία, για να αντικρούσει τις προτάσεις για διατήρηση μόνο ενός σώματος χωροφυλακής 3.000 αντρών ή για παραγωγική αξιοποίηση του στρατού είτε σε έργα είτε στα χωράφια στα πρότυπα της Ελ-

βετίας.

Μετά την απόρριψη των παραπάνω υποθέσεων και κατηγοριών, ο συγγραφέας προτείνει τη δική του εκδοχή σχετικά με τις αιτίες του ελλείμματος οι οποίες είναι η οικονομική αναστάτωση κατά την έξωση του Όθωνα κι η Κρητική Επανάσταση που ακολούθησε πριν η χώρα ανανήψει οικονομικά. Σχετικά με την πρώτη αναφέρει πως η μεταβατική Εθνοσυνέλευση του 1862 δεν κατάφερε, όπως είναι φυσιολογικό σε περιπτώσεις πολιτικών αναταραχών κι εξεγέρσεων, να διατηρήσει τη δημοσιονομική τάξη κατά την εκτέλεση του προϋπολογισμού. Σύμφωνα με τον Μωραϊτίνη, δημιουργήθηκαν έτσι ελλείμματα που έγιναν πολύ σοβαρότερα με τη Κρητική Επανάσταση και τα Δάνεια που έλαβε και ξόδεψε, όπως είναι φυσικό, αντιπαραγωγικά η χώρα για την περίθαλψη των προσφύγων. Ο Μωραϊτίνης προσθέτει την επισήμανση ενός ιστορικού πλαισίου της μόλις θεμελιωμένης οργάνωσης, της μη ανεπτυγμένης εκείνη τη στιγμή βιομηχανίας και της απουσίας σημαντικών αποταμιεύσεων. Για να αποδείξει τα παραπάνω χρησιμοποιεί τον προϋπολογισμό, υποστηρίζοντας πως αν αφαιρούνταν το έλλειμμα και τα δάνεια που δημιουργήθηκαν εκείνη την περίοδο, αυτός θα ήταν πλεονασματικός. Στη συνέχεια ασχολείται με την υποστήριξη της θέσης πως η χώρα δεν ήταν υπεύθυνη για τα παραπάνω γεγονότα υποστηρίζοντας από τη μία πως η αντιπαράθεση Αγγλία και Ρωσίας είναι αυτή που διαχρονικά δημιουργούσε εσωτερική αναστάτωση στην Ελλάδα κι από την άλλη πως η συνδρομή προς τους εμπόλεμους ομοεθνείς ήταν φυσιολογική. Επιμένει μάλιστα στη σύνεση κι ηρεμία που επιδεικνύει η Ελλάδα τα τελευταία χρόνια, αναπτυσσόμενη υλικά και πνευματικά μέσα σε μια φλεγόμενη Ευρώπη κι υποστηρίζει πως χωρίς επανάληψη αντίστοιχων συνθηκών, σύντομα θα υπάρξει μηδενισμός των ελλειμμάτων.

Στο επόμενο υποκεφάλαιο, ο συγγραφέας μελετά τα δεδομένα του προϋπολογισμού του 1877, σε συνδυασμό μάλιστα με αυτά που παραθέτει ο Leconte για το 1846 και κάποια στοιχεία του Thiersch για το 1833, προσπαθώντας να εκτιμήσει τη μελλοντική οικονομική κατάσταση της χώρας. Διαπιστώνει αρχικά σημαντική αύξηση στα φορολογικά έσοδα, γεγονός που σε συνδυασμό με την ανακατανομή αλλά όχι αύξηση των φόρων, συνεπάγεται ανάλογα σημαντική ανάπτυξη των υλικών πόρων της χώρας. Διαπιστώνει επίσης ότι τα έξοδα προέρχονται ουσιαστικά από έξι κατηγορίες: άμεσοι κι έμμεσοι φόροι, δημόσιες υπηρεσίες, δημόσια περιουσία κι επικαρπία, μεταβιβάσεις δημόσιας περιουσίας, και χρωστούμενα. Ταυτοχρόνως επισημαίνει πως

το 85% περίπου των εσόδων είναι φόροι ενώ η αναλογία έμμεσων-άμεσων είναι 3:2 τη στιγμή που το 1846 ήταν 2:3. Θεωρώντας του έμμεσους φόρους ως δείκτη της ανάπτυξης της εθνικής ευημερίας, ο Μωραϊτίνης υποστηρίζει πως υπάρχουν δυνατότητες βελτίωσης σε σχέση με το 3:1 της Αγγλίας και της Γαλλίας.

Ο έγγειος φόρος, και τα προβλήματα που δημιουργεί το σύστημά υπολογισμού κι είσπραξής του, αποτελεί το επόμενο ζήτημα που θίγει ο Μωραϊτίνης. Ενημερώνει αρχικά σχετικά με τη διάκρισή του σε τρεις κατηγορίες: στο μικτό προϊόν της γης για τις ενοικιάσεις, ανα στρέμμα για τις φυτείες, μόνο στο τελωνείο για εξαγωγή προϊόντα όπως η σταφίδα και τα σύκα. Ο υπολογισμός όμως του φόρου με βάση το μικτό εισόδημα κι η κρατική επίβλεψη της συγκομιδής δημιουργεί σύμφωνα με το συγγραφέα κάποια προβλήματα (ίσως φόρος για άνισα έξοδα των παραγωγών, καθυστέρηση κυκλοφορίας της παραγωγής λόγω της κρατικής επίβλεψης, το κρατικό εισόδημα εξαρτάται από τον τρόπο εκμετάλλευσης του κάθε παραγωγού). Καταλήγει, έτσι, πως οι σκέψεις χρόνων για αλλαγή του συστήματος είτε με είσπραξη σε χρήμα είτε με ορισμό σταθερού ενοικίου πρέπει να πραγματοποιηθούν καθώς θα ενισχύθούν τα έσοδα παρά τη βέβαιη αναταραχή για κάποιο διάστημα.

Στη συνέχεια παρατίθενται αναλυτικότερες πληροφορίες για κάποια από τα σημαντικότερα κρατικά έσοδα: το χαρτόσημο, την εξόρυξη, το φόρο επιτηδεύματος, τα ταχυδρομεία, τα τηλεγραφήματα και τα χρωστούμενα. Εκφράζει ικανοποίηση για την αποδοτικότητά του χαρτοσήμου και διαπιστώνει τη σημαντική αύξηση των εσόδων από την εξόρυξη (ειδικά από τη σύριδα και τις αλυκές) και το φόρο επιτηδεύματος. Εκτενέστερη είναι η αναφορά για τα ταχυδρομεία αφού ο Μωραϊτίνης παραθέτει πληροφορίες και σχόλια για τον τρόπο οργάνωσης και την ανάπτυξή τους. Όσον αφορά τα ταχυδρομεία, τον καθρέφτη της ανάπτυξης όπως γράφει, επαινεί τη δραστηριότητά τους, δεδομένων μάλιστα της ιδιαίτερης μορφολογίας και τις ελλείψεις υποδομής της χώρας. Ακόμα λεπτομερέστερος είναι ο συγγραφέας για την τηλεγραφική υπηρεσία της χώρας που ιδρύθηκε το 1859. Μας ενημερώνει για την εξέλιξη της υποδομής και του αριθμού των τηλεγραφημάτων²⁸ όπως όμως και για το γεγονός πως η υπηρεσία είναι ελλειμματική. Ωστόσο προσθέτει πως η Ελλάδα δεν είναι η μόνη χώρα με ελλειμματική υπηρεσία και

²⁸1859: 5 πρακτορεία, 1861: 10 πρακτορεία. 1877: 74 πρακτορεία με 134 τηλέγραφους και 402 εργαζόμενους. Αριθμός τηλεγραφημάτων: 5.500 το 1859 και 235.000 το 1877.

πως η κατάσταση βελτιώνεται. Μας πληροφορεί επίσης για τη τηλεγραφική σύνδεση αρκετών νησιών, για τη σύνδεση της χώρας με Ιταλία και Τουρκία και καταλήγοντας δηλώνει απόλυτα ικανοποιημένος όσον αφορά το στοιχείο αυτό του «μοντέρνου πολιτισμού». Πριν ολοκληρώσει το υποκεφάλαιο ανάλυσης του προϋπολογισμού, ο Μωραϊτίνης επισημαίνει τα σημαντικά έσοδα που μπορούμε βάσιμα να προσδοκούμε από τα χρωστούμενα που δημιουργούνται διαχρονικά, ιδιαίτερα σε συγκεκριμένες κατηγορίες φόρων, βάσει της βελτιωμένης κατάστασης του λαού που δε βρίσκεται πια στα όρια της επιβίωσης.

Στο τελευταίο υποκεφάλαιο το βιβλίο ασχολείται με το κρίσιμο ζήτημα του ελληνικού δημόσιου χρέους του οποίου η εξυπηρέτηση απαιτεί ετησίως περίπου 12,35 εκατομμύρια δραχμές. Ο Μωραϊτίνης εξετάζει ξεχωριστά το εσωτερικό (7,29 εκατομμύρια δραχμές) και το εξωτερικό (1,25 εκατομμύρια δραχμές) προσπερνώντας με ένα σύντομο επεξηγηματικό σχόλιο τα 3,82 εκατομμύρια που αντιστοιχούν σε συντάξεις κι αποζημιώσεις και τα οποία δε θεωρεί καθαυτό χρέος λόγω του ότι δε χρησιμοποιήθηκαν με κανένα τρόπο για την κάλυψη των αναγκών της κρατικής διοίκησης.

Έτσι, εξετάζεται αρχικά τη σύνθεση του εσωτερικού χρέους, το κύριο μέρος του οποίου (6,29 εκατομμύρια δραχμές) αποτελεί το εξοφλητέο χρέος που δημιουργήθηκε από τα δάνεια που συνήψε το κράτος από το 1862 έως το 1876 κι οι τίτλοι του οποίου βρίσκονται σε Ελλάδα κι εξωτερικό όντας περιζήτητοι λόγω της ακρίβειας της Ελλάδας στην εξυπηρέτηση τους ειδικά σε σχέση με τα δεδομένα στην υπόλοιπη Ανατολή. Το υπόλοιπο μέρος του εσωτερικού χρέους, αποτελείται αφενός από τα μικρά αναλογικά ποσά που αντιστοιχούν σε μικρής διάρκειας δάνεια που το κράτος συνάπτει κι εξοφλεί ετησίως και τις ομολογίες θησαυροφυλακίου που εκδίδονται για την εξυπηρέτηση τρεχουσών αναγκών.

Όσον αφορά το εξωτερικό χρέος, αυτό συνίσταται σε ετήσιες δόσεις 228.000 δραχμών, ως αποζημιώσεις στον Όθωνα, κι ενός εκατομμυρίου δραχμών για την εξυπηρέτηση του δανείου των 60 εκατομμυρίων φράγκων που εγγυήθηκαν το 1832 οι τρεις Προστάτιδες Δυνάμεις και για το οποίο ο Μωραϊτίνης αναφέρει αρκετές λεπτομέρειες χρησιμοποιώντας ουσιαστικά την έκθεση Μεταξά και τις θέσεις του Leconte, του οποίου αποσπάσματα παραθέτει εκτενώς. Έτσι, υποστηρίζει πως η Ελλάδα είχε ήδη από το 1843 πληρώσει δόσεις που αντιστοιχούσαν σε σχεδόν πλήρη αποπληρωμή του, τη στιγμή που δεν κατάφερε ποτέ να αξιοποιήσει με παραγωγικό τρόπο πάνω

από 5 εκατομμύρια δραχμές, γεγονός που οφείλεται στη διαχείριση των ποσών του δανείου από έναν ξένο αυταρχικό μονάρχη, περιτριγυρισμένο για καιρό από ξένους συμβούλους και στρατό. Επισημαίνει επίσης πως παρά την αδικία εις βάρος της, η χώρα αναγνωρίζει κι εξυπηρετεί ετησίως αυτό το χρέος της.

Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την ανάλυση του ζητήματος του χρέους που κι ο Μωραϊτίνης ονομάζει «παραταθέν». Στο ζήτημα αυτό, ο συγγραφέας επιμένει περισσότερο από ότι στα προηγούμενα, πρόκειται όμως κυρίως για ακριβή παράθεση αποσπασμάτων του έργου του Leconte που εξιστορούν τη συγκεκριμένη υπόθεση επεξηγώντας την ιδιαιτερότητά της. Έτσι, επαναλαμβάνει τα ποσοτικά δεδομένα και τα επιχειρήματα των κατόχων των ομολογιών των δανείων της ανεξαρτησίας περί «δανείου υψηλού κινδύνου» όπως και τα επιχειρήματα της ελληνικής πλευράς, είτε αυτό που αναφέρεται σε τοκογλυφικούς όρους, είτε τη θέση του Καποδίστρια περί «μη αναγνώρισης της διαπραγματεύσεως». Ο ίδιος υποστηρίζει πως η ανεξάρτητη Ελλάδα δεν μπορεί να είναι υπόχρεη σε δεσμεύσεις της μεγαλύτερης εδαφικά και πληθυσμιακά επαναστατημένης Ελλάδας. Σε κάθε πάντως περίπτωση αναγνωρίζει πως παρότι άδικο, η χώρα πρέπει να διευθετήσει τη συγκεκριμένη υπόθεση που την κρατά έξω από τα ευρωπαϊκά χρηματιστήρια. Η συνολική τελικά πρόταση του Μωραϊτίνη είναι η σύναψη μεγάλου δανείου στις Η.Π.Α., αποπληρωμή όλων των χρωστούμενων (συμπεριλαμβανομένου της ρύθμισης του «παραταθέντος») και παραγωγική αξιοποίηση του μικρού υπολοίπου σε δημόσια έργα. Κατά την άποψή του η αποκατάσταση της φερεγγυότητας της χώρας κι η επακόλουθη είσοδος της στα ευρωπαϊκά χρηματιστήρια θα ανοίξει το δρόμο για απορρόφηση ξένων κεφαλαίων, εκτίναξη της γεωργικής και βιομηχανικής παραγωγής και του δημόσιου πλούτου κι αύξηση των πόρων του θησαυροφυλακίου.

4.10 Πολιτική κατάσταση

Το έκτο κεφάλαιο του δευτέρου μέρους και τελευταίο του βιβλίου ασχολείται με την κατάσταση της ελληνικής πολιτικής ζωής. Ο συγγραφέας ξεκινά από τη διαπίστωση πως είναι παράλογο να θεωρείται πως ένας γεμάτος αρετές ελληνικός λαός κυβερνιέται από πολιτικούς γεμάτους μειονεκτήματα, ιδιαίτερα στη χώρα που ισχύει η πιο γενική ψήφος. Σε αυτήν τη βάση

στηρίζει τη διερεύνηση των αδυναμιών της ελληνικής πολιτικής ζωής που ακολουθεί.

Αφετηρία αυτής της διερεύνησης αποτελεί ο ισχυρισμός του Μωραϊτίνη πως το έργο της εκπαίδευσης και διαφώτισης ενός λαού είναι πολύ δυσκολότερο και χρονοβόρο από αυτήν ενός ατόμου. Απαιτείται ο συντονισμός πολλών ανεξάρτητων θελήσεων, η συνειδητοποίηση όχι μόνο της σημασίας των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων αλλά και του τρόπου χρήσης τους κι ο χρόνος που η μια γενιά θα χτίσει πάνω στην εμπειρία της προηγούμενης. Όλα αυτά, ισχυρίζεται ο συγγραφέας ισχύουν ακόμη περισσότερο για την Ελλάδα που πέρασε απότομα και καινοφανώς από τη σκλαβιά και την πολιτική παθητικότητα στην πολιτική κυριαρχία και στην πιο φιλελεύθερη δημοκρατία. Απαιτείται όμως χρόνος και προσπάθεια για να γίνει η μετάβαση από την κρίση με βάση το προσωπικό, οικογενειακό και κοινοτικό συμφέρον στην πολιτική με βάση αρχές κι ιδέες. Ο χρόνος λοιπόν ήδη δίδαξε στους Έλληνες τη μετριοπάθεια, την επιδίωξη του γενικού συμφέροντος και την πάλη των ιδεών κι όπως στο παρελθόν συνέβη με όλα τα έθνη, η Ελλάδα προχωρά και προοδεύει μέσα από τις δυσκολίες της δημοκρατικής εγκαθίδρυσης, με τη συνταγματική ζωή να μετρά μόνο δώδεκα χρόνια. Επιπλέον, συμπληρώνει ο συγγραφέας, αντίστοιχα με τον λαό εκπαιδεύτηκαν κι οι πολιτικοί του αρχηγοί που είχαν συνηθίσει στο ψέμα και τη διαφθορά. Επισημαίνεται επίσης η δυσμενής ελληνική ιδιαιτερότητα να προηγείται το Σύνταγμα της δημιουργίας των πόρων και της ευημερίας που αυτό προορίζεται να μοιράσει και χωρίς τους οποίους η ανάγκη επιβίωσης προωθεί το προσωπικό συμφέρον πάνω από το δημόσιο.

Σε αυτό το σημείο, ο Μωραϊτίνης αναρωτιέται αν μήπως τελικά πραγματική αιτία των πολιτικών ανωμαλιών είναι η ανισορροπία που υπάρχει στη χώρα μεταξύ των ελεύθερων επαγγελματιών και των δημοσίων θέσεων κι αξιωμάτων. Πρόκειται σύμφωνα με το συγγραφέα για ανισορροπία που δημιουργείται από τους συρρέοντες Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που αναζητούν μια γραφειοκρατική σταδιοδρομία δημιουργώντας μια εκ περιτροπής δυσανεστήμενη, λόγω της ανεπάρκειας των θέσεων, εκλογική πελατεία. Στη βάση αυτού του φαινομένου, ο Μωραϊτίνης βλέπει τη λάθος διεύθυνση των συνόρων των δύο κρατών. Η κακή εικόνα των Ελλήνων πολιτικών, αλληλοκατηγορούμενων, τυφλωμένων από την εξουσία, διατεθειμένων να ξεχάσουν τις πεποιθήσεις τους και τα συμφέροντα του κράτους για λογαριασμό των οπαδών τους που φτάνουν από παντού μπορεί να λυθεί είτε με τη μεταστροφή της οθωμανικής εξουσίας στη λογική, είτε με την απόδοση στην Ελλάδα των κατεχόμενων επαρχιών της. Ο συγγραφέας

υποστηρίζει ακόμα πως το αντεπιχείρημα ότι η Ελλάδα δεν είναι έτοιμη και κατάλληλα εκπαιδευμένη αντικρούεται από το γεγονός πως αυτή η ανωριμότητα οφείλεται ακριβώς στη διαιώνιση της κατάστασης και την ουσιαστική εμπλοκή αυτών των επαρχιών στην πολιτική και κοινωνική ζωή της.

Αντιπαρερχόμενος λοιπόν το ερώτημα αν η Ελλάδα έχει κανονική πολιτική ζωή, προσπαθεί να απαντήσει στο ερώτημα εάν μέσα σε αυτές τις δυσκολίες το μονοπάτι που ακολουθείται είναι καλό. Αποδεικνύει λοιπόν την βελτίωση των πραγμάτων εξετάζοντας τρεις διαφορετικές ταραχώδεις περιόδους της πολιτικής ζωής της χώρας: την επαύριο της απελευθέρωσης, την καθάρση του Όθωνα το 1862 και τα Σηλιτικά το 1875. Για τον Μωραϊτίνη, η πρώτη περίπτωση αντιπροσωπεύει την απουσία πολιτικής εκπαίδευσης, την εξουσία των μειοψηφιών, την απουσία κοινωνικής αρχής, την ατομικότητα πάνω από κάθε πολιτικό καθήκον. Η δεύτερη χαρακτηρίζεται από την πολιτική συνειδητότητα, σκέψη και πράξη, την πολιτική ωριμότητα κι εκπαίδευση αλλά παρότι δεν ακολούθησαν ακρότητες, δεν παύει να συνιστά στρατιωτική εξέγερση. Τέλος, η τρίτη περίπτωση συμβολίζει μια στάση υποδειγματικής πολιτικής ωριμότητας κι εκπαίδευσης από όλους ανεξαιρέτως τους πρωταγωνιστές κι επιπλέον την αποσαφήνιση δυο πολιτικών ρευμάτων και κομμάτων που στην δύσκολη στιγμή οι αρχηγοί τους παραμέρισαν τις διάφορές τους.

Ακολουθεί μια αρκετά αναλυτική περιγραφή των σημαντικότερων πολιτικών προσωπικότητων της εποχής (Γεωργίου Α΄, Βούλγαρη, Κουμουνδούρου, Δεληγιώργη, Ζαΐμη, Τρικούπη) που καταλήγει πως η Ελλάδα διαθέτει σπουδαίο κι αλλαγμένο εκ των πραγμάτων πολιτικό προσωπικό. Τέλος, το κεφάλαιο και το βιβλίο ολοκληρώνεται από τη μία με το εγκώμιο της ελληνικής πολιτικής εκπαίδευσης που επιτρέπει στη χώρα να παραμένει μόνη ψύχραιμη στο «καμίни της Ανατολής» κι από την άλλη με την υπενθύμιση πως αυτή η ηρεμία δεν πρέπει να παρεξηγηθεί γιατί το μέλλον ανήκει στους λαούς που παλεύουν.

Κεφάλαιο 5

Δευτερεύουσες πηγές

Στο πλαίσιο της όσο το δυνατόν πληρέστερης διαπραγμάτευσης της προβληματικής της εργασίας, εξηγήσαμε ήδη από την εισαγωγή πως παράλληλα με τις τρεις βασικές πηγές, θα παρουσιάσουμε μια σειρά δευτερευουσών πηγών, που στο σύνολό τους τοποθετούνται στην τελευταία εικοσαετία της υπό μελέτη περιόδου (1857, 1866, 1869, 1870, 1877-78, 1878). Θεωρούμε πως με αυτόν τον τρόπο αναπληρώνεται επαρκώς η φαινομενική ανισομέρεια του τρόπου με τον οποίο μοιράζεται η υπό εξέταση περίοδος από τις τρεις βασικές πηγές (1833-38, 1847, 1877) Έτσι λαμβάνεται επίσης υπόψιν, αφενός το καθόλου ανεξάρτητο με την προβληματική της εργασίας γεγονός της ύπαρξης αναλογικά μικρότερης ποσότητας αξιοποιήσιμων πηγών στο πρώτο διάστημα, αφετέρου η μεγαλύτερη πυκνότητα του ιστορικού χρόνου στο δεύτερο διάστημα. Σε κάθε περίπτωση πάντως, ο δευτερεύων-επικουρικός χαρακτήρας των έξι αυτών πηγών επιτάσσει τη συνοπτικότερη παρουσίαση του περιεχομένου τους, έτσι όπως αυτή ακολουθεί παρακάτω.

5.1 Κορωναίος

Την πρώτη χρονολογικά από αυτές αποτελεί το «*Aperçu sur l'avenir de la Grèce*» («Επισκόπηση του μέλλοντος της Ελλάδας») του Πάνου Κορωναίου που εκδόθηκε στο Παρίσι το 1857. Ο Κορωναίος γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1809, αλλά σε μικρή ηλικία βρέθηκε στα Επτάνησα απόπου καταγόταν, κι έκανε τις σχολικές του σπουδές στην Ιόνιο Ακαδημία. Σε ηλικία 17 χρόνων και για τρία χρόνια κατατάσσεται εθελοντικά και υπηρετεί διαδοχικά στα γαλλικά

τακτικά στρατιωτικά στρώματα των Fabvier και Maison. Με την ίδρυσή της, εισέρχεται στη Σχολή Ευελπίδων και το 1831 αποφοιτά ως πρώτος της πρώτης σειράς αποφοίτων. Υπηρετεί ανερχόμενος την ιεραρχία στο Πυροβολικό και το 1843 τάσσεται στο πλευρό των Συνταγματικών. Σε κόντρα με τον βασιλιά Όθωνα, τίθεται το 1853 σε προσωρινή αργία έξι χρόνων κι αναχωρεί για το Παρίσι, όπου ασχολούμενος κυρίως με στρατιωτικές μελέτες, εκδίδει το 1857 το βιβλίο που μας απασχολεί. Αξίζει βέβαια να αναφερθεί ότι παρεμβάλλεται και μάλιστα λίγο πριν την έκδοση του βιβλίου, η συμμετοχή του στον Κριμαϊκό Πόλεμο από το 1854 ως το 1856 στο πλευρό του ρωσικού στρατού σαν επικεφαλής των λιγοστών δυνάμεων Ελλήνων εθελοντών που πολέμησαν στο Δούναβη και την Κριμαία. Μόλις ένα χρόνο μετά ο Κορωνάιος εντυπωσιάζεται με την έκδοση ενός βιβλίου 64 σελίδων με το οποίο ο ίδιος δηλώνει πως σκοπεύει να υπερασπιστεί την εξωτερική κι εσωτερική ειρήνη και τα έργα της σαν την μοναδική συνθήκη που μπορεί να εγγυηθεί την πνευματική κι υλική ανάταση του έθνους. Τέλος, προσπαθεί εκτός αυτής της συνθήκης να εντοπίσει και τα κατάλληλα μέσα και μάλιστα αυτά «που συνάδουν περισσότερο με τον μοντέρνο πολιτισμό», ενώ δηλώνει ότι απευθύνει αυτές του τις σκέψεις για το τί είναι δυνατόν να γίνει στους συμπατριώτες του και σε φίλους της Ελλάδας.

Το βιβλίο ξεκινά με μια εκτενή αφιέρωση στο βαρόνο Σίνα στην οποία ο Κορωνάιος, ανακοινώνει για πρώτη φορά το σκοπό του έργου του, την υποστήριξη της θέσης πως η ανάπτυξη του πολιτισμού και τα έργα της ειρήνης είναι που θα βάλουν την Ελλάδα στο δρόμο της προόδου. Με την εκτενέστερη υποστήριξη της ίδιας ακριβώς θέσης ξεκινά και η εισαγωγή που προηγείται του κυρίως μέρους του βιβλίου. Επιμένει μάλιστα ιδιαίτερα σε ένα σχήμα που περιγράφει τα συμφέροντα του σύγχρονου κόσμου ως στενά και περίπλοκα συνδεδεμένα, κατάσταση που διευκολύνει τη μετάδοση νέων ιδεών και μέσων απόκτησης της υλικής ευημερίας – ιδεών και μέσων που υποκαθιστούν τα όπλα στη νέα μορφή του πολέμου που κρίνει το μέλλον των λαών. Σε αυτήν τη βάση προχωρά, με σκωπτική για την Ευρώπη και την Τουρκία διάθεση, σε μια αρχική επιγραμματική σύγκριση της Ελλάδας και της Τουρκίας σε επιμέρους τομείς (διοίκηση, νομοθεσία, εκπαίδευση, ναυτιλία, αστική συγκρότηση, γεωργία και πληθυσμιακή κίνηση), προσπαθώντας να αναδείξει το αδιαμφισβήτητο, παρά τις μειονεκτικές αρχικές συνθήκες, ελληνικό προβάδισμα. Ολοκληρώνοντας, επαναλαμβάνει την πεποίθηση του πως οι κατακτήσεις στον τομέα του πολιτισμού είναι που σε συνδυασμό με την ευφυΐα, την υπομονή και τη δουλειά θα φέρουν την

εσωτερική ευημερία που πρέπει να απασχολήσει τους συμπατριώτες του.

Το κυρίως μέρος του βιβλίου (46 σελίδες) τιτλοφορείται «Επισκόπηση ενός σχεδίου δημοσίων έργων προς επιχείρηση κι οικονομικών ιδρυμάτων προς ίδρυση στην Ελλάδα» (*«Aperçu d'un projet de travaux publics à entreprendre en Grèce, ainsi que d'établissements financiers à y fonder»*) και ξεκινά με έναν πρόλογο οκτώ σελίδων. Ο Κορωνάιος αποδίδει την αξιοσημείωτη διαχρονικά εμπορική δραστηριότητα του ελληνικού λαού σε μια ενστικτώδη ιδιαιτερότητά του καθώς και στη γεωγραφική θέση της χώρας. Ταυτόχρονα διαπιστώνει συνεχή ανάπτυξη του ελληνικού ναυτικού εμπορίου, ακόμα και κατά τη διάρκεια του απελευθερωτικού αγώνα κι επισημαίνει την ανάδειξη της Σύρου σε διεθνές ναυτιλιακό κέντρο. Σε αυτούς ακριβώς τους πόρους, σε συνδυασμό με τη μικρή ποσοτικά αλλά ποιοτική αγροτική παραγωγή, αποδίδει την ανάπτυξη των πόλεων και την επέκταση της ελληνικής γεωργίας παρά τις αρχικές συνθήκες ολικής καταστροφής που είχε επιφέρει ο πόλεμος. Σε αυτόν επίσης τον εμπορικό ζήλο εντοπίζει το ρόλο της χώρας ως διεθνούς παράγοντα διαμεσολάβησης του δυτικού κόσμου στην Ανατολή. Οι διαπιστωμένες ικανότητές της κι η γνώση κι η εμπειρία της στην ευρύτερη περιοχή, έχοντας ως μόνη προϋπόθεση την καλοδιοίκηση της, την καθιστούν τον πιο φυσιολογικό κι αναγκαίο συνεργάτη και μεσίτη των δυτικών συμφερόντων στην Ανατολή. Με αυτήν την έννοια κι απουσία οποιασδήποτε κακοπιστίας, αναπτύσσεται ήδη σημαντικά η συνεργασία αγγλικών, γαλλικών, αυστριακών κι αμερικανικών εμπορικών συμφερόντων με ολοένα και περισσότερα ελληνικά εμπορικά γραφεία στη Δύση, προς όφελος όλων των εμπλεκομένων.

Ο συγγραφέας επιμένει στο ζήτημα της καλής διακυβέρνησης της χώρας, θέτοντας ως προϋπόθεση της εμπορικής ευημερίας, την εσωτερική ασφάλεια και την ύπαρξη των κατάλληλων προς διευκόλυνση των συναλλαγών θεσμών. Διαπιστώνει τη διατήρηση του φαινομένου της ληστείας, τις ευθύνες όμως για την οποία αποδίδει στη γειτονική Τουρκία, αφού σε ότι αφορά τις εσωτερικές αιτίες της, υποστηρίζει πως σε διάφορες στιγμές ενήργησε θαρραλέα κι αποτελεσματικά. Εφιστά έτσι την προσοχή στην έγκυρη και συνολική γνώση της πραγματικότητας και στις υπαρκτές και συνεχιζόμενες παρά τις δυσκολίες προόδους της χώρας. Τοποθετεί επίσης με επιμονή την Ελλάδα στο στρατόπεδο του ευρωπαϊκού πολιτισμού, οι ιδέες του οποίου την απελευθέρωσαν και την καθοδήγησαν έκτοτε στην οργάνωση και τη σημαντική της πρόοδο που δεν μπορεί παρά να συνεχιστεί ειδικά μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο που θέτει σαφώς νέες κατευθύνσεις για τις

υποθέσεις της. Ολοκληρώνοντας τέλος, επισημαίνει το γεγονός πως η χώρα ακολούθησε πάντα με συνέπεια το δρόμο του φιλελευθερισμού (αναφέρει μάλιστα το παράδειγμα του προσφάτως ψηφισθέντος τελωνειακού νόμου) και σημειώνει την αντικειμενική δυσκολία για ακριβείς υπολογισμούς εξαιτίας της φυσιολογικής, λόγω της νεότητας του κράτους, έλλειψης στατιστικών και πληροφοριών. Η συνέχεια του βιβλίου χωρίζεται σε δώδεκα επιμέρους άρθρα που πραγματεύονται ακριβώς τα δημόσια έργα προς επιχείρηση και τα οικονομικά ιδρύματα προς ίδρυση εξετάζοντας αντίστοιχους τομείς: επικοινωνιακές οδοί, Ισθμός της Κορίνθου, λιμάνια, εκχερσώσεις, κανάλια/πηγάδια, ορυχεία, λατομεία, δάση, τηλεγραφία, γκάζι, αποθήκευση/διαμετακόμιση και πίστη.

Το ζήτημα των επικοινωνιακών οδών (14 σελίδες) χωρίζεται στις επιμέρους κατηγορίες των αμαξωτών δρόμων και των σιδηροδρόμων. Όσον αφορά την πρώτη, ο Κορωνάιος την προσεγγίζει από τις πλευρές του κόστους, της κίνησης και της κατάστασής τους. Σχετικά με το κόστος οι απόψεις του διατυπώνονται με σαφήνεια και συντομία. Εκτιμά το κόστος κατασκευής πολύ χαμηλότερο από τα ευρωπαϊκά δεδομένα (το πολύ 12.000 δρχ/χμ), με βάση τα έξοδα των πρόσφατων έργων, το γεγονός πως η γη ανήκει πλειοψηφικά στο Κράτος που φέρεται διατεθειμένο να τη διαθέσει σε έργα οδοποιίας, τις διαθέσιμες και φτηνές πρώτες ύλες (κυβόλιθοι, ασβεστόλιθοι, χώμα, ξυλεία), την απουσία ποταμών κι άρα δαπανηρών εργασιών και τα διαθέσιμα χαμηλού κόστους εργατικά χέρια. Στη δεύτερη προσέγγιση, αυτή της κίνησης των δρόμων της χώρας, ο συγγραφέας ξεκινά υπολογίζοντας το χρηματικό ύψος της εμπορευματικής κίνησης εσωτερικού κι εξωτερικού αλλά κι αυτής των ανθρώπων. Υποθέτοντας ως πρωταρχικά αναγκαίο ένα δίκτυο 1.000χμ και συνεκτιμώντας την ιδιαιτερότητα των μεταφορών της χώρας, που διεκπεραιώνονται αποκλειστικά με μουλάρια καθιστώντας τες εξαιρετικά ασύμφορες¹, υποστηρίζει πως υφίστανται, χωρίς να υπολογίζονται τα περαιτέρω πλεονεκτήματα, τεράστια περιθώρια κέρδους τόσο για τις μεταφορές, όσο και για το δημόσιο και τις επιχειρήσεις που θα αναλάβουν τις εργασίες. Ο Κορωνάιος τέλος αναφέρει την ύπαρξη στη χώρα δύο δικτύων: ενός με κέντρο Αθήνα-Πειραιά και σύνδεση με τις πόλεις τις Στερεάς Ελλάδας, της Τουρκίας και την Πελοπόννησο κι ενός με κέντρο την Τρίπολη και σύνδεση με Λακωνία-Μεσσηνία, Αργολίδα-Κορινθία-Αθήνα και Αχαΐα. Ο ρόλος της πρωτεύουσας είναι κεντρικός στο πρώτο δίκτυο τόσο για την προμήθεια προϊόντων

¹Υπολογίζει για διήμερη μεταφορά φορτίου 100 οκάδων σιταριού επιβάρυνση 26% επί της τιμής.

μεταποίησης, όσο και για την κατανάλωση ή εξαγωγή των προϊόντων των υπολοίπων επαρχιών. Το δίκτυο της Πελοποννήσου, αντίστοιχα προμηθεύει το εσωτερικό και διοχετεύει την κίνηση των εμπορευμάτων και την παραγωγή είτε προς Ιόνιο είτε προς Αιγαίο, με το συγγραφέα να στέκεται ιδιαίτερα στη σημασία της Τρίπολης. Σύντομη αναφορά γίνεται επίσης στο αποτυχημένο σχέδιο κατασκευής σιδηροδρόμου στον μεγάλης σημασίας άξονα Σπάρτη-Γύθειο.

Στο σημείο αυτό, ο Κορωναίος περνά στο ζήτημα των σιδηρόδρομων που θεωρεί πως θα είχαν ένα ευοίωνο μέλλον και που συνδέει άμεσα με την προτεραιότητα στέρεης εγκαθίδρυσης της χώρας. Προτείνει την κατασκευή προσωρινά τριών αξόνων: ενός πρώτου από τον Νότο στο εσωτερικό της Πελοποννήσου, τον Ισθμό, τη Στερεά Ελλάδα και τα βόρεια σύνορα όπου θα συνδεόταν με το τουρκικό δίκτυο, ενός δεύτερου στην Πελοπόννησο που θα συνέδεε Αιγαίο και Ιόνιο κι ενός τρίτου στη Στερεά, από Αθήνα και Πειραιά προς Ιόνιο. Το προτεινόμενο δίκτυο, μήκους 700χμ θα συνέδεε τις βασικές πόλεις του βασιλείου και θα συμπληρωνόταν από αμαξωτούς δρόμους σύνδεσης των δευτερευουσών πόλεων με τα λιμάνια της χώρας. Ο συγγραφέας αναφέρει τις απόψεις περί οικονομικής αδυναμίας του κράτους και ακαταλληλότητας της χώρας για το νέο μέσο. Υποστηρίζοντας όμως πως «κάθε νέα ιδέα αργεί να αποκτήσει ρίζες», τις αντιπαρέρχεται με μια σειρά επιχειρημάτων: η διαρρύθμιση της χώρας δεν απαιτεί παρά ένα μικρό σε μήκος δίκτυο, ο ορεινός χαρακτήρας προσπερνάται από την ύπαρξη περασμάτων, το οικονομικό κόστος είναι πολύ μικρότερο από ότι στην Ευρώπη² ενώ υπάρχει αφθονία κεφαλαίων, πρώτων υλών κι εργατικών χεριών. Η τελευταία αυτή παράδοξη παρατήρηση, σε πλήρη διαφωνία με τις υπόλοιπες πηγές και την ιστορική έρευνα, αρκεί για να τεκμηριώσει την υπέρμετρη αισιοδοξία του συγγραφέα³. Στέκεται όμως κυρίως στο γεγονός πως η γη, που αποτελεί το σημαντικότερο οικονομικό κόστος στην Ευρώπη, είναι στην Ελλάδα πλειοψηφικά κρατικής ιδιοκτησίας. Προτείνει μάλιστα την υιοθέτηση του σημαντικά πιο ολιγοδάπανου αμερικανικού⁴ συστήματος κατασκευής. Τέλος, ιδιαίτερη κι εκτενής αναφορά γίνεται στο ζήτημα της κατασκευής του σιδηρόδρομου Αθήνας-Πειραιά, η σημασία του οποίου σύμφωνα με τον συγγραφέα δεν αμφισβητείται και για τον οποίο εκθέτει τα βασικότερα οικονομικά μεγέθη που τον καθιστούν εξίσου αναμφίβολα επικερδή.

²Αναφέρει 150.000 φράγκα/χμ. Για την Ελλάδα έναντι 400.000 φράγκων/χμ. στην Ευρώπη.

³Που αν στο συγκεκριμένο σημείο δεν προδίδει πλήρη άγνοια επί του θέματος, τότε σαφέστατα υπερεκτιμά τις εργατικές διαθεσιμότητες που μπορεί να αποδώσει η κρατική νομοθεσία για υποχρεωτική εργασία στα δημόσια έργα των όμορων στα έργα πληθυσμών καθώς και τις δυνατότητες απορρόφησης ευρωπαϊκών επενδύσεων.

⁴(Παπαγιαννάκης, 1990) για περαιτέρω πληροφορίες σχετικές με το αμερικανικό σύστημα.

Το υποκεφάλαιο των σιδηροδρόμων ολοκληρώνεται με μια σύντομη αναφορά στην απαιτούμενη προσωρινά, μικρή σιδηροδρομική γραμμή στον Ισθμό της Κορίνθου (8 σελίδες), που εισάγει τον αναγνώστη στο επόμενο άρθρο. Αναφορά γίνεται αρχικά στην τεράστια σημασία του περάσματος νοτίως της Πελοποννήσου για το διεθνές εμπόριο μεταξύ Ανατολής και Δύσης με το συγγραφέα να τονίζει πως η διώρυγα της Κορίνθου θα σήμαινε, εκτός από το σημαντικό για το εμπόριο και τη ναυτιλία κέρδος σε χρόνο, την αποφυγή του κινδύνου ναυσιπλοΐας ανοιχτά των ακρωτηρίων Ταΐναρο και Μαλέα. Προσθέτει επίσης στα πλεονεκτήματα του σχεδίου την τόνωση της ελληνικής ακτοπλοΐας, ενώ επιμένει ιδιαίτερα στην ανάδειξη της Κορίνθου σαν το σημαντικότερο λιμάνι της Μεσογείου, διαμετακομιστικό κέντρο και κύρια εμπορευματική αποθήκη της περιοχής στα πρότυπα αφενός της Σύρου αφετέρου των αποθηκών που ήδη έχει δημιουργήσει στην Κόρινθο η αυστριακή Lloyd. Επισημαίνεται επίσης η διαχρονικότητα, ήδη από την αρχαιότητα, των σχεδίων διάνοιξης διώρυγας. Ο συγγραφέας ασχολείται στη συνέχεια με αδρά τεχνικά ζητήματα της κατασκευής. Αναφέρεται στη μελέτη κι εκτίμηση του Θείρσιου και λαμβάνοντας υπόψιν τις εκτιμήσεις των σχεδίων για το Σουέζ, εκτιμά το κόστος της κατασκευής στα 28 εκατομμύρια δραχμές. Αναφέρεται επίσης στο ζήτημα του βραχώδους εδάφους του Ισθμού, για το οποίο εκτιμά, πως παρά τα προβλήματα που δημιούργησε στο παρελθόν, δε συνιστά σε καμία περίπτωση πρόβλημα για τις δυνατότητες της σύγχρονης βιομηχανίας κι επιστήμης. Τέλος, σημειώνει πως δε συμμερίζεται κάποιους φόβους για το διαφορετικό επίπεδο της θάλασσας ανάμεσα στις δύο πλευρές του Ισθμού⁵.

Τα δέκα επόμενα άρθρα είναι αναλογικά πολύ μικρότερης έκτασης (συνολικά 12 σελίδες). Όσον αφορά τα λιμάνια, επισημαίνεται ως πρώτη προτεραιότητα η ολοκλήρωση των εργασιών αναβάθμισης, ανακατασκευής και κατασκευής σε Σύρο, Πάτρα, Ναύπλιο, Ύδρα, Σπέτσες, Γαλαξίδι, Κατάκωλο, Καλαμάτα, Γύθειο. Αναφέρεται επίσης πως τα έξοδα αναλαμβάνονται πολλές φορές από τις ίδιες τις πόλεις αλλά διαπιστώνεται κι η ελλείψει κεφαλαίων ανυπαρξία προόδου των έργων εκτός της Σύρου. Σχετικά με τις εκχερσώσεις, ο Κορωνάιος υποστηρίζει πως οι συνθήκες ερήμωσης και μαρασμού των χρόνων της σκλαβιάς δημιούργησαν πολλά έλη, όμως οι εργασίες αποστράγγισης είναι εύκολες αφού υπάρχουν διέξοδοι για τα νερά. Επιμένει ιδιαι-

⁵Υποστηρίζει πως εκτός του ότι ήδη επικοινωνούν, υπήρχε ήδη η εμπειρία της Ολλανδίας και μελλοντικά αυτή του Σουέζ.

τερα στο ζήτημα της Κωπαΐδας και στη μελέτη του Sauvage⁶, κάνει τη δικιά του εκτίμηση κόστους (10.000.000 δρχ.) κι αναφέρει πως οι αποστραγγιστικές εργασίες στη χώρα γίνονται παραδοσιακά, ενώ ελλείπει κάποιου νόμου, τα νέα εδάφη μοιράζονται μεταξύ ιδιοκτήτη κι επιχειρηματία. Για το ζήτημα των καναλιών και πηγαδιών, αναφέρεται πως ελλείπει σημαντικών ποταμών τα κανάλια μπορούν να εξυπηρετήσουν μόνο αρδευτικούς σκοπούς, ενώ σημειώνεται πως εξαιτίας του ξηρού εδάφους, οποιαδήποτε εταιρεία θα είχε σημαντικά κι εξασφαλισμένα κέρδη, ασχολούμενη με την κατασκευή συστημάτων πηγαδιών και διοχέτευσης υδάτων, ιδιαίτερα αλλά όχι μόνο στην Αττική. Το έκτο άρθρο ασχολείται με την εκμετάλλευση των υπαρκτών ορυχείων της χώρας, αυτών του άνθρακα στην Εύβοια, της σμύριδας στη Νάξο και του θείου στη Μήλο. Επιμένει δε ειδικά στο ζήτημα του άνθρακα (χρήση κυρίως από κρατικά εργοστάσια κι ατμόπλοια), αναφέροντας τις πρόσφατες δοκιμές του γαλλικού ναυτικού που αναβαθμίζουν την ποιότητά του στο επίπεδο του αγγλικού με προσδοκίες ποιοτικότερων ακόμα ποσοτήτων σε μεγαλύτερο εξορυκτικό βάθος. Αναφέρεται επίσης η προσδοκία ανακάλυψης μεταλλευτικών κοιτασμάτων, η ανυπαρξία νομοθεσίας για την εκμετάλλευση κι η καλή ποιότητα της σμύριδας στη Νάξο. Όσον αφορά τα λατομεία, ο συγγραφέας διαπιστώνει την αδιαμφισβήτητη ποιότητα των μαρμάρων της χώρας και την ευκολία εξόρυξης λόγω των επιφανειακών κοιτασμάτων. Διαπιστώνει όμως κι επιμένει στην τεράστια καθυστέρηση στις μεθόδους εξόρυξης, στη χρησιμοποίηση ακόμα αρχαίων μεθόδων, που σε συνάρτηση με την απουσία δρόμων, έχει ως αποτέλεσμα τις εισαγωγές μαρμάρων στη χώρα. Ο αδιαμφισβήτητος μεγάλος δασικός πλούτος μένει επίσης ανεκμετάλλευτος παρά την εγγύτητα από τις ακτές, εξαιτίας της έλλειψης δρόμων που αποδεικνύει τη σημασία των μέσων κυκλοφορίας κι απορρόφησης των προϊόντων. Ο Κορωναίος δεν κρίνει ως επιτακτική την ανάγκη ύπαρξης ενός τηλεγραφικού δικτύου, προτείνει όμως την κατασκευή εν καιρώ τριών γραμμών (Αθήνα-Κέα-Σύρος, Αθήνα-Λαμία-Τουρκία, Αθήνα-Πάτρα-Επτάνησα-Ευρώπη), έργο με το οποίο ασχολείται ήδη η κυβέρνηση. Όσον αφορά το γκάζι σημειώνει τη χρησιμοποίησή του μόνο στην Αθήνα, τη Σύρο και την Πάτρα. Επαναφέρει επίσης το ζήτημα της σημασίας κατασκευής αποθηκευτικών εγκαταστάσεων, ειδικά στην Κόρινθο (είτε με διώρυγα είτε με σιδηρόδρομο). Τέλος, η αναγκαιότητα ανάπτυξης της πίστης στην χώρα τίθε-

⁶Πρόκειται για τον μηχανικό μεταλλείων που αναφέρει κι ο Leconte, ο οποίος κατά τη συγγραφή της εργασίας του Κορωναίου ήταν επικεφαλής της γαλλικής *CF de l'EST (Chemins de Fer de l'Est)*.

ται από τον Κορωναίο αποκλειστικά σε σχέση με τη διευκόλυνση κι ανάπτυξη της βιομηχανίας της χώρας. Στις αιτίες της σχετικής της καθυστέρησης, ο συγγραφέας απαριθμεί κατά σειρά τις μεγάλες διαθέσιμες εκτάσεις που ευνοούν τη γεωργία, τη γεωγραφική θέση που ευνοεί τη ναυτιλία, το περιπετειώδες πνεύμα του λαού που τον ωθούν σε συνεχή κινητικότητα, τον πόθο για διάκριση σε πνευματικό επίπεδο και τη συνειδητοποίηση πως δεν μπορούν ακόμα να ανταγωνιστούν την ξένη βιομηχανία. Υποστηρίζει όμως πως αναμφίβολα κι αναλογικά με τους υπόλοιπους τομείς, όταν παρουσιαστούν οι κατάλληλες προοπτικές η ελληνική βιομηχανική δραστηριότητα θα δώσει σημαντικά προϊόντα. Σημειώνει επίσης τη βελτίωση της ελληνικής μεταξουργίας και την ύπαρξη στη Σύρο μιας ευημερούσας βυρσοδεψίας, ενώ διαπιστώνει το μικρό μέγεθος της ελληνικής πίστης στην οποία θεωρεί πως χρειάζονται σημαντικές επενδύσεις⁷.

Στις τελευταίες πέντε σελίδες του βιβλίου, ο Κορωναίος ανακεφαλαιώνει αρχικά τη λογική των προτάσεων του, τις οποίες δε θεωρεί ένα συνεκτικό σχέδιο, αλλά για ιδέες που αφορούν το τί θα μπορούσε να γίνει άμεσα, χωρίς βιασύνη αλλά σταδιακά και που προϋποθέτουν και στηρίζουν την ευφυή οργάνωση κεφαλαίων. Επισημαίνει επίσης την πλήρη διαφωνία του με τις μεγαλειώδεις κατασκευές που με βάση την εμπειρία στην Ευρώπη δεν καταφέρνουν παρά να ανεβάζουν τις απαιτούμενες δαπάνες, επιβαρύνοντας τιμές κι οικονομία. Σημειώνει επίσης πως η εργασία του εκτιμήθηκε από Γάλλους επιχειρηματίες ενώ αναφέρει ότι ήδη κάποιες γαλλικές εταιρείες ενδιαφέρθηκαν ανεπιτυχώς για εργασίες στην Ελλάδα, γεγονός που επιβεβαιώνει πως χρειάζεται καλή γνώση της χώρας και των θεσμών της. Τέλος, ο συγγραφέας ολοκληρώνει πλέκοντας το εγκώμιο των Ελλήνων ευεργετών και του γαλλικού λαού ενώ επιμένει σε μια σχέση αναλογίας Γαλλίας-Ελλάδας όσον αφορά την εκπολιτιστική τους αποστολή.

5.2 Μανιτάκης

Η πραγματεία «*Aperçu sur les progrès matériels de la Grèce*» («Επισκόπηση των υλικών προόδων της Ελλάδας») του Εμμανουήλ Μανιτάκη εκδόθηκε το 1866 στην Αθήνα. Γεννημένος στην Κρήτη το 1809, ο Εμμανουήλ Μανιτάκης, υπό την προστασία ενός πλούσιου εμπόρου θείου του,

⁷Υψους 20.000.000 δρχ. από τα 70.000.000 δρχ. που υπολογίζει αμέσως μετά πως χρειάζονται συνολικά (10.000.000 δρχ. για το οδικό δίκτυο, 2.000.000 για το σιδηροδρομικό, 28.000.000 δρχ. για τη διώρυγα της Κορίνθου και 10.000.000 δρχ. για αποξηράνσεις).

έκανε τις εγκυκλοπαιδικές του σπουδές στο Παρίσι κι εισήχθη στη γαλλική Στρατιωτική Σχολή της Μετς όπου κι εκπαιδεύτηκε ως αξιωματικός του Μηχανικού. Το 1829 κατετάχθη στο Μηχανικό του ελληνικού στρατού και το 1845, με το βαθμό του Αντισυνταγματάρχη διορίσθηκε Διευθυντής Δημοσίων Έργων του Υπουργείου Εσωτερικών. Έρχεται σε σύγκρουση με τη βασίλισσα Αμαλία και τίθεται σε αργία από το 1858 ως το 1862. Στο διάστημα αυτό, αναλαμβάνει τα έργα κατασκευής του λιμανιού του Κατάκωλου και συγγράφει το «Εγχειρίδιον του Μηχανικού Σώματος». Με την έξωση του Όθωνα επανέρχεται σαν Διευθυντής Δημοσίων Έργων. Αρθρογραφεί σε γαλλικές εφημερίδες για την ελληνική κατάσταση και το 1866 εκδίδει το υπό μελέτη βιβλίο. Από τις πρώτες γραμμές αυτού του μικρού 23 σελίδων βιβλίου, ο Μανιτάκης είναι σαφής. Γράφει για να υπερασπιστεί την Ελλάδα απέναντι στις ριζωμένες ευρωπαϊκές πεποιθήσεις που θέλουν τη χώρα να μην έχει προχωρήσει στο δρόμο της προόδου. Σενσιμονιστικών επιρροών, θα επιχειρήσει κάτι τέτοιο ταυτίζοντας την πρόοδο με τα δημόσια έργα, στα οποία αποκλειστικά θα αναφερθεί στη συνέχεια. Απευθυνόμενη στην ευρωπαϊκή κοινότητα παραγόντων που ενδιαφέρονται για την κατάσταση στην Ελλάδα, η νευρωδέστατη πραγματεία του θα μεταφραστεί με τον ίδιο στόχο στη συνέχεια στα αγγλικά από ομογενείς της Βρετανίας.

Το 23 σελίδων έργο του Μανιτάκη δε διαθέτει ευκρινή εσωτερική διάρθρωση, αλλά σε κάθε περίπτωση οι δύο πρώτες σελίδες μπορούν να εκληφθούν σαν εισαγωγικές κι οι τρεις τελευταίες σαν συμπερασματικές. Εισαγωγικά λοιπόν ο συγγραφέας αναφέρει την εμπεδωμένη στους ασχολούμενους με το Ανατολικό Ζήτημα άποψη πως η Ελλάδα όχι μόνο έχει κάνει μηδενικές σχεδόν προόδους από την ανεξαρτητοποίησή της, αλλά πως είναι καταδικασμένη στην καθυστέρηση και συνεπώς στην απώλεια των αξιώσεων της για εθνική ολοκλήρωση. Ο ίδιος υποστηρίζει πως αυτή η άποψη δεν αποτελεί παρά απότοκο της ταπείνωσης του 1954 και αξιώνει μια μεγαλύτερη αρμοδιότητα του ίδιου επί των ζητημάτων προόδου. Χρησιμοποιεί μάλιστα, για να αποδείξει αυτή του την αρμοδιότητα, τη δήλωση του Lamartine το 1848 που ταύτιζε το ζητούμενο από τους αντιπάλους του Υπουργείου Προόδου με αυτό το Δημοσίων Έργων. Σε αυτό το σημείο αναφέρει ως συνήθη τακτική την εσκεμμένη σύγκριση κι εξίσωση Ελλάδας και Τουρκίας (συντά σε ζητήματα οδών επικοινωνίας), παρά τις τεράστιες διαφορές ως προ το επίπεδο της αφετηρίας, που καταλήγει να εξοβελίζει την Ελλάδα από το χαρακτηριστικά ευρωπαϊκό πεδίο βελτίωσης των υλικών και πνευματικών συνθηκών.

Το κυρίως μέρος της πραγματείας ξεκινά με το οικιστικό και πολεοδομικό ζήτημα. Ο Μανιτάκης αναφέρει πως μόνο εννιά πόλεις⁸ είχαν γλιτώσει την ολοκληρωτική καταστροφή που γνώρισαν οι υπόλοιπες όπως κι οι καλλιέργειες της χώρας. Από την απελευθέρωση όμως η εκ νέου κατασκευή αυτών των πόλεων με βάση σύγχρονα ρυμοτομικά πλάνα συνοδεύτηκε από την κατασκευή νέων (Πάτρα⁹, Σπάρτη, Μεγαλόπολη, Πεταλίδι, Πειραιάς, Ερμούπολη, Οθωνούπολη/Κάρυστος, Αμαλιάπολη, Αδάμαντας Μήλου, Νέα Κόρινθος). Έτσι σημειώνει πως στην τελείως κατεστραμμένη και μερικώς μόνο απελευθερωμένη χώρα ξαναχτίστηκαν 23 πόλεις – μεταξύ των οποίων η πλήρως ανακαινισμένη, σύγχρονη και καθόλα ευρωπαϊκή πρωτεύουσά (στην περιγραφή τη οποίας αφιερώνει σημαντική έκταση) – ιδρύθηκαν 10 νέες, ξαναχτίστηκαν τα χωριά που στο σύνολό τους (εκτός Μάνης, Εύβοιας, Β.Σποράδων και Κυκλάδων) είχαν καταστραφεί, πολλά από αυτά μετατράπηκαν σε πόλεις (π.χ. Φιλιατρά, Δημητσάνα, Λεωνίδιο, Κρανίδι, Κύμη, Αστακός) ενώ ακόμα κι οι μη κατεστραμμένες πόλεις ανακαινίστηκαν κι αναβαθμίστηκαν καθοριστικά. Συνοψίζοντας, ο Μανιτάκης υπολογίζει πως από το 1833 κατασκευάστηκαν συνολικά 30.000 σπίτια, με τις αντίστοιχες συνολικές δαπάνες να ανέρχονται στις 210.000.000δρχ (ή 250.000.000δρχ συμπεριλαμβανομένων των εργασιών σε 1600 χωριά).

Σε αυτό ακριβώς το σημείο, ο συγγραφέας επισημαίνει πως οι συγκεκριμένοι πόροι δεν υπήρξαν παρά ως αποτέλεσμα της επίμονης δουλειάς των Ελλήνων στη γη και τη θάλασσα. Παραθέτει μάλιστα τους πίνακες δημοσίων εσόδων του 1833 και του 1866, συνυπολογίζοντας τις φορολογικές αλλαγές ώστε μέσω της σύγκρισης να αποδείξει τον τετραπλασιασμό των αγροτικών προϊόντων μέσα σε 33 χρόνια. Στην ίδια λογική υπολογίζει πως η αξία των συναλλαγών του εξωτερικού εμπορίου της χώρας ανέρχεται το 1866 στις 100.000.000δρχ ενώ δεν αφιερώνει μεγάλη έκταση στο ζήτημα των «εκπληκτικών» προόδων του ελληνικού ναυτικού, που σχεδόν κατεστραμμένο μετά τον πόλεμο κατάφερε να φτάσει στο ίδιο διάστημα από τα 500 στα 5.000 πλοία, αφού θεωρεί πως αυτές οι πρόοδοι αναγνωρίζονται συχνά από τον γαλλικό κι αγγλικό Τύπο.

Στη συνέχεια, ο Μανιτάκης περνά στο ζήτημα των οδών επικοινωνίας το οποίο αναφέρει ως «θεμέλιο λίθο» της υλικής προόδου μιας χώρας, επισημαίνοντας όμως ταυτόχρονα την

⁸Ναύπλιο, Πύλος, Μεθώνη, Κορώνη, Χαλκίδα, Κάρυστος, Λαμία, Βόνιτσα, Ναύπακτος.

⁹Εκτός της ανακατασκευής της Άνω Πόλης.

ελληνική γεωφυσική ιδιαιτερότητα των θαλάσσιων οδών που κυκλώνουν και τέμνουν τη χώρα μειώνοντας την αναγκαιότητά των χερσαίων οδών. Αναφέρεται επίσης στις εντεινόμενες προσπάθειες των κυβερνήσεων που ιδιαίτερα από το 1856 με βάση το νόμο του 1852 επιδιώκουν να δημιουργήσουν σταδιακά δρόμους που θα δώσουν διέξοδο στη θάλασσα για τα προϊόντα των εσωτερικών πεδιάδων. Παραθέτει επίσης τον πίνακα των εθνικών οδών (βασιλικών και νομαρχιακών) που κατασκευάστηκαν από το 1833 υπολογίζοντας το συνολικό του μήκος σε 380,7χμ., πλειοψηφικά μάλιστα ορεινού χαρακτήρα. Υποστηρίζει μάλιστα πως με αυτόν τον ρυθμό και τις συνεχώς αυξανόμενες πιστώσεις¹⁰, το οδικό δίκτυο θα έχει ολοκληρωθεί στα επόμενα δέκα χρόνια, ενώ επισημαίνει πως αυτές οι πιστώσεις αφορούν μόνο τις τεχνικές εργασίες αφού οι υπόλοιπες εκτελούνται από τους κατοίκους των γύρω περιοχών.

Πριν περάσει στα λιμενικά έργα, ο Μανιτάκης κάνει μια σύντομη αναφορά στην πενία της χώρας σε κτίσματα πολυτελείας αντίστοιχα των παλατιών της Κωνσταντινούπολης, αλλά εγκωμιάζει επίσης την ιδιωτική πρωτοβουλία στο ζήτημα της αγαθοεργίας και της επίτευξης εθνικών σχεδίων (πχ. Πανεπιστήμιο). Όσον αφορά τα λιμενικά έργα, υποστηρίζει πως σε αυτόν τον τομέα παρουσιάζεται η ευφυΐα του έθνους. Αναφέρει πως καθεμία από τις 22 ναυτικές πόλεις (σε σύνολο πληθυσμού ενός εκατομμυρίου) προσέτρεξε να υπαχθεί στο γενικό νόμο για τις λιμενικές εργασίες αναλαμβάνοντας βαριές χρεώσεις και στη συνέχεια αναφέρεται στις σημαντικότερες επιμέρους από αυτές σε Πειραιά, Σπέτσες, Ναύπλιο, Κορώνη, Κυπαρισσία, Κατάκωλο, Κυλλήνη, Πάτρα, Ν.Κόρινθο, Σύρο, Άνδρο, Τήνο, Νάξο, Θήρα και Χαλκίδα¹¹. Περιγράφει το είδος των εργασιών (καθαρισμός-διαπλατύνσεις-εκβαθύνσεις λιμανιών, κατασκευή-ανασκευή αποβάθρων, βραχιόνων, μολων κ.α..) προσφέροντας ταυτόχρονα συνοπτικές πληροφορίες για τη σημασία και το χαρακτήρα του κάθε λιμανιού. Η αναφορά τέλος στη βιομηχανία είναι σύντομότερη (μία σελίδα) με το Μανιτάκη να επισημαίνει πως κι αυτή γνωρίζει πρόοδο (αναφέρει τη λειτουργία στη χώρα 20 ατμομηχανών) και να επισημαίνει τις σημαντικές προόδους σε Σύρο και Πάτρα.

Ο επίλογος της πραγματείας ξεκινά με την ανακεφαλαίωση των βασικότερων αριθμητικών δεδομένων και το συγγραφέα να αναρωτιέται ποιο από τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά έθνη έχει

¹⁰Χρηματικό ύψος των ετήσιων πιστώσεων: 1856: 46.000 δρχ., 1857: 66.000 δρχ., 1858: 156.000 δρχ., 1859: 253.000 δρχ., 1860: 249.000 δρχ., 1861: 357.000 δρχ., 1862: 408.000 δρχ., 1863: 93.000 δρχ., 1864: 166.000 δρχ., 1865: 367.000 δρχ. Αποδίδει μάλιστα την μείωση από το 1862 στην αναστάτωση των οικονομικών εξαιτίας της έξωσης του Όθωνα.

¹¹Σημαντικές εργασίες κόστους 950.000 δρχ.

πετύχει ανάλογη πρόοδο με την ίδια αφετηρία. Υποστηρίζει μάλιστα πως για την αντικειμενική κρίση των προόδων της χώρας αρκεί η γνώση αυτής τη αφετηρίας. Σε αυτήν την λογική επιμένει στη συνέχεια όταν αναφέρει μια σειρά πολιτικών κι επιστημονικών παραγόντων που γνώρισαν την Ελλάδα του 1830 κι υποστηρίζει πως σε αυτούς εμπίπτει η αρμοδιότητα των οποιονδήποτε κρίσεων. Τέλος, ολοκληρώνοντας την εργασία του, ο Μανιτάκης στέκεται για λίγο στο Κρητικό Ζήτημα¹², αναφέροντας πως οι Κρήτες ήρθαν σε επαφή με τη Σύρο, γνωρίζοντας έτσι τα οφέλη της Ελλάδας από την απελευθέρωσή της, ενώ διαμαρτύρεται και πάλι για την μεροληπτική αντιμετώπιση της Ελλάδας σε σχέση με την Τουρκία.

5.3 Burnouf

Το 1869 ο Γάλλος αρχαιολόγος, ελληνιστής και σανσκριτιστής Emile Burnouf συγγράφει στο Παρίσι για λογαριασμό της περιοδικής επιθεώρησης «*Revue des deux Mondes*» το άρθρο «*La Grèce en 1869, son avenir par les alliances et les travaux de la paix*» («Η Ελλάδα το 1869, το μέλλον της μέσω των συμμαχιών και των ειρηνικών έργων»). Ο Burnouf γεννήθηκε το 1821 και μετά από σπουδές στην Ecole Normale και στην Γαλλική Σχολή της Αθήνας που είχε ιδρυθεί το 1846 . Από το 1854 ως το 1867, είναι καθηγητής αρχαίας φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο της Nancy. Το ερευνητικό και συγγραφικό του έργο προσανατολίζεται σε αυτό το διάστημα και στη μελέτη του ινδικού πολιτισμού. Το 1868 όμως έρχεται στην Ελλάδα σαν διευθυντής της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών. Η επιθεώρηση «*Revue des deux Mondes*» απευθύνεται σε ένα κοινό διανοουμένων που ενδιαφέρεται για διαφορετικές πτυχές της πραγματικότητας του ευρωπαϊκού κι αμερικανικού κόσμου. Ο Burnouf απομακρύνεται από την οικεία του θεματολογία και στο 25σέλιδο άρθρο του γράφει με την ιδιότητα του επιτόπιου γνώστη της ελληνικής πραγματικότητας ενισχυμένου με το κύρος που του χαρίζει η θέση του Διευθυντή ενός από τα ήδη σημαντικότερα πολιτισμικά ιδρύματα της Γαλλίας στον κόσμο. Ο σκοπός του δηλώνει είναι να απαντήσει στο ερώτημα αν είναι δικαιολογημένη η απογοήτευση που επικρατεί σε Ελλάδα και Γαλλία σε σχέση με την ελληνική πραγματικότητα και τα μέσα με τα οποία θα μπορούσε να αλλάξει η κατάσταση ενώ προσεγγίζει το ερώτημα του θίγοντας συνοπτικά κοινωνικές, οικονομικές, εκπαιδευτικές και γεωστρατηγικές

¹²Σε εξέλιξη βρισκόταν η Κρητική Επανάσταση του 1866-1869.

πτυχές του ελληνικού ζητήματος.

Το άρθρο ξεκινά διαπιστώνοντας την απελπισία που έχει προκαλέσει στην Ελλάδα η αποτυχία επίτευξης των στόχων που έθεσε η απερχόμενη γενιά πολιτικών, αποτυχία που εκφράζεται με τη συνθήκη του Παρισιού (1856) και τη συνεπακόλουθη κοινωνική, πολιτική κι οικονομική κρίση. Θέτει έτσι ως στόχο ακριβώς τη διερεύνηση των δυνατοτήτων υπέρβασης αυτής της απελπισίας, και συνεχίζει με τα τρία κύρια μέρη του άρθρου: εξέταση της υλικής και πνευματικής πραγματικότητας, της πολιτικής τη χώρας, και τις δυνατότητες εξέλιξης των πραγμάτων.

Όσον αφορά το πρώτο μέρος (10 σελίδες), μετά από μια εκτενέστατη ανάπτυξη του ζητήματος της ιδιαιτερότητας της ορθόδοξης θρησκείας και της επιρροής της στον πληθυσμό της χώρας, ο Burnouf επιμένει ιδιαίτερα στο ζήτημα της εκπαίδευσης το οποίο συνδέει με την ανωτερότητα της «ελληνικής φυλής» και την εκπολιτιστική της αποστολή στον χώρο της Ανατολής¹³. Σημειώνει καταρχήν πως για να υπάρξει η δυνατότητα ενεργής συνεισφοράς της χώρας σε επιστημονικό επίπεδο απαιτείται η δημιουργία μιας επιστημονικής κοινότητας, η οποία εκτιμά πως θα δημιουργηθεί σύντομα στη βάση της επικοινωνίας με τη Δύση. Επισημαίνει όμως την εξαρχής δημιουργία του εκπαιδευτικού συστήματος μόλις από τη δεκαετία του 1830 και τον ερχομό των Βαυαρών, αλλά και την επιτάχυνση των εξελίξεων με τη δημιουργία σημαντικών ιδρυμάτων από τη δεκαετία του 1840 και τις σταθερές προόδους που παρατηρούνται τα τελευταία χρόνια. Αναφέρει επίσης στοιχεία του εκπαιδευτικού συστήματος κι εκθειάζει την οργάνωση κι ακτινοβολία του Πανεπιστημίου στον χώρο της Ανατολής. Από την άλλη, υποβαθμίζει το ρόλο του Κράτους¹⁴ σε αυτές τις προόδους, επιμένοντας στο ρόλο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, των Εταιρειών και Συλλόγων, επιμένει ιδιαίτερα στην ενεργοποίηση του Κράτους για την επίλυση μιας σειράς οικονομικών κυρίως προβλημάτων, ιδιαίτερα στο έδαφος του κεντρικού του ρόλου στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, ενώ ταυτόχρονα στέκεται ιδιαίτερα στο ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης κι ειδικά στη λειτουργία του Αρσακείου.

Στη συνέχεια ο Burnouf επισημαίνει τα προβλήματα που διαπιστώνει: την εντελώς θεωρητική κατεύθυνση της εκπαίδευσης, τη με λιγοστές εξαιρέσεις απουσία βιομηχανίας, την εκτακτική ανάπτυξη της γεωργίας που δε συνοδεύεται όμως με ανάπτυξη των μεθόδων της και βελτίωση

¹³Εξάλλου ο φυλετιστής Burnouf αντιλαμβάνεται τους Έλληνες («την ελληνική φυλή») ως μέρος της άριας φυλής.

¹⁴Το οποίο παρουσιάζει να ξοδεύει περισσότερα για στρατιωτικές δαπάνες.

της επεξεργασίας των προϊόντων και την κακή – παρά τις ημιτελείς κυβερνητικές προσπάθειες – κατάσταση του οδικού δικτύου και των μεταφορών που συνεχίζουν να διεκπεραιώνονται με γαϊδούρια και μουλάρια. Για να εκφράσει καλύτερα τη συνθετότητα του προβλήματος, αναφέρει το παράδειγμα της αμπελοπαραγωγής που μένει ανεκμετάλλευτη τη στιγμή που η επικοινωνία με τα λιμάνια θα επέτρεπε την εξαγωγή του συνόλου του κρασιού της Πελοποννήσου. Αναφέρει επίσης πως παρά τη σημαντική εγχώρια παραγωγή υφαντικών και βαφικών υλών, τα λιγοστά καλής αλλά ακριβής κατασκευής υφάσματα που παράγονται σε κάποιες επαρχίες εξυπηρετούν την τοπική κατανάλωση με αποτέλεσμα οι υπόλοιπες επαρχίες, συμπεριλαμβανομένων των μεγάλων πόλεων, να εξυπηρετούνται από εισαγωγές κι οι πρώτες ύλες να εξάγονται για να εισαχθούν μεταποιημένες. Διαπιστώνει ταυτόχρονα πως η υπόλοιπη βιομηχανική δραστηριότητα είναι σχεδόν μηδενική – γράφει χαρακτηριστικά πως «στην Αθήνα δε βρίσκουμε μέρος όχι για να κατασκευάσει αλλά να επιδιορθώσει μια λυχνία ή ένα ρολόι» – παρότι σημειώνει πως στη χώρα δε λείπουν οι πηγές ενέργειας όπως η υδραυλική. Αναφέρεται επίσης στο πρόβλημα που δημιουργείται με την ανάπτυξη στις πόλεις μη παραγωγικών δραστηριοτήτων (δικηγόροι χωρίς υποθέσεις, γιατροί χωρίς ασθενείς, μатаιόδοξοι πολιτικοί) και την παράλληλη υποβάθμιση των βιομηχανικών επαγγελμάτων (μηχανικών, εργοδηγών κι εργατών) που επιδεινώνει την κατάσταση. Επισημαίνει επιπλέον την προβληματική υποδοχή των ξένων επιχειρήσεων, τις οποίες καλεί τους Έλληνες να θεωρήσουν ως ευεργεσία μέχρι οι ίδιοι να μάθουν να τις ιδρύουν, να τις διοικούν και να τις εκμεταλλεύονται. Προτείνει επίσης την αποστολή νέων Ελλήνων στη Δύση, σε βιομηχανικές σχολές, γεωργικές εκμεταλλεύσεις κι εργοστάσια αλλά και την ίδρυση ειδικών Εταιρειών και Συλλόγων προς αυτόν τον σκοπό ενώ αναθέτει στην Ευρώπη μέρος των παραπάνω ευθυνών θεωρώντας την υποχρεωμένη, αφού έθεσε τα ανεπαρκή εδαφικά της όρια, να παράσχει στη χώρα τα μέσα που θα τη συντηρήσουν.

Καταλήγει έτσι πως χωρίς τους πόρους που προσφέρουν η ναυτιλία κι η τραπεζική δραστηριότητα, η χώρα θα είχε ήδη αφαιμαχθεί οικονομικά. Η εθνική ναυτιλία, με σημαντικό αριθμό ναυτικών, ελληνικής κατασκευής πλοία κι ασφαλείς και καλής τιμής υπηρεσίες καταφέρνει να ανταλλάσσει με μεγάλο κέρδος προϊόντα κι αξίες παραχθείσες σε χώρες του εξωτερικού. Όσον αφορά τον χρηματοπιστωτικό τομέα, ο συγγραφέας επισημαίνει τη δημιουργία σημαντικού αριθμού περιουσιών από τη συγκεκριμένη δραστηριότητα, που είτε χρηματοδοτούν τη ναυτιλία είτε

ανατροφοδοτούν την τραπεζική δραστηριότητα που προσφέρει συχνά σημαντικά επιτόκια. Επισημαίνεται επίσης η άψογη οργάνωση και λειτουργία της Εθνικής Τράπεζας κι η σχετική ασφάλεια που εμπνέει. Ο Burnouf τέλος επαναλαμβάνει τη σημασία της τραπεζικής και ναυτιλιακής δραστηριότητας σημειώνοντας χαρακτηριστικά πως πρόκειται για τους μαστούς της χώρας, από τους οποίους χρηματοδοτείται η συντήρηση της γεωργίας, του εμπορίου και των μικρών βιομηχανιών ενώ επισημαίνει πως μέχρι η χώρα να μετατραπεί σε γεωργική ή βιομηχανική βρίσκεται υπό τον κίνδυνο της ασφυξίας που θα προκαλέσει οποιαδήποτε τυχόν εσκεμμένη εξωτερική παρεμπόδιση αυτών των δραστηριοτήτων.

Στο δεύτερο μέρος (8 σελίδες) ο συγγραφέας πραγματεύεται ζητήματα πολιτικής του ελληνικού κράτους. Αναφέρεται αρχικά στα χαρακτηριστικά της θεσμικής πολιτικής ζωής της χώρας που χαρακτηρίζεται όπως και το Σύνταγμά της από το πιο έντονο στην Ευρώπη φιλελεύθερο πνεύμα ενώ παραθέτει βασικά θεσμικά χαρακτηριστικά της λειτουργίας του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Παράλληλα, επισημαίνοντας πως οι Έλληνες βρίσκονται ακόμα σε στάδιο εκπαίδευσης στην χρήση της πολιτικής τους κυριαρχίας, απορρίπτει της αιτιάσεις περιορισμού λόγω δυσλειτουργικότητας του υπάρχοντος φιλελευθερισμού, καθώς θεωρεί πως αυτός αποτελεί το συγκριτικό πλεονέκτημα τους απέναντι στο δεσποτισμό του Σουλτάνου, ιδιαίτερα λαμβανομένου υπόψιν του χαρακτήρα της παραγωγικής δραστηριότητας των Ελλήνων που θεωρεί πως απαιτεί την ελευθερία του εμπορίου και των συναλλαγών. Στο υπόλοιπο του κεφαλαίου, ο συγγραφέας αναλύει το ζήτημα της εξωτερικής πολιτικής της χώρας παραλληλίζοντας το με το ζήτημα της ιταλικής εθνικής ολοκλήρωσης, και προσπαθώντας να το τοποθετήσει στη βάση των διεθνών συνθηκών και του συμφέροντος ως μοναδικού κριτηρίου που ορίζει τα διπλωματικά στρατόπεδα. Έτσι τελικά, τοποθετεί την Αθήνα κι όχι την Κωνσταντινούπολη σαν ιστορικό ελληνικό εθνικό κέντρο κι αποθαρρύνει τους Έλληνες από τα χιμαιρικά όνειρα ανακατάληψης της οθωμανικής πρωτεύουσας αλλά κι από την απελευθέρωση στη συγκεκριμένη συγκυρία οποιασδήποτε περιοχής.

Το τρίτο μέρος (6 σελίδες) ασχολείται με τις δυνατότητες ανάπτυξης των δυνάμεων της χώρας, του μόνου στοιχείου που ο Burnouf θεωρεί πως λείπει και για το οποίο διαγιγνώσκει ως ευνοϊκές πραγματικές συνθήκες την τοποθέτηση της χώρας στο ευρωπαϊκό οικονομικό, εμπορικό, επιστημονικό και πολιτισμικό πλαίσιο, το αποδεδειγμένο πνεύμα επιτηδειότητας που ντετερμινι-

στικά θα επιλέξει την παραγωγή αντί της αγοράς των απαιτούμενων αγαθών και τη μεταστροφή μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο του δημόσιου λόγου από τα στρατιωτικά κι εξωτερικά ζητήματα στην εσωτερική ευημερία και συγκρότηση της χώρας (γεωργία, συμμορίες, οικονομικά, δημόσια έργα). Θεωρεί έτσι πως αρκεί να ξεκινήσει η πραγματική δουλειά που σε συνδυασμό με την ευρωπαϊκή εμπειρία και κεφάλαια θα μεταμορφώσει, θα πλουτίσει και θα εκπολιτίσει τη χώρα που πρέπει ταυτόχρονα να εκμεταλλευτεί το γεωγραφικό της πλεονέκτημα. Για τον Burnouf, η Ελλάδα ανήκει σε έναν από τους τρεις δρόμους που συνδέουν την Ευρώπη με τις αγορές της Ασίας, ένα δρόμο που από την Αγγλία και τη Γαλλία, μέσω Άλπεων¹⁵, Τορίνο, Μπρίντιζι, Ελλάδας, Σουέζ¹⁶, Ερυθράς Θάλασσας, κι Ινδίας καταλήγει στην Αυστραλία, την Κίνα και την Ιαπωνία¹⁷. Με αυτήν την έννοια τα συμφέροντά της συντάσσονται με αυτά της Ιταλίας, της Γαλλίας, της Αγγλίας αλλά και της Τουρκίας και της Αιγύπτου ενώ έρχονται σε αντίθεση με οποιαδήποτε προσπάθεια καθόδου της Ρωσίας που θα προκαλούσε τεράστια αναστάτωση των συμφερόντων της. Ο Burnouf προτείνει ακόμα τη διευκόλυνση του μέρους της διαδρομής που περνά από το έδαφός της, μέσω της σιδηροδρομικής σύνδεσης Αθήνας, Ρίου, Αντίρριου (υποθαλάσσια ή υπερθαλάσσια), Άρτας, Ιωαννίνων, Αυλώνα που θα μείωνε την απόσταση Αθήνα-Παρίσι στις τρεις μέρες και θα καθιστούσε τον Πειραιά έναν από τους σημαντικότερους σιδηροδρομικούς κι εμπορικούς τερματικούς της Ευρώπης. Αναφέρει επίσης την εναλλακτική αλλά απορριφθείσα βελγική πρόταση για σιδηροδρομική σύνδεση Σουνίου, Αθήνας, Βοιωτίας, Θεσσαλίας, Θεσσαλονίκης, Δούναβη που θα διακλαδιζόταν μέσω Μετσόβου προς Αυλώνα. Τέλος, το άρθρο ενημερώνει λεπτομερώς για το σχέδιο κοινής αποδοχής και μεγάλης αποδοτικότητας για διάνοιξη διώρυγας στη Κόρινθο κι αναφέρεται στις συζητήσεις για άλλα σχέδια (αποξηράνσεις, ορυχεία, λατομεία, αγροτικοί εποικισμοί Ευρωπαίων), προειδοποιώντας όμως πως πρέπει σταδιακά να αρχίσουν να εκτελούνται.

Ο Burnouf καταλήγει τελικά πως η απελπισία είναι γέννημα των κρίσεων που γνώρισε η

¹⁵Θεωρεί πως η μελλοντική διάβαση των Άλπεων θα υποβαθμίσει τη θέση της Μασσαλίας αναβαθμίζοντας ταυτόχρονα το Μπρίντιζι.

¹⁶Το άρθρο εκδόθηκε στο τεύχος Μαΐου-Ιουνίου 1869. Η διώρυγα του Σουέζ άρχισε να κατασκευάζεται το 1854, ολοκληρώθηκε στις 25/4/69 και άρχισε να λειτουργεί στις 17/11/69.

¹⁷Πρόκειται για τον Νότιο. Ο Μεσαίος είναι: Δανία-Ολλανδία-Ρήνος- Έλβας-Βιέννη-Δούναβης-Κων/πολη-Μ.Ασία-Ευφράτης-Περσικός-εκβολές Ινδού κι ο Βόρειος είναι: Βαλτική-πεδιάδες Ρωσίας-Νοβγοροντ-Μόσχα-Κασπία-Καμπούλ-ΒΑ Ινδός.

χώρα και πως η ελπίδα βρίσκεται στην ειρήνη. Υποστηρίζει πως η Ελλάδα που τρέφεται με δεύτερης ποιότητας ευρωπαϊκά προϊόντα συνειδητοποιεί σταδιακά κι αναγκαστικά το συμφέρον κι έχοντας ήδη τα στοιχεία μιας καλής οργάνωσης μπορεί να καταφέρει την ενηλικίωση και την ανάπτυξη που θα την κάνουν βιώσιμη αλλά κι απαραίτητη στους διεθνείς συσχετισμούς και θα τις αποδώσουν νέες επαρχίες.

5.4 Βερναρδάκης

Τέταρτη σε χρονολογική σειρά από τις δευτερεύουσες πηγές μας είναι το εκδοθέν το 1870 «*Le présent et l'avenir de la Grèce*» («Το παρόν και το μέλλον της Ελλάδας») του Αθανάσιου Βερναρδάκη. Γεννημένος στη Μυτιλήνη το 1844 από εμπορική οικογένεια, ο Βερναρδάκης τελειώνει το Γυμνάσιο στην Αθήνα και μεταβαίνει στο Παρίσι όπου σπουδάζει Πολιτική Οικονομία στο διάστημα 1866 - 1870. Το 1870, λίγο πριν την αναχώρησή του συμμετέχει με ένα άρθρο και μια σύνοψη του βιβλίου «Πλουτολογία» του Ιωάννη Σούτσου στη φιλελεύθερη οικονομική επιθεώρηση «*Journal des économistes*»¹⁸. Το εκτενές αυτό άρθρο, με τίτλο «*Le présent et l'avenir de la Grèce*», εκδόθηκε από τις ίδιες εκδόσεις και αυτοτελώς. Στο εξώφυλλο, μάλιστα, κάτω από τον τίτλο υπάρχει η φράση του πρώην Βρετανού πολιτικού Lord John Russell «το ελληνικό ζήτημα είναι ένα ζήτημα πολιτικής οικονομίας». Υπό αυτό το πρίσμα και κάνοντας μια αρκετά σφαιρική περιγραφή και κριτική του παρόντος αλλά κυρίως των ενδεδειγμένων, κατά τη γνώμη του, επιλογών για το μέλλον του ελληνικού υλικού κόσμου, ο φιλελεύθερων αντιλήψεων νέος οικονομολόγος στο 75σέλιδο βιβλίο του, απευθυνόμενος εξίσου σε Ευρωπαίους κι Έλληνες, προσπαθεί να πετύχει το διπλό αντικειμενικό του σκοπό. Θέλει αφενός να παρέμβει στην εικόνα της Ελλάδας στο εξωτερικό – σε μια εικόνα που πιστεύει πως αποτελεί κυρίως αποτέλεσμα παραπληροφόρησης – αφετέρου να αναδείξει τα μέσα που θα φέρουν την ευημερία κατά τη γνώμη του – μέσα που θεωρεί πως περνάνε μέσα από την οικονομική ανάπτυξη της χώρας.

Το έργο χωρίζεται ουσιαστικά σε τρία μέρη, καθένα από τα οποία σε επιμέρους κεφάλαια. Το πρώτο μέρος τιτλοφορείται «Το παρόν της Ελλάδας» (22 σελίδες) ενώ το δεύτερο (21 σελίδες) και το τρίτο (28 σελίδες) αφορούν «Το μέλλον της Ελλάδας» (49 σελίδες), με το τρίτο να πραγ-

¹⁸Γαλλική οικονομική επιθεώρηση του 19ου και 20ου αιώνα, προσανατολισμένη στην υπεράσπιση του οικονομικού κι εμπορικού φιλελευθερισμού.

ματεύεται ειδικά το ζήτημα των οδών επικοινωνίας. Το κεφάλαιο της εισαγωγής (7 σελίδες) ξεκινά ακριβώς με τη διατύπωση του διπλού σκοπού του συγγραφέα. Από τη μία η αποκατάσταση της αλήθειας σχετικά με τις προόδους της χώρας από την ανεξαρτητοποίησή της, τις οποίες ο συγγραφέας θεωρεί σημαντικές δεδομένων των 38 μόλις χρόνων ύπαρξής της, των θυσιών που επέβαλε ο απελευθερωτικός της αγώνας, της στενότητας των υλικών πόρων και της φυσιολογικής καθυστέρησης ανάπτυξής τους, των περιορισμένων εδαφών που της αναγνωρίστηκαν, των συχνών εσωτερικών ταραχών που συχνά ενίσχυσαν εξωτερικοί παράγοντες και της στήριξής της μόνο στις δικές της δυνάμεις. Από την άλλη η ανάδειξη του τί μπορεί να γίνει, των μέσων ευημερίας, των αναγκαίων μεταρρυθμίσεων και των δυνατοτήτων εκμετάλλευσης κι ανάπτυξης από Κράτος και κεφαλαιούχους των πόρων και του πλούτου της χώρας. Σε αυτή τη λογική παραθέτει μια σειρά δηλώσεων σημαντικών ευρωπαϊκών πολιτικών, επιστημονικών και δημοσιογραφικών παραγόντων σχετικά με την κατάσταση της χώρας¹⁹. Επίμονα κοινή συνισταμένη όλων αυτών είναι η θέση πως προτεραιότητα της χώρας πρέπει να αποτελέσει η ανάπτυξη της εσωτερικής ευημερίας και των υλικών της πόρων και πως το ελληνικό ζήτημα αποτελεί ένα ζήτημα πολιτικής οικονομίας, με το Βερναρδάκη να προσθέτει επιμένοντας πως βασική ευθύνη για τα προβλήματα της χώρας αναλογεί στην Ευρώπη εξαιτίας των εδαφικών ορίων που της επέβαλε.

Για το δεύτερο κεφάλαιο με τίτλο «Πόλεις και χωριά, πληθυσμός, λιμάνια και φάροι, γεωργία, φυτεύσεις» (3 σελίδες) ο συγγραφέας χρησιμοποιεί όπως κι ο ίδιος αναφέρει στοιχεία από τα έργα των F.Thiersch, Αλ.Μανσόλα, Εμ.Μανιτάκη, Ι.Σούτσου, Ε.Yemeniz και M.Chevalier²⁰ και την αρθρογραφία του «*Revue des deux Mondes*» και του ελληνικού Τύπου. Διαπιστώνεται η ανάπτυξη της Αθήνας αλλά και των υπολοίπων πόλεων, η ανακατασκευή των κατεστραμμένων πόλεων και χωριών, η δημιουργία νέων, το τεράστιο συνολικό κόστος για αυτήν την οικιστική και πολεοδομική ανάπτυξη, η σημαντική αύξηση του πληθυσμού, τα εντατικά και πολυέξοδα λιμενικά έργα και το νομοθετικό τους πλαίσιο. Αναφέρεται επίσης η ανάπτυξη της γεωργίας – παρά τον ναυτικό κι εμπορικό χαρακτήρα της χώρας – που έφτασε να απασχολεί το μισό του πληθυσμού²¹ κι

¹⁹Guizot (1844), Drouyn de Lhuys (1854), Lord Russel (1860), Lord Palmerston (αγν.), Gladstone (1864), Bloudof (αγν), εφημερίδα *Times* (1868), Lord Stanley (1868), M.Block (1860).

²⁰(Fr.Thiersch, 1833), (Manitakis, 1866), (Soutzos, *Essais sur les réformes économiques en Grèce*, 1863), (Soutzos, *Ploutologie*, 1869)(Yemeniz, *Scènes et récits des guerres de l'indépendance, Grèce moderne*, 1869) (Chevalier, *Cours d'économie politique*, 1842-1844)

²¹Σύμφωνα με την απογραφή του 1861.

οι νομοθετικές ρυθμίσεις που την ενισχύουν²². Ο συγγραφέας, θεωρώντας πως η Εθνική συνδράμει ανεπαρκώς στις ανάγκες της γεωργίας της χώρας, επισημαίνει την αναγκαιότητα ίδρυσης αγροτικής τράπεζας και σημειώνει την έλλειψη οδών επικοινωνίας κι εργατικών χεριών που καθιστά τη χειρωνακτική εργασία ακριβή όσο στη Γαλλία. Τέλος, ο Βερναρδάκης αναφέρεται στις μεγάλες διαθέσιμες εκτάσεις²³, τον τετραπλασιασμό της συνολικής γεωργικής παραγωγής, την ανάπτυξη της καλλιέργειας συγκεκριμένων καλλιεργειών (ιδιαίτερα της σταφίδας), την όψιμη κρίση υπερπαραγωγής στην οινοπαραγωγή²⁴ και τον πολλαπλασιασμό μουριών, συκιών και λεμονιών, με το συνολικό κόστος των νέων δενδροφυτεύσεων να ανέρχεται στα 200.000.000 δρχ.

Το τρίτο κεφάλαιο με τίτλο «Εμπόριο, τράπεζες, ναυσιπλοΐα, ναυτιλία» (5 σελίδες) αναφέρει αρχικά ως θεμέλιο της εμπορικής δραστηριότητας στη χώρα την ελευθερία του εμπορίου και την ανυπαρξία προστατευτικών προνομίων, ενώ παρατίθενται συνοπτικά στοιχεία της εμπορικής νομοθεσίας κι οργάνωσης της χώρας. Ταυτόχρονα ο Βερναρδάκης εγκωμιάζει την παγκόσμιας εμβέλειας εμπορική δεινότητα των Ελλήνων αλλά και τη σταδιακή ανάπτυξη του «συνεταιριστικού» πνεύματος ειδικά σε Σύρο, Αθήνα, Πάτρα και Πειραιά. Ακολουθεί η αναφορά στη δημιουργία, οργάνωση και λειτουργία της Εθνικής Τράπεζας, τη σημαντική μείωση των επιτοκίων και το σημαντικό κέρδος που προσφέρουν τα εγγυημένα μάλιστα από το Κράτος μερίσματα της, με βάση τα οποία ο Βερναρδάκης θεωρεί περιέργη τη μη προσέλκυση ξένων επενδυτών. Αναφορά γίνεται επίσης στην Ιονική Τράπεζα, στην νέα τράπεζα «Πανδώρα» στη Σύρο και στο μεγάλο αριθμό ναυτιλιακών κυρίως ασφαλιστικών. Στη συνέχεια παρατίθενται πληροφορίες σχετικές με το ισχύον και θεμελιωμένο στις αρχές του φιλελευθερισμού δασμολόγιο²⁵ κι επισημαίνεται η ατέλεια εισαγωγής στις πρώτες ύλες που επανεξάγονται μεταποιημένες. Οι πληροφορίες για το εμπόριο της χώρας συμπληρώνονται με στοιχεία για το ύψος του εξωτερικού εμπορίου και το είδος των προϊόντων ανά προέλευση και προορισμό. Ο Βερναρδάκης σημειώνει επίσης πως το σύνολο της εμπορικής δραστηριότητας διεξάγεται μέσω θαλάσσης κι άρα απασχολεί κυρίως τις

²²Όπως τη διανομή γης, το δικαίωμα Ξυλεύσεως από τα εθνικά δάση για τις κατοικίες και τα εργαλεία των αγροτών, την ατέλεια εισαγωγής για τα γεωργικά εργαλεία, την ίδρυση γεωργικής σχολής και τα σχέδια δημιουργίας δύο νέων καθώς και την εισαγωγή γεωργικών στοιχείων στο πρόγραμμα των δημοτικών σχολείων.

²³Συνολικά 46 εκατομμύρια στρέμματα από τα οποία 1/7 καλλιεργούμενα και τα 3/7 καλλιεργήσιμα.

²⁴Αντιγράφει από Burnouf: «Οι ιδιοκτήτες δε βρίσκουν μεγάλο κέρδος και ξεκίνησαν να ξεριζώνουν τα αμπέλια αφού το κρασί εδώ και δυο χρόνια πωλείται προς 2 λεπτά το λίτρο και πολλά αμπέλια δεν τρυγούνται.».

²⁵10% στην εισαγωγή, 18% στην εισαγωγή προϊόντων πολυτελείας και 0% στην εξαγωγή.

νησιωτικές και παράκτιες περιοχές που συγκεντρώνουν άλλωστε και το σύνολο της μεταποίησης και των μελλοντικών προσδοκιών της χώρας. Τέλος, παραθέτει πληροφορίες για τη ναυτιλιακή οργάνωση, τις κρατικές μέριμνες για την ναυτιλιακή εκπαίδευση, το μέγεθος και την πρόοδο του ναυτικού στόλου της χώρας ενώ εκτενής αναφορά γίνεται στον τρόπο λειτουργίας και τη δραστηριότητα της «Ελληνικής Ατμοπλοΐας».

Το τέταρτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους τιτλοφορείται «Φορολογία, κρατική οργάνωση, δημόσια εκπαίδευση, θρησκεία» (6 σελίδες). Ο Βερναρδάκης διαπιστώνει αφενός την πολύ χαμηλή φορολογία, αφετέρου την ύπαρξη ενός τεράστιου ποσού χρωστούμενων τα οποία, παρότι εν μέρει εξοφλούνται με καθυστέρηση, αποτελούν ένα χρόνιο πρόβλημα που πρέπει πάση θυσία να λυθεί σύντομα. Το πρόβλημα αποδίδεται στο κακό φορολογικό σύστημα, τη φτώχεια, την έλλειψη βούλησης της Κυβέρνησης και στην πλημμελή άσκηση των καθηκόντων από τους αρμόδιους υπαλλήλους. Ταυτόχρονα όμως αναφέρεται σε βελτίωση της δημοσιονομικής κατάστασης αλλά και στα προβλήματα που δημιούργησε η δυναστική κρίση κι η Κρητική Επανάσταση. Παραθέτει επίσης συνοπτικά στοιχεία για το τρόπο οργάνωσης του κρατικού μηχανισμού, των υπουργείων, της δικαιοσύνης αλλά και της υγείας και περίθαλψης τις οποίες εγκωμιάζει σημειώνοντας την ιατρική παρουσία σε κάθε χωριό και τα ιδρυθέντα από κοινότητες ή μέσω ευεργεσιών νοσοκομεία, πτωχοκομεία κι οικοτροφεία. Σημαντική έκταση αφιερώνει επίσης στο ζήτημα της δημόσιας εκπαίδευσης, κι ιδιαίτερα στο σημαντικό ρόλο για όλη την Ανατολή και το σύνολο του Ελληνισμού του καλά οργανωμένου Πανεπιστημίου. Χωρίς να προσάπτει το παραμικρό, περιγράφει την πολύ καλή οργάνωση και βελτίωση όλων των βαθμίδων του εκπαιδευτικού συστήματος, επισημαίνει τη σημασία της γυναικείας εκπαίδευσης²⁶, αναφέρεται στη σημαντική παρουσία Ελλήνων φοιτητών στην Ευρώπη (πάνω από 150 στη Γαλλία) κι επιμένει στην πνευματική ισχύ ως πλεονέκτημα της χώρας. Τέλος, επισημαίνει τη μεγάλη πρόοδο στη βελτίωση μέσω κάθαρσης της ελληνικής γλώσσας, εκτιμά μάλιστα ως επικείμενη κι ευτυχή την επιστροφή στα κλασικά αττικά πρότυπα κι εκθειάζει την ποιότητα της λογοτεχνικής παραγωγής²⁷.

Στο εξαιρετικά συνοπτικό τελευταίο κεφάλαιο του πρώτου μέρους με τίτλο «Επικοινωνιακές οδοί, ταχυδρομεία και τηλεγραφία», ο Βερναρδάκης αναφέρει ως μοναδική τη σιδηροδρο-

²⁶Παραθέτοντας το αντίστοιχο απόσπασμα του Burnouf.

²⁷Τέλος σε 5 σειρές αναφέρεται στην οργάνωση της εκκλησιαστικής εκπαίδευσης και σημειώνει πως το σύνολο του πληθυσμού ασπάζεται την ορθοδοξία ενώ ισχύει θρησκευτική ελευθερία.

μική γραμμή Αθήνα-Πειραιάς, εκτιμά με βάση τις πιστώσεις πως το μήκος ήδη 461χμ. οδικό δίκτυο της χώρας θα έχει ολοκληρωθεί σε 10 χρόνια και παραθέτει τα στοιχεία της ταχυδρομικής και τηλεγραφικής δραστηριότητας ενημερώνοντας για τη συμφωνημένη ολοκλήρωση του τηλεγραφικού δικτύου.

Το πρώτο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους έχει τίτλο «Γεωργία, αποδέσμευση των εθνικών γαιών, αγροτική τράπεζα» (3 σελίδες) και ξεκινά με τη διαπίστωση της καθόλου ικανοποιητικής κατάστασης της γεωργίας. Τα αγροτικά εργαλεία είναι ατελή, οι δυνατότητες βελτίωσης της καλλιέργειας δεν είναι γνωστές ενώ καλλιεργείται ένα μικρό μέρος των καλλιεργήσιμων εδαφών. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ως επιτακτικές την αποδέσμευση εθνικών γαιών, τη μεταρρύθμιση του φορολογικού συστήματος, την ίδρυση αγροτικής τράπεζας και τη δημιουργία επικοινωνιακών οδών. Όσον αφορά την πρώτη θεωρεί πως παρέχοντας ευνοϊκούς όρους για τους κατόχους της γης, το Κράτος θα καταστεί πολλαπλά ευνοημένο εισπράττοντας τις δόσεις από τις πωλήσεις, συνεχίζοντας να εισπράττει το ίδιο ποσό φόρων αλλά και νεμόμενο τα κέρδη από την επακόλουθη σταθεροποίηση της κτηματικής πίστης και την αύξηση της γενικής ευημερίας. Προτείνει επίσης την άμεση εκποίηση της κρατικής περιουσίας που αντί να είναι παραγωγική υπόκειται σε συνεχή φθορά. Επισημαίνει με έμφαση πως κάτι που μπορεί να φαίνεται εν πρώτοις ζημιογόνο, μπορεί στην πραγματικότητα να είναι εξαιρετικά κερδοφόρο παραθέτοντας το πετυχημένο παράδειγμα της μείωσης της έγγειας φορολογίας στο μισό. Δεν προτείνει όμως περαιτέρω μείωση της αλλά θεωρεί πως η ίδια λογική έχει άμεση εφαρμογή στην άμεσα αναγκαία δημιουργία μιας αγροτικής τράπεζας δεδομένου της ανεπάρκειας της Εθνικής Τράπεζας στον αγροτικό τομέα και της υποχρέωσης προστασίας των μικροκαλλιεργητών από την τοκογλυφία. Έτσι, υποστηρίζει πως ελλείψει επενδυτικής βούλησης, το Κράτος πρέπει να αποδειχθεί γενναιοφρον ως προς τις παροχές στους υποψήφιους επενδυτές τους οποίους μπορεί να προσελκύσει με υψηλά εγγυημένα μερίσματα, κερδίζοντας το ίδιο σε κάθε περίπτωση ακόμα και μόνο από τη φορολόγηση των αυξημένων από τις επενδύσεις γεωργικών κερδών. Τέλος, ο συγγραφέας προτείνει τη φορολόγηση στα ευρωπαϊκά πρότυπα προϊόντων ανθυγιεινών όπως ο καπνός και το αλκοόλ.

Ακολουθεί το κεφάλαιο με τίτλο «Λίμνες, έλη, βάλτοι και δάση» (2 σελίδες) στο οποίο ο Βερναρδάκης διαπιστώνει αρχικά την αδυναμία των κυβερνήσεων να ασχοληθούν επαρκώς με τις αποξηραντικές εργασίες που μπορούν να χαρίσουν με ειρηνικά μέσα τεράστια νέα και γόνιμα

καλλιεργήσιμα εδάφη. Όπως μάλιστα είναι φυσικό λόγω του μεγέθους της, ο συγγραφέας επιμένει στην περίπτωση της Κωπαΐδας²⁸, αναφέρει την αποτυχημένη προσπάθεια της παραχωρησιούχου από το 1865 γαλλικής εταιρείας και προτείνει την απορροή των υδάτων προς την Αθήνα και τα περίχωρά της. Ταυτόχρονα και σχολιάζοντας το ζήτημα του δασικού πλούτου σημειώνει πως η κακή οργάνωση της δασικής υπηρεσίας κι οι εμπρησμοί προς δημιουργία βοσκοτόπων από τους χωρικούς αναστέλλει την προστασία της προστατευτικής νομοθεσίας. Σε συνδυασμό με την έλλειψη επικοινωνιακών οδών, παρότι τα δάση αποτελούν το 1/8 της επιφάνειάς της, η χώρα αναγκάζεται να εισάγει ξυλεία από Αυστρία και Τουρκία. Τέλος, υπολογίζοντας πως η εκμετάλλευση του δασικού πλούτου μπορεί να απορροφήσει τεράστια κεφάλαια²⁹, υποστηρίζει πως το κράτος πρέπει να συνδράμει στη δημιουργία μιας εταιρείας ενώ προτείνει και την αποστολή νέων στη δασική σχολή της Nancy.

Όσον αφορά το κεφάλαιο «Ορυχεία, σκωρίες, ορυκτά και μάρμαρα» (3 σελίδες), εκφράζεται αρχικά η βεβαιότητα ύπαρξης μεγάλου μεταλλευτικού πλούτου και παρατίθεται το παράδειγμα του Λαυρίου, του οποίου οι αρχαίες εκμεταλλεύσεις και σκωρίες παραχωρήθηκαν στην «Hilarion Roux et Cie» αποφέροντάς της τεράστια κέρδη. Σχετικά με τα ορυκτά καύσιμα, ο Βερναρδάκης σημειώνει την ύπαρξη λιγνιτικών κοιτασμάτων σε Εύβοια, Φθιώτιδα κι Ακαρνανία ενώ αναφέρει την Αττική και τη Βοιωτία ως τεράστιες ανθρακοφόρες λεκάνες. Αναφέρει όμως επίσης πως μόνο το σημαντικότερο, αυτό της Κύμης εκμεταλλεύεται μερικώς, παραθέτοντας ταυτόχρονα πληροφορίες σχετικά με τις πιθανές χρήσεις (ναυσιπλοΐα, μεταλλουργία) και την υψηλή, όπως πιστοποιούν Άγγλοι και Γάλλοι³⁰ ειδικοί, ποιότητά των λιγνιτών της. Ο Βερναρδάκης αποδίδει τη μη εντατική εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου στο φόβο του Κράτους να παραχωρήσει τις εκμεταλλεύσεις σε αδαείς επί του αντικειμένου αλλά και τη γενική απουσία ειδημόνων στη χώρα. Σημειώνει επίσης την προσπάθεια της νομοθεσίας να συμβιβάσει το ιδιωτικό και το κρατικό συμφέρον με την προστασία αυτού του εθνικού πόρου ενώ διαπιστώνει έναν όψιμο ελπιδοφόρο ανταγωνισμό στον τομέα της εξόρυξης. Τέλος κι όσον αφορά τα μάρμαρα της χώρας, σχολιάζει πως παρά την αδιαμφισβήτητη ποιότητά τους, η έλλειψη επικοινωνιακών οδών και

²⁸Υπολογίζει πως μόνη αυτή μπορεί να αυξήσει κατά 125.000.000 δρχ. το εθνικό γεωργικό προϊόν.

²⁹Αναφέρει με προσεγγιστικούς υπολογισμούς 200.000.000 δρχ. Τη στιγμή που η ετήσια εισαγωγή ξυλείας ανέρχεται στα 2.000.000 δρχ.

³⁰Παραθέτει τα αποτελέσματα αναλύσεων της Ecole des Mines de Paris.

κεφαλαίων αναγκάζει τη χώρα να καλύπτει με εισαγωγές ένα μέρος των αναγκών της³¹.

Στο κεφάλαιο που ασχολείται με τη «Βιομηχανία» (8 σελίδες) της χώρας διαπιστώνεται αρχικά η γενικά μη ικανοποιητική κατάσταση του τομέα με εξαίρεση τη μικρής κλίμακας μεταποίηση που ανθεί ασκούμενη από απομονωμένους παραγωγούς. Αναφέρεται επίσης στην πλήρη σχεδόν απουσία του «συνεταιριστικού» πνεύματος αλλά καταλήγει πως στην πραγματικότητα ό,τι χρειάζεται η χώρα είναι ήδη δικό της ή εξαρτάται από αυτή. Έτσι, ο συγγραφέας υποστηρίζει την αξιοποίηση των σημαντικών πλουτοπαραγωγικών της πόρων – των διαθέσιμων πρώτων υλών που προς το παρόν εξάγει σε εξευτελιστικές τιμές κι εισάγει μεταποιημένες σε 100πλάσια τιμή – μέσω της δημιουργίας βιομηχανιών που θα καταστήσουν τη χώρα αυτάρκη. Σε αυτό το πλαίσιο προτείνει την αποστολή υποτρόφων στο εξωτερικό όχι για νομικές ή ιατρικές αλλά για βιομηχανικές σπουδές. Σημειώνει επίσης τη μικρή αλλά ήδη υπάρχουσα τάση για αξιοποίηση του ατμού, την οποία η κυβέρνηση προσπαθεί να τονώσει με ειδικούς νόμους, προνόμια κι ενισχύσεις. Ως σημαντικότερες μάλιστα από τις ήδη υπάρχουσες ατμοκίνητες επιχειρήσεις αναφέρει την «Ελληνική Ατμοπλοία» και το μεταξουργείο Δουρούτη στην Αθήνα. Επισημαίνει επίσης πως το Υπ.Εσωτερικών εξετάζει κάθε δυνατότητα για την ενθάρρυνση της βιομηχανίας ενώ ήδη έχει υιοθετήσει το θεσμό των βιομηχανικών εκθέσεων μέσω είτε των εγχώριων «Ολυμπίων», είτε των βραβευμένων συμμετοχών σε Παγκόσμιες Εκθέσεις. Κάνει μάλιστα ιδιαίτερη αναφορά στους βιομηχανικούς κλάδους που θεωρεί ως τους ευνοϊκότερους για ανάπτυξη κι ευκαιρίες για επενδύσεις. Η οινοποιία, αναφέρει, αντιμετωπίζει πρόβλημα υπερπαραγωγής και συνακόλουθης πτώσης των τιμών αλλά υπάρχουν δυνατότητες σημαντικής βελτίωσης της πρωτόγονης παρασκευής, ενώ ταυτόχρονα αναφέρονται οι πρόσφατες επιχειρηματικές απόπειρες οινοποίησης σε Αθήνα και Πάτρα. Αντίστοιχη βελτίωση των μεθόδων εκχύλισης επιδέχεται η ελαιουργία, βελτίωση που θα επιφέρει άμεση αύξηση των εξαγωγών ελαιόλαδου κι ανάπτυξη της σαπωνοποιίας. Δυνατότητες ανάπτυξης διαγιγνώσκει και για τη σπογγαλιεία, αρκεί η καλή ποιότητα τους να συνδυαστεί με μια βιώσιμη εκμετάλλευσή τους. Η φαγεντιανή δημιουργεί με τη σειρά τις προσδοκίες εξαιτίας των διαθέσιμων πρώτων υλών αλλά και της μη δραστηριοποίησής της στο χώρο της Ανατολής. Ο Βερναρδάκης υποστηρίζει επίσης πως η Κυβέρνηση πρέπει να ασχοληθεί

³¹Αναφέρεται επιπλέον η ύπαρξη κοιτασμάτων χρυσού, χαλκού, πυρρολουσίτη, μολύβδου, σιδήρου, ανθρακίτη, σμύριδας, μαγνησίτη, τιτανίου.

με την ενίσχυση της βυρσοδεψίας της Σύρου που βρίσκεται σε ύφεση και την προσαρμογή των προϊόντων της στα δεδομένα της ζήτησης. Αναφέρει επίσης την κάμψη της ναυπηγικής δραστηριότητας της Σύρου³² που εκκινώντας από ζητήματα τροφοδοσίας πρώτων υλών επιτάσσει την εκμετάλλευση του δασικού πλούτου της χώρας. Τέλος, όσον αφορά τον τομέα της κτηνοτροφίας αναγνωρίζοντας την έλλειψη κεφαλαίων και τα προβλήματα με τα βοσκοτόπια και τη ληστεία, ο Βερναρδάκης προτείνει την ενασχόληση με την εκτροφή μεγάλης κλίμακας, τη βελτίωση της γτόπιας ράτσας και την υιοθέτηση των μεθόδων πάχυνσης της βιομηχανοποιημένης αγγλικής κτηνοτροφίας.

Το κεφάλαιο για τα «Οικονομικά» (3 σελίδες) που ακολουθεί ασχολείται αποκλειστικά με το ζήτημα των δανείων. Αναφέρεται αρχικά στα δάνεια της Ανεξαρτησίας που κόστισαν στη χώρα το χαρακτηρισμό του κακοπληρωτή με το Βερναρδάκη να αντιτάσσει το επιχείρημα της μη απελευθέρωσης του συνόλου των επαναστατημένων περιοχών και να καλεί σε προσπάθεια για συμβιβασμό μέσω μερικής αποπληρωμής τους. Επισημαίνει επίσης την εξυπηρέτηση πλέον από τη χώρα του δανείου του 1832 αλλά και τα νέα δάνεια που ανεβάζουν το συνολικό χρέος στα 240 εκατομμύρια δραχμές και καθιστούν κατά τη γνώμη του υποχρεωτική τη σύναψη νέου, με μοναδικό σκοπό την αποπληρωμή των χρεών και την αποκατάσταση της εμπιστοσύνης της χώρας.

Το έκτο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους τιτλοφορείται «Περί του στρατού και της χρησιμοποίησής του στα δημόσια έργα» (3 σελίδες). Ο Βερναρδάκης δε θεωρεί τον ελληνικό στρατό μεγάλο αναλογικά με τον πληθυσμό αλλά αναλογικά με τις δυνατότητες της χώρας. Προτείνει έτσι αρχικά τη χρησιμοποίηση του υπάρχοντος στρατού για την οριστική συντριβή του φαινομένου της ληστείας και στη συνέχεια την υιοθέτηση του συστήματος των αξιόμαχων κατά τα άλλα στρατών της Ελβετίας και της Σκανδιναβίας, με τη διατήρηση μιας μικρής μόνο δύναμης χωροφυλακής κι απορρόφησης των υπολοίπων στρατιωτών σε δημόσια έργα. Έτσι και με δεδομένο πως η Ελλάδα δεν μπορεί να έχει επιθετικές βλέψεις αλλά και πως η άμυνά της αφενός δεν απειλείται από την Τουρκία αφετέρου είναι εγγυημένη από τις Προστάτιδες Δυνάμεις θα είχε πολλαπλά κέρδη. Με σημαντικά μειωμένα έξοδα για μισθούς – αφού το Κράτος θα μεριμνούσε για τη διαμονή, τη διατροφή και την ένδυση των στρατιωτών – θα εκτελούταν μια σειρά

³²Το 1858 απασχολούσε τουλάχιστον διπλάσιους, δηλαδή 2.000-3.000 εργάτες.

σημαντικών έργων, ιδιαίτερα όσον αφορά το επικοινωνιακό δίκτυο, με λυτρωτικά για τη χώρα αποτελέσματα.

Το κεφάλαιο με τίτλο «Επικοινωνιακές οδοί» (5 σελίδες) αποτελεί την εισαγωγή του τρίτου ουσιαστικά μέρους του βιβλίου. Ο Βερναρδάκης χρησιμοποιώντας σχεδόν αποκλειστικά αποσπάσματα του «*Cours d'économie politique*» (1842) του M.Chevalier επιχειρεί να αποδείξει πως η ύπαρξη επικοινωνιακών οδών και δικτύου συσχετίζεται απόλυτα με την πρόοδο και της ευημερίας μιας χώρας. Με την ανάπτυξη ενός τέτοιου σχεδίου συνδέει άμεσα την ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς, την παραγωγή και κυκλοφορία των αγαθών, την εξαφάνιση του φαινομένου των ληστρικών συμμοριών, την εγκαθίδρυση της ειρήνης και της ηρεμίας και τη μετάδοση του πολιτισμού και της παιδείας. Ταυτίζει άλλωστε τον πολιτισμό ακριβώς με τις επικοινωνιακές οδούς ενώ τονίζει πως η σημασία τους είναι τέτοια που ο αποκλεισμός τους ειδικά από κάποιον εχθρό αρκεί για την καταστροφή της οποιαδήποτε χώρας. Τέλος, επιμένει πως ακόμα κι η χειρότερη εκδοχή εθνικού επικοινωνιακού δικτύου, θα εξοικονομούσε τα μισά τουλάχιστον ετήσια έξοδα λόγω καθυστερήσεων στις μεταφορές.

Στο κεφάλαιο με τον τίτλο «Δρόμοι» (3 σελίδες) παρουσιάζονται ειδικότερα τα προβλήματα που δημιουργεί η αντίστοιχη έλλειψη. Ο συγγραφέας υποστηρίζει πως με την παρούσα κατάσταση δεν μπορεί να υπάρξει γεωγραφικός παραγωγικός καταμερισμός, γεγονός που αντικειμενικά υπονομεύει τις δυνατότητες βελτίωσης των προϊόντων της χώρας. Η πραγματικότητα αναγκάζει την κάθε επαρχία να παράγει ή να εισάγει προϊόντα που αφθονούν σε άλλες περιοχές του βασιλείου³³. Μεγαλύτερη προσοχή και περισσότερα παραδείγματα³⁴ αφιερώνονται στις υπερτιμήσεις, ιδιαίτερα των χαμηλής αξίας και μεγάλου όγκου εμπορευμάτων, ανάμεσα ακόμα και σε γειτονικές περιοχές εξαιτίας των καθυστερήσεων στη μεταφορά. Το κεφάλαιο μάλιστα ουσιαστικά ολοκληρώνεται με την αγγλική φράση «ο χρόνος είναι χρήμα».

Το κεφάλαιο «Σιδηρόδρομοι» (7 σελίδες) συγκροτείται ουσιαστικά σε τρεις άξονες: σύνοψη των προτεινόμενων σχεδίων για την ανάπτυξη του σιδηροδρομικού δικτύου της χώρας, αναφορά σε τεχνικά ζητήματα κι επισημάνσεις του συγγραφέα, περιγραφή μέσω και πάλι του

³³Τα νησιά προμηθεύονται σιτηρά από Ρωσία, Μ.Ασία κι Αίγυπτο τη στιγμή που αυτά υπεραφθονούν σε περιοχές της Πελοποννήσου.

³⁴Τούβλα(χίλια): Μαραθώνας-16δρχ, Αθήνα-60δρχ, Σιτάρι: Λιβαδειά-3δρχ/μπούσελ, Αθήνα 6δρχ/μπούσελ, Καλάβρυτα-18λ/οκά, Αγρίνιο-36λ/οκά, Κρασί: αλλού 5λ/οκά αλλού 20λ/οκά, Κάρβουνο: Εύβοια-3δρχ/καντάρι, Αθήνα-5-6δρχ/καντάρι.

M.Chevalier των βασικών χαρακτηριστικών του αμερικανικού συστήματος κατασκευής το οποίο συστήνει κι ο ίδιος. Όσον αφορά τα σχέδια, ο Βερναρδάκης αναφέρεται αρχικά στο απορριφθέν βελγικό³⁵ σχέδιο για τη σύνδεση του Πειραιά ή του Σουνίου με τα βόρεια σύνορα και το ευρωπαϊκό δίκτυο και στο επίσης απορριφθέν³⁶ για σύνδεση Βόλου-Βόνιτσας το οποίο αναφέρει πως θεωρήθηκε δευτερεύουσας³⁷ σημασίας, παρά το πλεονέκτημα του όσον αφορά την καταπολέμηση της ληστείας. Αντιπαραθετικά με το δεύτερο, ο Βερναρδάκης θεωρεί πως θα εξυπηρετούσε η σύνδεση Λαμίας – Μεσολογγίου. Προτείνει επίσης τη σύνδεση Αθήνας – Μεγάρων – Κορίνθου – Αιγίου – Πάτρας και μια διακλάδωση προς Άργος και Ναύπλιο, σχέδιο που θεωρεί πως συνδυαζόμενο με το βελγικό, το λιμενικό δίκτυο και μικρές διακλαδώσεις προς τις δευτερεύουσες πόλεις, θα κατάφερνε να ενώσει όλη τη χώρα. Κατά τα λοιπά, ο Βερναρδάκης επισημαίνει πως το ορεινό ανάγλυφο της χώρας ίσως να μην επιτρέψει τη σιδηροδρομική επέκταση προς οποιαδήποτε κατεύθυνση κι υποστηρίζει την τακτική της κυβέρνησης να παραχωρεί πρόνοια εγγυημένου ελάχιστου κέρδους στις κατασκευάστριες εταιρείες. Εκτιμά επίσης ως πολύ χαμηλότερο σε σχέση με τα ευρωπαϊκά δεδομένα το κόστος κατασκευής των ελληνικών σιδηρόδρομων³⁸ εξαιτίας της χαμηλής τιμής της γης, της αραιοκατοίκησης της χώρας και της έλλειψης αναγκαιότητας να ισοπεδωθούν αστικές συνοικίες για τους σιδηροδρομικούς τερματικούς. Επισημαίνει επίσης πως πρέπει να αποφευχθεί η τακτική κατασκευής έργων διαστάσεων μεγαλύτερων των απαιτούμενων ασκώντας ταυτόχρονα κριτική στο στείρο μιμητισμό. Όσον αφορά το αμερικάνικό σύστημα κατασκευής το οποίο υποστηρίζει, ο συγγραφέας χρησιμοποιεί όπως είπαμε αποσπάσματα του M.Chevalier για να περιγράψει τα βασικά του στοιχεία και να αποδείξει την ανωτερότητά του: ξύλινες αρχικά υποστηρίξεις που σταδιακά αντικαθίστώνται από αναχώματα, εκμετάλλευση των πρώτων υλών των δασών που διασχίζει το δίκτυο, ξύλινες ράγες με

³⁵Πρόκειται για την απορριφθείσα ως μη συμφέρουσα πρόταση που θα αναφέρει κι αργότερα (στο κεφάλαιο για τους σιδηροδρόμους) κι η οποία σύμφωνα με το (Παπαγιαννάκης, 1990) έγινε από όμιλο που αντιπροσωπευόταν από τον Louis de Normand κι αποτελούνταν από τρεις γραμμές: i.Σούνιο-Αθήνα-Βόρεια σύνορα», ii.Λακωνικός-Τρίπολη-Κόρινθος-Σύνδεση με πρώτη γραμμή, iii.Αμβρακικός-Λαμία-Σύνδεση με πρώτη γραμμή και περιελάμβανε όντως και σχέδιο για σύνδεση με Μπρίντιζι. Είχε έντονα γενικά στοιχεία του αμερικανικού συστήματος.

³⁶Ο Βερναρδάκης γράφει «το σχέδιο του κ.Salamanca» εννοώντας κατά πάσα περίπτωση τον πρωτοπόρο των ισπανικών σιδηροδρόμων επιχειρηματία José de Salamanca y Mayol.

³⁷Αναφέρεται μάλιστα πως ο Μανιτάκης σε γράμμα του στον Ph.Roque αναφέρει πως «θα ήταν σαν να ξεκινάμε από το τέλος».

³⁸Με την αμερικανική μέθοδο το κόστος υπολογίζεται στις 40.000-50.000 δρχ./χμ. τη στιγμή που ανέρχεται σε Αγγλία και Γαλλία στα 400.000 φράγκα/χμ., στη Γερμανία στα 200.000 φράγκα/χμ., στις ΗΠΑ στα 80.000-90.000 φράγκα/χμ..

λεπτή μεταλλική επίστρωση, αντικατάσταση των αγγλικών κυβόλιθων από ξύλινες τραβέρσες κι ελαφριά ξύλινη γεφυροποιία. Η αναφορά στο αμερικανικό σύστημα καταλήγει με την παρατήρηση πως στις Η.Π.Α η σιδηροδρομική θεωρείται ως η φυσιολογικότερη σύνδεση δύο τόπων και το δίκτυο εξαπλώνεται εξαπλώνοντας ταυτόχρονα τη δουλειά, τον πλούτο και τον πολιτισμό. Επιπλέον υποστηρίζεται πως η ευνοϊκότερη σε σχέση με τις Η.Π.Α. θέση της Ελλάδας λόγω της απουσίας υδάτινων ρευμάτων και του χαμηλότερου κόστους σιδήρου κι ανθρώπινης εργασίας.

Το προτελευταίο κεφάλαιο με τίτλο «Κανάλια» (5 σελίδες) πραγματεύεται σχεδόν αποκλειστικά το ζήτημα της διάνοιξης διώρυγας στον Ισθμό της Κορίνθου. Ο συγγραφέας εξάλλου θεωρεί πως εκτός ίσως από κάποια αρδευτικά κανάλια ή εκτροπές ποταμών, για τα οποία δεν μπορεί να έχει άποψη, η ύπαρξη φυσικών θαλάσσιων καναλιών καθιστά μη απαραίτητα τα επικοινωνιακά κανάλια. Όσον αφορά τον Ισθμό, αφού κάνει μια συνοπτική ιστορική περιγραφή των σχεδίων για διώρυγα, περιγράφει αφενός το σχέδιο που εγκρίθηκε από το Κοινοβούλιο το 1869, αφετέρου τα πλεονεκτήματα του έργου. Το λεπτομερές τεχνικά κι οικονομικά αυτό σχέδιο (χρονοδιάγραμμα εργασιών, μελέτη υπεδάφους, απαιτούμενα χαρακτηριστικά διώρυγας), βάσει έκθεσης επιτροπής μηχανικών, αποτέλεσε και τη βάση της σύμβασης του έργου με τους Γάλλους E.Piat και M.Chollet της οποίας ο Βερναρδάκης καταγράφει τις βασικές συμβατικές διατάξεις (προνόμια, ατέλειες, παραχωρήσεις γης, όροι εκμετάλλευσης) επισημαίνοντας τη προσυμφωνημένη τελική αγορά από το Κράτος κι υπολογίζοντας το συνολικό κόστος³⁹. Τέλος, καταγράφει τα κέρδη που θα καρπωθούν η διεθνής ναυτιλία, το εμπόριο και το ελληνικό βασίλειο. Σε αυτό το πλαίσιο, υπολογίζει το κέρδος σε απόσταση και κόστος μεταφοράς⁴⁰, αναφέρει την αποφυγή του κινδύνου διάβασης του ακρ.Μαλέα και συνεκτιμά τη συγκυρία διάνοιξης της διώρυγας στο Σουέζ που αυξάνει την εμπορική του σημασία τοποθετώντας την Κόρινθο ακριβώς πάνω στην νοητή ευθεία Σουέζ-Μπρίντιζι-Παρίσι-Λονδίνο καταλήγοντας πως η εμπορική κίνηση εκτός από την εταιρεία, θα φέρει πλούτο, αφθονία κι ευημερία στην ίδια τη χώρα.

³⁹Μέγιστο προνομίου 99χρονια. Εκκίνηση έργων σε 18μηνες, Ολοκλήρωση σε 6χρονια. Αναφέρει τις προδιαγραφές διαστάσεων και την υποχρέωση κατασκευής δύο γεφυρών (αν η κατασκευή δεν περιλαμβάνει τούνελ) και μια γέφυρα (με τούνελ). Εξαιρέση της εταιρείας από φόρους και δασμούς. Παραχώρηση στην εταιρεία 2.000 στρεμμάτων από κάθε μεριά (η ίδια ζήτησε 5.000). Στο τέλος του προνομίου, πρόβλεψη για αγορά του καναλιού και των εξαρτήσεων του έναντι 5 εκατομμυρίων δραχμών. Συνολικό κόστος: με τούνελ = 6.700.000 φράγκα, χωρίς τούνελ το διπλάσιο.

⁴⁰Κέρδος διαδρομής από Μεσόγειο: 80-85νμ ή 9ωρες ή 900-1.225 φράγκα – Κέρδος διαδρομής από Αδριατική: 160νμ ή 18ώρες ή 1.800-2.500 φράγκα.

Ο «Επίλογος» (8 σελίδες) σε μια συγκεφαλαιωτική λογική χαρακτηρίζεται από την ίδια αναλυτική προσέγγιση που χαρακτηρίζει όλη την εργασία. Ο Βερναρδάκης παραδέχεται πως η Ελλάδα δεν έχει κάνει όσα θα μπορούσε και αποδίδει το γεγονός σε δύο αιτίες. Πρώτον, στην αποτυχία του επαναστατικού προγράμματος του 1821, με την έννοια του περιορισμού των συνόρων κι άρα των πόρων της χώρας και δεύτερον στην παρεξήγηση εκ μέρους των Ελλήνων της πραγματικής σημασίας του Φιλελληνισμού που σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να υποσκελίσει τα ιδιαίτερα και συνθετότερα προβλήματα κι επιδιώξεις της κάθε χώρας. Ο Βερναρδάκης θεωρεί πως τα ζητήματα της διαφύλαξης της ειρήνης, της απόκτησης μεριδίου από την παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κι ο πανσλαβισμός κι η καταπολέμησή του οδηγούν τους Ευρωπαίους να μη θεωρούν την ελληνική Μεγάλη Ιδέα παρά επικίνδυνη χίμαιρα. Συμβουλεύει έτσι τη χώρα αφού αρχικά διαχωρίσει τη θέση της από τη Ρωσία, να ξεχάσει τα σχέδια εθνικής ολοκλήρωσης για 15-20 χρόνια. Εν τω μεταξύ να ασχοληθεί μόνο με την ανάπτυξη της γεωργίας, της βιομηχανίας, των τεχνών, της ναυτιλίας, του εμπορίου, την κατασκευή δρόμων και σιδηροδρόμων και την εκμετάλλευση του δασικού κι ορυκτού πλούτου. Έτσι, σε συνδυασμό με τον μηδενισμό των στρατιωτικών δαπανών και την παραγωγική χρησιμοποίηση του στρατού, σε αυτά τα 15-20 χρόνια θα καρπωθεί ένα τεράστιο οικονομικό κέρδος και θα έχει αποδείξει πως μπορεί μόνη της να αποκτήσει εσωτερική ευημερία κι ανάπτυξη. Τότε, καταλήγει ο Βερναρδάκης, αφενός η Ελλάδα θα πρέπει να επανεξετάσει με πραγματικούς όρους την κατάσταση, αφετέρου η Δ.Ευρώπη δε θα έχει ανάγκη τη δαπανηρή συντήρηση στη ζωή της Οθωμανική Αυτοκρατορίας ως ανάχωμα στη Ρωσία αλλά θα υποστηρίξει την Ελλάδα που, εξελληνίζοντας κι εκπολιτίζοντας την Ανατολή, θα έχει καταστήσει τον πανσλαβισμό αδύνατο.

5.5 Η εφημερίδα των εκθετών της Παγκόσμιας Έκθεσης

Η εφημερίδα των εκθετών της Παγκόσμιας Έκθεσης του 1878 στο Παρίσι και πιο συγκεκριμένα τα αποσπάσματα που αφορούν την Ελλάδα και το ελληνικό τμήμα της έκθεσης αποτελούν το επόμενο κείμενο που χρησιμοποιήθηκε σαν πηγή στο πλαίσιο της εργασίας μας. Η ένατη χρονολογικά, και τρίτη στο Παρίσι, παγκόσμια εμπορική έκθεση διεξήχθη στη γαλλική πρωτεύουσα από τον Μάιο ως τον Νοέμβριο του 1878, η εφημερίδα όμως των εκθετών εκδίδεται από το 1876

ασχολούμενη τόσο με τις προετοιμασίες, τις κεντρικές κι αυτές των συμμετεχόντων κρατών, όσο και με επιπλέον στοιχεία για πραγματικότητα των διαφόρων αυτών κρατών, εκτός φυσικά από ζητήματα λειτουργικά και το ίδιο το περιεχόμενο και τα τεκταινόμενα της έκθεσης. Βέβαια, ο ίδιος ο χαρακτήρας της εφημερίδας με τα προσιδιάζοντα, εορταστικά αν όχι διαφημιστικά άρθρα δεν ενδείκνυται για εκτενή αξιόπιστα συμπεράσματα. Επιπλέον, κάτι τέτοιο γίνεται ακόμη δυσκολότερο, αναποτελεσματικό κι επικίνδυνο όταν η μελέτη της εφημερίδας δε γίνεται μέσω μιας συγκριτικής προσέγγισης των δημοσιευμάτων για τις επιμέρους χώρες αλλά εντοπίζεται σε μία από αυτές. Θεωρούμε την τελευταία παράμετρο εξαιρετικά σημαντική. Στο πλαίσιο όμως των ορίων της εργασίας μας, του συμπληρωματικού σε κάθε περίπτωση ρόλου της πηγής σε αυτήν και της τουλάχιστον καταρχήν συναίσθησης των κινδύνων και των ορίων χρησιμοποίησης της, υποστηρίζουμε πως οι αντιρρήσεις δεν αρκούν για να αποκλείσουν, αλλά αντίθετα βοηθούν στην αποδοτικότερη αξιοποίησή της μέσω της ενσωμάτωσης της στην επιλογή των μελετώμενων πηγών. Η εφημερίδα αφενός προσφέρει κάποια ποσοτικοποιημένα και συγκεκριμένα στοιχεία, αφετέρου παρουσιάζει ενδιαφέρον από τη σκοπιά της έμφασης που δίνουν ή δε δίνουν σε επιμέρους πτυχές της ελληνικής συμμετοχής και υλικής πραγματικότητας. Εξάλλου, ο σκοπός των δημοσιευμάτων της παρότι κυρίως προωθητικός κι απευθυνόμενος στο ευρύτερο γαλλικό κοινό, παραμένει σε αυτό το πλαίσιο κι ενημερωτικός. Με αυτήν την έννοια και δεδομένου του γενικότερου πολιτισμικού κι όχι στενά επαγγελματικού κύρους που διέθεταν οι Παγκόσμιες Εκθέσεις του 19ου αιώνα, τα άρθρα αυτά αποτελούν μία από τις πτυχές πρόσληψης της ελληνικής πραγματικότητας που πραγματεύεται η εργασία μας.

Από τα 104 φύλλα της εφημερίδας της Έκθεσης που είναι προσβάσιμα μέσω της ψηφιακής βιβλιοθήκης της *Bibliothèque nationale de France* (από τα 114 συνολικά), με τον οποιοδήποτε ονομαστικό τρόπο αναφέρονται στην Ελλάδα τα 15 από αυτά. Από αυτές τις αναφορές, οι πέντε περιέχονται σε φύλλα που εκδόθηκαν πριν την έναρξη της Έκθεσης και παρουσιάζουν το μικρότερο ενδιαφέρον. Πληροφορούμαστε έτσι για την πλήρη σύσταση της ελληνικής οργανωτικής επιτροπής⁴¹ και για τις αρχικά 150.000 δρχ. κι αργότερα 300.000 δρχ. της συνολικής κρατικής

⁴¹ Στο φύλλο ν.84 Πρόεδρος: Θεόδωρος Δηλιγιάννης. Μέλη: Γιαννόπουλος (πρόεδρος της βιομηχανικής έκθεσης Αθήνας, πρώην υπ.Οικονομικών), Χαράλαμπος Πρετεντέρης Τυπάλδος (χημικός), Αναστάσιος Χρηστομάνος (χημικός), Θεόδωρος Ορφανίδης (βοτανολόγος), Γεώργιος Ζαβιτσάνος (φυσικομαθηματικός), Π.Βουγιούκας, (επιθεωρητής μεταλλείων), Γεράσιμος Μεταξάς, (υπασπιστής του βασιλιά), Άγγελος Βλάχος, (τμηματάρχης του υπ. Εσωτερικών), Τομπάζης (ναυπηγός-αξιωματικός ΠΝ), Φωστηρόπουλος (ίσως τραπεζίτης), Κρίνος (μάλλον χημικός)

πίστωσης για την προετοιμασία. Η εκτενέστερη καταχώρηση για την Ελλάδα πριν την έναρξη της Έκθεσης αναφέρεται στα σφουγγάρια «αγνώστου μέχρι σήμερα μεγέθους» που θα εκθέσει η χώρα, πληροφορώντας για τη συνολική αξία του ετήσιου προϊόντος (2 εκατομμύρια φράγκα), το μοίρασμα των κερδών μεταξύ πλοιοκτήτη και δυτών, τον κίνδυνο του επαγγέλματος, το μέγεθος του σφουγγαράδικου στόλου (150 μικρά σκάφη) και για το κεντρικό ρόλο της Αίγινας στη δραστηριότητα που με την εισαγωγή του σκάφανδρου έχει αποκτήσει μεγάλη σημασία στη χώρα.

Το πρώτο φύλλο της εφημερίδας μετά την έναρξη της Έκθεσης, αναφέρει σημαντική καθυστέρηση στην προετοιμασία του ελληνικού περιπτέρου το οποίο καταλαμβάνει επιφάνεια 1.250 τ.μ. από τα 90.000 τ.μ. όλων των περιπτέρων. Οι επόμενες δύο καταχωρήσεις έχουν να κάνουν με την περιγραφή του κλασσικού ρυθμού καλαίσθητου περιπτέρου της χώρας ενώ αναφέρεται πως τα «εκτιθέμενα προϊόντα θα αποδείξουν τις βιομηχανικές προόδους που συντελέστηκαν στη χώρα και θα κάνουν γνωστούς του πόρους που διαθέτει το βασίλειο». Σε επόμενο φύλλο, υπάρχει η σημαντικότερη κι εκτενέστερη μέχρι τότε αναφορά στην Ελλάδα, με εξαιρετικά αρνητική για τη χώρα χροιά. Ο συντάκτης συγκρίνει τη σύγχρονη με την αρχαία Ελλάδα και διαπιστώνει ερείπια, παρακμή κι εκφυλισμό. Σημειώνει επίσης την απουσία δασών και δρόμων, την ολιγανθρωπία, το γόνιμο αλλά ακαλλιέργητο έδαφος, την ασήμαντη απόδοση σιτηρών, τα λίγα ζώα και το μηδενικό εμπόριο⁴². Ταυτόχρονα αναφέρει το κρασί και τις ελιές ως το βασικό πλούτο της χώρας, τη σημασία της καλλιέργειας μουριών και της σιροτροφίας, τις επιτυχείς καλλιέργειες βαμβακιού στη Λιβαδειά, στο Άργος και τα νησιά, ριζαριού και καπνού στην Πελοπόννησο αλλά και πολυάριθμα μεταλλευτικά κοιτάσματα.

Η κεντρική παρουσίαση του ελληνικού τμήματος της Έκθεσης είναι φυσιολογικά κατά πολύ εκτενέστερη από τις υπόλοιπες. Ο συντάκτης ουσιαστικά βασίζεται, όπως φαίνεται από το κείμενο, στην έκθεση του Αλ.Μανσόλα που θα παρουσιαστεί παρακάτω. Μετά από μια εισαγωγή με αναφορές στην αρχαιότητα, την ομορφιά και το μικρό μέγεθος της χώρας, ο συντάκτης υποστηρίζει πως η βιομηχανία της χώρας αν και δεν είναι ακόμα ανθηρή επεκτείνεται κι εκσυγχρονίζεται καθημερινά παραθέτοντας κάποια από τα προϊόντα της. Αναφέρει τα λιαστά κρασιά

και Ζηνόπουλος, (διευθυντής στο υπ.Εσωτερικών). Στο φύλλο ν.88 δίνει επίσης ελληνικό τμήμα Φωστηρόπουλος, γραμματέας Ν. Δηλιγιάννης (ίσως ο Νικόλαος, νομικός κι αργότερα πρέσβης στο Παρίσι), Ν.Β. Νικολαΐδης (ίσως ο Νικόλαος μαθηματικός-μηχανικός-στρατιωτικός αλλά δεν κολλάει το Β), εντεταλμένοι επίτροποι.

⁴²«Τέλος, μηδενικό εμπόριο. Το 1876 οι εισαγωγές έφτασαν τα 120 εκατομμύρια κι οι εξαγωγές δεν ξεπέρασαν τα 75 εκατομμύρια».

της Μήλου και της Σαντορίνης, τη σταφίδα, το καλαμπόκι, το σιτάρι και το ελαιόλαδο με τα οποία η χώρα διεξάγει εκτεταμένο εμπόριο με την Αυστρία, την Αγγλία και την Τουρκία και τον καπνό. Επισημαίνει επίσης τις προόδους της μεταξουργίας και της ταπητουργίας, Σημειώνει επίσης πως το κύριο μέρος της ελληνικής έκθεσης αποτελεί η συλλογή μαρμάρων και μεταλλευμάτων αναφέροντας τα ποικίλα μάρμαρα, τον γαληνίτη, τον ψευδάργυρο, τον χαλκό και το σίδηρο. Επιμένει μάλιστα ιδιαίτερα στο μεταλλευτικό πλούτο του Λαυρίου αλλά αφιερώνει το υπόλοιπο κι αρκετά εκτενές μέρος της περιγραφής του στην απτή παρουσία της αρχαίας δραστηριότητας στα ορυχεία του Λαυρίου. Η σαφέστατα εξωτικίστικης διάθεσης καταχώρηση ολοκληρώνεται με την άποψη πως το ελληνικό τμήμα αξίζει μια συμπαθητική ματιά.

Επόμενη αναφορά στη χώρα γίνεται στο φύλλο που περιέχει εκτενές αφιέρωμα στην ευρωπαϊκή βιομηχανία θείου όπου κι αναφέρεται η έκθεση θείου από τη Μήλο στο ελληνικό περίπτερο. Σε ένα από τα επόμενα φύλλα, η Ελλάδα έχει και πάλι μια αρκετά εκτενή αναφορά, αυτή τη φορά σχετική με το πλούσιο της υπέδαφος και τα άφθονα μεταλλευτικά και γεωλογικά προϊόντα της. Η καταχώρηση υποστηρίζει πως τα ευρωπαϊκά κεφάλαια θα είχαν κατευθυνθεί ήδη στην Ελλάδα αν η χώρα διέθετε ασφάλεια και καλύτερα μέσα επικοινωνίας. Αναφέρει επίσης το μεταλλευτικό πυρετό που επικράτησε στη χώρα οχτώ χρόνια νωρίτερα, έναν πυρετό συγκρότησης εταιρειών, αιτήσεων παραχώρησης, αντιδικιών και κερδοσκοπιών που μπορεί να στηρίχθηκε σε αφελείς ανταπάτες περί εύκολων κι εκατομμυρίων κερδών αλλά τελικά απέδειξε, γράφει ο συντάκτης, την ύπαρξη σημαντικών και ποικίλων κοιτασμάτων⁴³. Τελευταία ουσιαστικά αναφορά στην Ελλάδα αποτελεί μια αρκετά εκτενής και πάλι καταχώρηση σχετική με τη μεταξουργία, τη νηματουργία, την υφαντουργία, την εριουργία και την κατασκευή ενδυμάτων της χώρας που ουσιαστικά όμως εξαντλείται στην παράθεση περιοχών παραγωγής και συγκεκριμένων εκθετών. Τέλος, σε φύλλο που εκδόθηκε μετά το τέλος της Έκθεσης παρατίθεται συγκεντρωτικός πίνακας των ξένων επισκεπτών της Έκθεσης ανά χώρα προέλευσης, σύμφωνα με τον οποίο οι Έλληνες ανήλθαν σε 854 σε σύνολο 202.811.

⁴³Μεταλλεύματα σιδήρου του Χαϊδαρίου, η ίδρυση της ελληνικής μεταλλουργικής εταιρίας, ο μόλυβδος κι ο μαγνητικός σίδηρος της Σερίφου, οι γαληνίτες της Ανάφης, οι χαλκοπυρίτες της Επιδαύρου, οι χρωμίτες και το θείο της Μήλου, οι τραχείτες του Πόρου, τα μεταλλικά νερά των Θερμοπυλών, της Αιδηψού, της Ύπατης, το θαλασσινό αλάτι της Λευκάδας, της Ζακύνθου, της Κέρκυρας, η όχρα της Κιμώλου, της Σκύρου, ο αλουνίτης της Μήλου, ο αμίαντος της Καρύστου, η ποξόλανη της Σαντορίνης, οι λευκοί, κόκκινοι και μπλε άργιλοι και άλλα.

5.6 Μανσόλας

Η Παγκόσμια Έκθεση του 1878 δίνει επίσης την αφορμή για το τελευταίο κείμενο που χρησιμοποιούμε σαν πηγή. Πρόκειται για την έκθεση που συνοδεύει την ελληνική συμμετοχή και τον κατάλογο των Ελλήνων εκθετών. Την εργασία αυτή, παρά τις φιλόδοξες σκέψεις⁴⁴ για συλλογική συγγραφή από ειδικούς στους επιμέρους τομείς, ανέλαβε τελικά προσωπικά σχεδόν ο Αλέξανδρος Μανσόλας. Μόνο τα κεφάλαια για το κλίμα, τη γεωγραφία και τη γεωλογία δεν γράφτηκαν από τον ίδιο⁴⁵. Ο Αλέξανδρος Μανσόλας εκτός βέβαια από συγγραφέας του τόμου με τίτλο «*La Grèce à l'Exposition universelle de Paris en 1878*» («Η Ελλάδα στην Παγκόσμια Έκθεση του 1878 στο Παρίσι») ήταν επίσης διευθυντής του στατιστικού γραφείου, μέλος και γραμματέας της κεντρικής επιτροπής προετοιμασίας της ελληνικής συμμετοχής στην έκθεση. Ο Μανσόλας άλλωστε ήταν ήδη τουλάχιστον από το 1867 Τμηματάρχης Δημόσιας Οικονομίας στο Υπουργείο Εσωτερικών. Την ίδια χρονιά (1867) είχε εκδώσει το βιβλίο «Πολιτειογραφικά πληροφορίες της Ελλάδος». Το 1870 διηύθυνε τη γενική απογραφή πληθυσμού, το 1872 εξέδωσε στα γαλλικά μια μελέτη για τη στατιστική επιστήμη στην Ελλάδα ενώ το 1876 στα ελληνικά το σημαντικό έργο του «Απογραφικά πληροφορίες περί των εν Ελλάδι ατμοκινήτων βιομηχανικών καταστημάτων 76». Ο τόμος έχει φυσικά ξεκάθαρο στόχο: να αντεπεξέλθει στις απαιτήσεις της παρουσίασης της ελληνικής συμμετοχής στην Παγκόσμια Έκθεση⁴⁶. Το πρώτο μέρος (117 σελίδες) δίνει μια συνοπτική περιγραφή της γεωπολιτικής, πνευματικής, γεωργικής, βιομηχανικής κι εμπορικής κατάστασης της χώρας με έμφαση και στατιστικά στοιχεία για τις δυο τελευταίες. Το δεύτερο μέρος (66 σελίδες) αποτελείται από τον κατάλογο των εκθετών και κάποια σχόλια για συγκεκριμένους εκθέτες και κλάδους παραγωγής.

Των δύο βασικών μερών της έκθεσης προηγείται μια εισαγωγή (4 σελίδες) στην οποία ο

⁴⁴Σύμφωνα με τον Μωραϊτίνη (σελ.342) που αναφέρει: «Αυτή η έκθεση στο ίδιο πνεύμα με το παρόν βιβλίο, δεν μπορεί παρά να είναι κατά πολύ πιο ενδιαφέρουσα και πολύτιμη αφού η ύλη μοιράστηκε στα διαφορετικά μέλη της Επιτροπής και καθένας από τους ειδικούς κλάδους θα διαπραγματευθεί με πολύ επαρκέστερο τρόπο. Περιμένουμε έτσι την έκδοσή της με μεγάλο ενδιαφέρον».

⁴⁵Το γεωγραφικό σημείωμα από τον Σπ.Λάμπρο και το γεωλογικό από τον Ανδρέα Κορδέλλα.

⁴⁶Δεν είναι δυνατόν λοιπόν να μη συνεκτιμηθούν στην μελέτη της πηγής οι φυσιολογικές παραδοχές που ο σκοπός του έργου συνεπάγεται. Δε θα πρέπει βέβαια να παραβλέπουμε ότι παράλληλα με την καταγραφή στοιχείων, δεν αποκλείεται ιδιαίτερα στο πρώτο μέρος να υπάρχει κάποια, έστω και ακούσια, μεροληψία στην έκθεση, με αυτόνομο στόχο την αναβάθμιση της παρεχόμενης από την ελληνική επιτροπή εικόνας του ελληνικού τμήματος.

Μανσόλας επισημαίνει δύο ζητήματα: τις ειδικές δυσκολίες που αντιμετωπίζει η χώρα λόγω της πολεμικής κρίσης⁴⁷ και του ιδιαίτερου τρόπου με τον οποίο πρέπει να ιδωθούν οι πρόοδοι της. Όσον αφορά το πρώτο, ο συγγραφέας τονίζει υπονοώντας τις πολεμικές προετοιμασίες, πως η βιομηχανία της χώρας, ιδιαίτερα η σιδηρουργία, η κλωστοϋφαντουργία κι η βυρσοδεψία, απορροφούμενη σε μη κανονικές εργασίες δεν κατάφερε να εκπροσωπηθεί με τον ενδεδειγμένο τρόπο. Όσον αφορά τη δεύτερη επισήμανση, υποστηρίζει πως δεν έχει αποτέλεσμα απλά η σύγκριση των στατιστικών των έργων και των προϊόντων κάθε λαού χωρίς συνεκτίμηση των ειδικών συνθηκών και του παρελθόντος του καθενός. Καταλήγει έτσι πως η Ελλάδα με ζωή 40 χρόνων, απομονωμένη κι εκτεθειμένη στις ευρωπαϊκές ακρότητες κατάφερε χωρίς προστατευτικούς νόμους να κάνει μεγάλα βήματα στη βιομηχανία διαθέτοντας 100 ατμοκίνητες βιομηχανικές εγκαταστάσεις συνολικής ισχύος 3.000 ίππων.

Το πρώτο μέρος της έκθεσης, που ο Μανσόλας ονομάζει «Στατιστικά στοιχεία», χωρίζεται σε οχτώ κεφάλαια που πραγματεύονται επιμέρους τομείς τις κατάστασης της χώρας. Στο πρώτο κεφάλαιο με τίτλο «Γεωγραφικά, γεωλογικά και κλιματολογικά στοιχεία» (12 σελίδες) δίνεται μια εξαιρετικά αναλυτική παρουσίαση της γεωφυσικής κατανομής της χώρας, της διοικητικής της διαίρεση, των σημαντικότερων πόλεων, των ειδών και των περιοχών των ορυκτών κοιτασμάτων της χώρας καθώς και του κλίματος και των ιδιαιτεροτήτων του. Τονίζεται ιδιαίτερα ο ορεινός χαρακτήρας, οι περιορισμένες πεδιάδες, οι ανεξάρτητες λεκάνες, η τεράστια μορφολογική και κλιματολογική ποικιλία και το πλούσιο σε ποικιλία πετρωμάτων και μεταλλευμάτων υπέδαφος.

Το δεύτερο κεφάλαιο διαπραγματεύεται τη δημογραφία (19 σελίδες) και περιέχει λεπτομερή στοιχεία για τα δεδομένα και τις τάσεις στη χώρα. Ο Μανσόλας, χρησιμοποιώντας στοιχεία της απογραφής του 1870, παραθέτει συγκριτικά το μέγεθος του πληθυσμού από την πρώτη απογραφή του 1838, τους πληθυσμούς των πόλεων, την πληθυσμιακή πυκνότητα, οικιστικά δεδομένα, και συγκεντρωτικά στοιχεία για τα ασκούμενα στη χώρα επαγγέλματα, τις γεννήσεις, τους γάμους και τους θανάτους. Επισημαίνει την αραιοκατοίκηση ως μία από τις μεγαλύτερες στη Ευρώπη, την οποία θεωρεί πρόβλημα για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της χώρας και την αποδίδει στα στενά όρια του κράτους που δεν επιτρέπουν την ύπαρξη δεδομένων που θα

⁴⁷ Αναφέρεται στο Ρωσοτουρκικό Πόλεμο του 1877-1878 που παρά τη μη συμμετοχή της Ελλάδος είχε αντίκτυπο τόσο στην πολιτική ζωή της χώρας όσο και στο επίπεδο των πολεμικών προετοιμασιών.

αναδείξουν συμφέροντα και θα προκαλέσουν συρροή πληθυσμού. Ταυτόχρονα αποδίδει το γεγονός πως η οικιστική ανάπτυξη είναι μεγαλύτερη της πληθυσμιακής στην αύξηση κι επέκταση της υλικής ευημερίας. Αναφέρεται επίσης στον τρόπο φορολογίας της επαγγελματικής δραστηριότητας ενώ σημειώνει πως το αγροτικό επάγγελμα υπερισχύει ποσοστιαία (39% ή 47% μαζί με κτηνοτρόφους), όπως άλλωστε κι επί Τουρκοκρατίας, και παρατηρεί ότι η κατηγορία των ελεύθερων επαγγελματιών που ακολουθεί είναι δυσανάλογα μεγάλη. Αναφέρει μάλιστα πως το γεγονός θεωρείται από πολλούς ως ένδειξη περιφρόνησης των αγροτικών, μεταποιητικών κι εμπορικών εργασιών, συνεπώς ως αποθαρρυντικό για την ανάπτυξη της παραγωγής, και ως αποτέλεσμα θεσμικών συνηθειών που δημιούργησαν ένα πάθος για τη δημοσιούπαλληλία. Ο ίδιος αποδίδει το γεγονός στην ανάληψη από το Κράτος της εκπαίδευσης των Ελλήνων του εξωτερικού, που στη συνέχεια παραμένουν στη χώρα προσανατολιζόμενοι στα ελεύθερα επαγγέλματα, απορρίπτοντας ταυτόχρονα το ενδεχόμενο περιφρόνησης προς επικερδείς δραστηριότητες στις οποίες διαχρονικά διακρίθηκε ο ελληνικός πληθυσμός. Τέλος, αναφέρεται στο ποσοστό των βιομηχανικών επαγγελματιών, παρατηρώντας την αύξησή του στις παλιές επαρχίες (1870: 11%, 1861: 8,68%), επισημαίνοντας όμως πως χαρακτηριστικότερη ένδειξη της ανάπτυξης της βιομηχανίας αποτελεί η εισαγωγή του ατμού.

Το τρίτο κεφάλαιο, είναι το εκτενέστερο της έκθεσης και τιτλοφορείται «Πνευματικός πολιτισμός» (41 σελίδες). Το πρώτο και μεγαλύτερο μέρος του ασχολείται με την κατάσταση της εκπαίδευσης στη χώρα ενώ ακολουθούν εκτεταμένες πληροφορίες για τις Εταιρείες, τους Συλλόγους και τα διάφορα φιλανθρωπικά μορφωτικά ιδρύματα, για τις βιβλιοθήκες, τα μουσεία και τις συλλογές, για τους διαφόρων ειδών διαγωνισμούς, για τα θέατρα, για τα τυπογραφεία και τον Τύπο καθώς και το σημαντικό αριθμό κληροδοτημάτων κι υποτροφιών. Μετά από μια μικρή εισαγωγή, ο συγγραφέας ξεκινά με την περιγραφή της εκπαίδευσης αρχίζοντας με την πρωτοβάθμια. Αναφέρεται στον νόμο του 1834 για την αρμοδιότητα των δήμων και κοινοτήτων, την υποχρεωτική για τις ηλικίες 5-12 φοίτηση (που δεν εφαρμόστηκε) και το ολοκληρωμένο και φιλόδοξο πρόγραμμα διδασκόμενων μαθημάτων⁴⁸ που τελικά περιορίστηκε σε ανάγνωση, γραφή κι αριθμητική. Αναφέρεται επίσης στα μαθήματα που προβλέπει ο νόμος του 1878 και τα

⁴⁸Θρησκευτικά, στοιχεία γλώσσας, ανάγνωση, γραφή, αριθμητική, μέτρα και σταθμά, γραμμικό σχέδιο, φωνητική μουσική και αν είναι δυνατόν στοιχεία γεωγραφίας, ελληνικής ιστορίας και φυσικών επιστημών μαζί με πρακτική διδασκαλία δύο φορές την εβδομάδα γεωπονίας, κηπουρικής, δενδροκομίας, σηροτροφίας και μελισσοκομίας.

προβλήματα και την επαναλειτουργία του Διδασκαλείου και παραθέτει στοιχεία για τους αριθμούς σχολείων, δασκάλων, μαθητών και μαθητριών καθώς και για το κόστος λειτουργίας της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η περιγραφή συνεχίζεται με τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και τη διάρθρωση, τα αριθμητικά δεδομένα, το πρόγραμμα μαθημάτων και τον προϋπολογισμό της. Αντίστοιχα για την πανεπιστημιακή εκπαίδευση, αναφέρεται η λειτουργία του Πανεπιστημίου Αθηνών με απεύθυνση στο σύνολο του Ελληνισμού, τις σχολές του, τα εξαρτώμενα από αυτό ιδρύματα και τη Βιβλιοθήκη, την εξέλιξη του αριθμού των φοιτητών, τη γεωγραφική κατανομή τους, τον αριθμό των αποφοίτων ανά σχολή, τον δωρεάν χαρακτήρα του καθώς και το κόστος λειτουργίας.

Ο Μανσόλας στη συνέχεια περνά στην επαγγελματική εκπαίδευση ξεκινώντας με την εκκλησιαστική (σχολές, μαθήματα, αριθμός φοιτητών, κόστος λειτουργίας) και συνεχίζοντας με το Πολυτεχνείο. Αναφέρεται στην ίδρυσή της, στις αναδιοργανώσεις του 1843 και του 1863 και καταλήγει στη σύγχρονη μορφή του. Παραθέτει επίσης το πρόγραμμα σπουδών του «καθημερινού σχολείου»⁴⁹ και του «σχολείου καλών τεχνών»⁵⁰, τους αριθμούς καθηγητών και σπουδαστών⁵¹, αναφέρει την ύπαρξη υποτροφιών για το εξωτερικό και σχολιάζει την εγκατάσταση και τους χρηματοδότες της. Ακολουθεί η αναφορά στην Αγροτική Σχολή της Τίρυνθας, στην λειτουργία της μέχρι το 1864 και την πρόβλεψη νέου νόμου για δημιουργία πέντε νέων. Αναφορά γίνεται τέλος στις πέντε ναυτιλιακές σχολές και στα μαθήματα, την οργάνωση και τη λειτουργία της Στρατιωτικής Σχολής⁵². Ο συγγραφέας ασχολείται επίσης με τη γυναικεία εκπαίδευση, επιμένοντας κυρίως στον κεντρικό σημασία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας.

Το επόμενο κεφάλαιο ασχολείται με τα ιδρύματα αγαθοεργίας (4 σελίδες) της χώρας που χωρίζονται σε δύο κατηγορίες: τα ιδρυθέντα από τους δήμους που υποχρεούνται να παράσχουν στους δημότες τους βοήθεια σε περίπτωση φτώχειας κι ανικανότητας εργασίας και τα ιδρυθέντα

⁴⁹Το «καθημερινό» περιλαμβάνει αρχιτεκτονική, τοπογραφία, μηχανολογία με τα εξής μαθήματα: αριθμητική, γεωμετρία, άλγεβρα, καμπύλες γραμμές, μηχανολογία κινητήρων, τοπογραφία, εφαρμοσμένη μηχανολογία, γεωμετρία, τριγωνομετρία, ανάλυση, πολιτικά έργα, υδραυλική, αντοχή υλικών, στάθμιση, κατασκευή, φυσική και χημεία. Επίσης για τους αρχιτέκτονες αρχιτεκτονικό σχέδιο, για τους τοπογράφους τοπογραφικό, τους μηχανολόγους μηχανολογικό και πρακτικές εργαστηριακές εφαρμογές.

⁵⁰Μαθήματα σχολείου «καλών τεχνών»: σχέδιο, πλαστική, ξυλογραφία, χαλκογραφία, ξυλογλυπτική, καλλιγραφία.

⁵¹Σύνολο καθηγητών 23, φοιτητών 582.

⁵²Μαθηματικά, γεωμετρία, παραστατική γεωμετρία, θεωρητική μηχανολογία, αγρονομία, τοπογραφία, γεωδαισία, οδοποιία, αρχιτεκτονική, κατασκευή, γεφυροποιία, εφαρμοσμένη μηχανολογία, λογική, σχέδιο.

από τις δωρεές ευεργετών. Ο Μανσόλας επισημαίνει όμως πως σε κάθε περίπτωση η φροντίδα κι η εποπτεία της διεύθυνσης αυτών των ιδρυμάτων ανατίθεται στο κράτος που είναι υπεύθυνο για την αρωγή φτωχών, αναξιοπαθόντων κι απόρων ασθενών και την εκπαίδευση φτωχών κι ορφανών παιδιών και παραθέτει μάλιστα στη συνέχεια τον αριθμό και την περιοχή του καθενός από τα ιδρύματα⁵³.

Το κεφάλαιο για τη γεωργία (16 σελίδες) ξεκινά με τη διαπίστωση πως αποτέλεσε τη βασική διαχρονικά παραγωγική δραστηριότητα στη χώρα. Ο συγγραφέας αρχικά προσπαθεί, μέσω της παράθεσης των προβλημάτων που αυτή αντιμετώπισε εξαιτίας της αυθαιρεσίας της οθωμανικής εξουσίας (ιδιοκτησιακή ανασφάλεια, αντιμετώπιση της παραγωγής με φοροεισπρακτικούς όρους) και μιας αναφοράς του Καποδίστρια στις παραγωγικές δραστηριότητες των κατοίκων⁵⁴, να αποδείξει την εξαιρετικά δυσμενείς αρχικές συνθήκες του τομέα αμέσως μετά την ανεξαρτησία. Στη συνέχεια περνά στην περιγραφή με ποσοτικούς όρους της σύγχρονης του γεωργικής κατάστασης παραθέτοντας συγκεντρωτικά τις προόδους σε επίπεδο καλλιεργήσιμων εκτάσεων και προϊόντων⁵⁵. Επισημαίνει μάλιστα τις προόδους στην καλλιέργεια δημητριακών, σταφυλιού και σταφίδας, μουριών, ελιών και συκιών ενώ υποστηρίζει πως με ένα καλύτερο φορολογικό σύστημα, πιο ανεπτυγμένη επικοινωνία, διευρυμένη επαγγελματική εκμάθηση της γεωργίας και γεωργικές μεθόδους ανάλογες της γεωργικής επιστήμης, αυτές οι πρόοδοι θα ήταν σημαντικότερες. Στη συνέχεια παρουσιάζεται και πάλι μέσω λεπτομερών ποσοτικών στοιχείων η παραγωγή, αλλά κι η κατανάλωση κι εισαγωγές/εξαγωγές, ανά είδος καλλιέργειας. Αυτές μάλιστα κατατάσσονται σε συγκεντρωτικές κατηγορίες: σε διατροφικές (σιτηρά και λαχανικά), σε βιομηχανικές (ελαιώδεις, ελαιώδεις δενδροκαλλιέργειες, κλωστικές, καπνό και ριζάρι), σε δενδροκαλλιέργειες, αμπελοργία, λιβάδια και βοσκοτόπια, δάση και κτηνοτροφία. Ο συγγραφέας επισημαίνει την ανεπάρκεια της σιτοπαραγωγής, τη σημασία του ελαιολάδου ως μία από τις βασικότερες εξαγωγές της χώρας, το ιστορικό της βαμβακοκαλλιέργειας που έχει πλέον καταστεί ανεπαρκής

⁵³12 νοσοκομεία, 7 πτωχοκομεία, 6 ορφανοτροφεία, 2 φρενοκομεία, 5 νοθοτροφεία, 1 οφθαλμιατρείο, 2 λεπροκομεία, 2 ενεχυροδανειστήριο, 1 νηπιαγωγείο, 1 γηροκομείο.

⁵⁴Κύρια απασχόληση η αγροτική, εξάρτηση από την τοποθεσία και τον βαθμό καταπίεσης: βοσκοί και πολεμιστές στα ορεινά, στα πεδινά καλλιεργητές αναγκασμένοι συχνά να καταφεύγουν στα ορεινά, ναυτικοί κι έμποροι στα παράλια και στα νησιά.

⁵⁵11.000.000 στρέμματα υπό καλλιέργεια αντί των 7.000.000 στρεμμάτων το 1860. Περίπου 7.000.000 για σπορά και 2.000.000 για δενδροφυτείες. Από τα πρώτα, πάνω από το μισό (3.800.000 στρέμματα) για δημητριακά με παραγωγή 11.000.000 κιλά το 1875 αντί της μηδενικής παραγωγής στην Επανάσταση και των 9.000.000 κιλών το 1860.

για τις ανάγκες της εγχώριας κλωστοϋφαντουργίας, την ανάπτυξη και τις σημαντικές εξαγωγές της καπνοκαλλιέργειας, την πτώση της καλλιέργειας ριζαριού εξαιτίας της χρησιμοποίησης τεχνητών βαφικών υλών από την ευρωπαϊκή βιομηχανία, τη τεράστια σημασία κι ανάπτυξη της σταφιδοπαραγωγής, την παραμέληση των δασών, τη βαλονία ως το σημαντικότερο δασικού προϊόντος και την επίσης παραμελημένη εκτροφή ζώων. Το κεφάλαιο κλείνει με την περιγραφή βασικών στοιχείων της ελληνικής αγροτικής οικονομίας. Ο συγγραφέας αναφέρεται αρχικά στην εξαιρετικά κατακερματισμένη ιδιοκτησία, στο δομικό χαρακτήρα αυτού του κατακερματισμού και στην ύπαρξη πολυπληθών μικροϊδιοκτητών⁵⁶ που καλλιεργούν τον κλήρο τους με οικογενειακούς όρους. Στη συνέχεια καταγράφει τους βασικούς τρόπους καλλιέργειας των μεγάλων ιδιοκτησιών (μισθωτή εργασία, μορτή, ενοίκιο), τη μεγάλη και πολυπαραγοντική διαφοροποίηση των συμβολαίων αλλά και το κοινό χαρακτηριστικό πως η διάρκειά τους δεν ξεπερνά κατά κανόνα τον ένα χρόνο λόγω απουσίας κεφαλαίων, γνώσεων και μιας ιδιαίτερης κοινωνικής ομάδας αγροληπτών. Επισημαίνεται ταυτόχρονα η καθολική χρήση της αγρανάπαυσης, η μη εφαρμογή της αμειψισποράς και παρατίθενται στοιχεία για το μέσο μισθό, αξία κι απόδοση γης.

Το κεφάλαιο που αφιερώνεται στην ελληνική βιομηχανία (10 σελίδες) χωρίζεται σε τρία μέρη εκ των οποίων το δεύτερο και το τρίτο πραγματεύονται αντίστοιχα τα ειδικά θέματα του εργατικού δυναμικού και της σχετικής με τη βιομηχανία νομοθεσίας. Το πρώτο μέρος ξεκινά με τις απόψεις του συγγραφέα για την κατάσταση και την πρόοδο του παραγωγικού αυτού τομέα και συνεχίζεται με την παράθεση πιο συγκεκριμένων στοιχείων. Ο συγγραφέας αποδίδει το γεγονός πως η χώρα δεν κατάφερε παρά τα τελευταία χρόνια να πραγματοποιήσει σχετικά σημαντικές προόδους στην αραιότητα του πληθυσμού, τη δυσαναλογία κατοίκων και διαθέσιμων εκτάσεων γης και στην έλλειψη κεφαλαίων. Εξηγεί άλλωστε πως η βιομηχανία προϋποθέτει πληθυσμιακή συσσώρευση, ανάπτυξη πλούτου και νέων αναγκών και χρήση μηχανικής ισχύος, και πως απουσία αυτών των προϋποθέσεων παρέμενε στάσιμη, σχεδόν απαρατήρητη κι οριακά διακριτή από τη γεωργία με την κατάσταση να αρχίζει να αλλάζει αισθητά με την αύξηση του πληθυσμού και της γεωργικής παραγωγής, την ανάπτυξη του συνεταιριστικού πνεύματος και τη διάδοση της εκπαίδευσης και των τεχνικών γνώσεων. Ταυτόχρονα επισημαίνει τις παλιότε-

⁵⁶Στο Αιγαίο υπάρχουν ιδιοκτήτες 5-10 στρεμμάτων αποτελούμενη από τμήματα των 1-2 στρεμμάτων σε διάφορα σημεία. Στα πεδινά υπάρχουν ιδιοκτήτες 50-100 στρεμμάτων κι ένας μικρός αριθμός με πάνω από 1000στρεμματα.

ρες κυβερνητικές προσπάθειες για ίδρυση βιομηχανιών αξιοποίησης των επιμέρους αγροτικών προϊόντων. Οι αποτυχημένες στην πλειοψηφία τους αυτές προσπάθειες, γράφει ο Μανσόλας, στηρίχτηκαν στην ενθάρρυνση μέσω αποκλειστικών προνομίων κι επιδοτήσεων, αντίθετα με την ανάπτυξη των τελευταίων χρόνων που στηρίχτηκε αποκλειστικά στην ιδιωτική πρωτοβουλία και το συνεταιριστικό πνεύμα.

Στη συνέχεια του κεφαλαίου αναφέρεται μόνο στις ατμοκίνητες εγκαταστάσεις (συνολικά 108 βιομηχανίες ισχύος 2.884 ίππων) θεωρώντας τες αντιπροσωπευτικές της βιομηχανικής δραστηριότητας και των προόδων της χώρας. Επισημαίνει αρχικά την ολοκληρωτική μετάλλαξη του Πειραιά και παραθέτει πίνακα των βιομηχανικών εγκαταστάσεων, της ισχύος τους και των πόλεων όπου αυτές βρίσκονται επιμένοντας στη σημασία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, της ένωσης κεφαλαίων και του ανταγωνισμού, του «παγκόσμιου νόμου της προόδου των εθνών και των ατόμων». Παραθέτει επίσης πίνακα τω ίδιων βιομηχανιών ανά βιομηχανική δραστηριότητα ενώ επισημαίνει το φαινόμενο της συστέγασης στην ίδια εγκατάσταση περισσότερων του ενός διαφορετικών βιομηχανικών δραστηριοτήτων, φαινόμενο το οποίο θεωρεί φυσιολογικό για μια νεογέννητη βιομηχανία λόγω πληθυσμιακής αραιότητας κι έλλειψης κεφαλαίων. Υποστηρίζει όμως πως το φαινόμενο μετατρέπεται σταδιακά σε πρόβλημα για την ευημερία και την ύπαρξη των βιομηχανιών που πρέπει μέσω του συνεταιριστικού πνεύματος και της εκπαίδευσης να καταφέρουν να δημιουργήσουν μεταξύ τους έναν παραγωγικό καταμερισμό ανάλογο αυτού στο εσωτερικό μιας επιχείρησης. Ενημερώνει επίσης πως οι 2.629 από αυτούς τους ίππους θεμελιώθηκαν μετά το 1869 και παραθέτει στοιχεία για τη συνολική αξία των εγκαταστάσεων και των πρώτων υλών και καυσίμων που αυτές χρησιμοποιούν. Ταυτόχρονα αναφέρει πως ο χρησιμοποιούμενος άνθρακας προέρχεται κατά μεγάλο μέρος από το εξωτερικό αλλά χρησιμοποιείται κι ο ελληνικός που παρότι μικρότερης ενεργειακής αξίας έχει τη μισή τιμή κι έτσι πλεονεκτεί. Τέλος, εκφράζει την ικανοποίησή του για το γεγονός πως η πρόοδος των υπαρχουσών εγκαταστάσεων προκαλεί τη δημιουργία νέων και παραθέτει στοιχεία για την παραγωγή των σημαντικότερων βιομηχανικών τομέων (κλωστική, υφαντουργία, βυρσοδεψία, αλευρόμυλοι, ελαιουργία, μηχανουργία, οινοποιία, μεταλλουργία).

Όσον αφορά το εργατικό δυναμικό, ο Μανσόλας παραθέτει πλήρη πίνακα των 7432 βιομηχανικών εργατών (4959 άντρες, 1230 γυναίκες, 629 αγόρια, 524 κορίτσια) σε 136 εγκαταστά-

σεις. Ταυτόχρονα παρατηρεί πως η μεταλλουργία (2222 άντρες) και στη συνέχεια τα κλωστήρια βάμβακος (1085 εργάτες, 243 άντρες, 447 γυναίκες, 234 αγόρια, 161 κορίτσια) απασχολούν τον μεγαλύτερο αριθμό εργατών και πως ο Πειραιάς και η Σύρος ακολουθούν το Λαύριο σε εργατικό δυναμικό. Τέλος όσον αφορά το νομοθετικό πλαίσιο για τη λειτουργία της βιομηχανίας, αναφέρεται αρχικά στην αρχή της ελεύθερης άσκησης της βιομηχανικής δραστηριότητας και στο καθήκον του Κράτους να προστατεύει τη βιομηχανία μεριμνώντας για επέκταση των διακρατικών εμπορικών σχέσεων, δημιουργία επαγγελματικών σχολών, θεμελίωση της αγοράς και των εσωτερικών επικοινωνιών και προστασία των ανίκανων προς εργασία. Ταυτόχρονα λειτουργώντας ρυθμιστικά και για να προστατεύσει το ευρύτερο κοινωνικό συμφέρον επιβάλλει συγκεκριμένους περιορισμούς, εξαιρέσεις, απαγορεύσεις κι ασφαλιστικές εγγυήσεις. Ο συγγραφέας επιμένει επίσης στη νομοθεσία για την προστασία της εφεύρεσης, της καινοτομίας και επωνυμίας θεωρώντας πως πρέπει να συμπληρωθεί. Αναφέρει ακόμα την υπαγωγή της βιομηχανίας στη δικαιοδοσία του Υπουργείου Εσωτερικών, στη λειτουργία της «επί της εμψυχώσεως της Εθνικής βιομηχανίας Επιτροπής» και στο θεσμό των Ολυμπίων.

Η κατάσταση του εμπορίου της χώρας απασχολεί το προτελευταίο κεφάλαιο της έκθεσης του Μανσόλα. Η περιγραφή της ξεκινά με το νομοθετικό και γενικότερο θεσμικό πλαίσιο δραστηριοποίησης κι ανάπτυξης του: γαλλικός εμπορικός κώδικας, εγγύηση της καλώς εννοούμενης εμπορικής ελευθερίας, αντίστοιχη δασμολογική πολιτική ενθάρρυνσης των διεθνών συναλλαγών αλλά και καλώς εννοούμενης προστασίας της παραγωγής της χώρας, διευκόλυνση και προστασία της ασφαλιστικής δραστηριότητας, ελευθερία⁵⁷ του εσωτερικού εμπορίου, συγκρότηση και λειτουργία εμπορικών επιμελητηρίων, οργάνωση εμπορικής εκπαίδευσης, πλαίσιο λειτουργίας εμποροπανηγύρεων. Περιγράφεται επίσης συνοπτικά το ιστορικό της νομισματικής πολιτικής της χώρας ως την ένταξή της το 1868 στη Λατινική Νομισματική Ένωση. Στη συνέχεια, η έκθεση ασχολείται με την εμπορική κίνηση της χώρας παραθέτοντας μάλιστα, με σταθμούς τα έτη 1851, 1864 και 1874, αναλυτικό κατάλογο του εξωτερικού εμπορίου των βασικότερων εξαγωγίμων κι εισαγωγίμων προϊόντων της (Εισαγωγές: δημητριακά, υφάσματα, ξυλεία, επεξεργασμένα και μη δέρματα, άνθρακας, σίδηρος, βαμβάκι. Εξαγωγές: σταφίδα, μετάξι, κουκούλια, επεξεργασμένα και μη δέρματα, καπνός, σύκα, βελανίδια, ελαιόλαδο, βαμβάκι, ποτά, μόλυβδος, νήματα, σα-

⁵⁷Εκτός δημοτικού φόρου, το πολύ 2% σε συγκεκριμένα καταναλωτικά προϊόντα.

πούνι) από τον οποίο τεκμαίρει σταθερή πρόοδο της οικονομικής κατάστασης των κατοίκων κι ανάπτυξη της μεταποίησης. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται επίσης στη συνεχώς ανοδική πορεία του εμπορικού ναυτικού της χώρας με τον Μανσόλα να παραθέτει την αντίστοιχη εξέλιξη των αριθμητικών δεδομένων του τομέα. Στο τελευταίο μέρος του κεφαλαίου, παρατίθεται συγκεντρωτικός πίνακας των 49 ανωνύμων εταιρειών της χώρας (ασφαλιστικές, βιομηχανικές, μεταλλουργικές, πιστωτικές) πρωτοπόρες των οποίων υπήρξαν οι ναυτιλιακές ασφαλιστικές. Η ύπαρξη αυτών των ανωνύμων εταιρειών, γράφει ο Μανσόλας, μαρτυρά τη ζωτικότητα των υλικών δυνάμεων και των αυξανόμενων προόδων τη χώρας, και κλείνοντας επιμένει περισσότερο στο ρόλο, την οργάνωση και τη λειτουργία της σημαντικότερης όλων, της Εθνικής Τράπεζας. Το τελευταίο κεφάλαιο του πρώτου μέρους, αφιερωμένο στα οικονομικά του ελληνικού κράτους αποτελεί ουσιαστικά τη σε αδρές γραμμές ανάλυση των κρατικών εσόδων κι εξόδων για το έτος 1877 και τη συγκριτική τους αντιπαράθεση με τα στοιχεία των ετών 1833, 1842, 1852, 1860, 1865 και 1874.

Όπως ήδη αναφέραμε το δεύτερο μέρος της έκθεσης του Μανσόλα αποτελείται από το κατάλογο των εκθετών κι εκθεμάτων. Οι συνολικά 521 εκθέτες χωρίζονται ανάλογα με το χαρακτήρα των εκθεμάτων τους σε επτά ομάδες: »Έργα τέχνης»⁵⁸ (46 εκθέτες), «Εκπαίδευση κι Αγωγή – Υλικά και εξοπλισμοί ελευθέρων τεχνών»⁵⁹ (50 εκθέτες), «Έπιπλα και παρελκόμενα»⁶⁰ (30 εκθέτες), «Υφάσματα. Ενδύματα και παρελκόμενα»⁶¹ (133 εκθέτες), «Βιομηχανίες εξόρυξης, προϊόντα επεξεργασμένα και μη»⁶² (132 εκθέτες), «Μηχανολογικός εξοπλισμός και διατάξεις βιομηχανιών»⁶³ (9 εκθέτες), «Διατροφικά προϊόντα»⁶⁴ (141 εκθέτες). Ο κατάλογος συμπεριλαμβάνει ωστόσο και κάποια σχόλια που αφορούν κυρίως επισημάνσεις της αξιοσημείωτης ανάπτυξης κάποιων κλάδων κι εκθετών και των αντίστοιχων ποιοτικών χαρακτηριστικών και

⁵⁸Ενδεικτικά την έκθεση έργων του Λύτρα, του Γύζη και του Χαλεπά.

⁵⁹Ξεχωριστή θέση το Πολυτεχνείο με επτά έργα τέχνης, ένα αρχιτεκτονικό σχέδιο και μια μηχανή για το κόψιμο διαφόρων σχημάτων φρεζών. Όσον αφορά τα υπόλοιπα: μουσικά όργανα, βιβλία, τυπογραφικά και βιβλιοδετικά δείγματα.

⁶⁰Προϊόντα επιπλοποιίας, υαλοουργίας και κεραμικής ενώ γίνεται ειδική αναφορά στις προόδους της τελευταίας.

⁶¹Προϊόντα κλωστοϋφαντουργίας και ραπτικής, μαλλί, χαλιά και μετάξι ενώ ιδιαίτερο σχόλιο αφιερώνεται στην πολύ σημαντική τα τελευταία χρόνια ανάπτυξη της κλωστοϋφαντουργίας.

⁶²Συμπεριλαμβάνει τις εκθέσεις των εξορυκτικών προϊόντων κυρίως του Λαυρίου και γίνεται ειδική αναφορά στην παραγωγή βαλονίας. Στην ίδια ομάδα κατατάσσονται τα εκθέματα δειγμάτων βαμβακιού, κουκουλιών, ελαιολάδου, κεριού, καπνού, σαπουνιού και βυρσοδεψίας.

⁶³Συμπεριλαμβάνει την «Ελληνική Ατμοπλοία» και τις εγκαταστάσεις Βασιλειάδη, Γλύκα, Μιχαλά, Gravenger, Παππαπέτρου, Σαλομού και Μπούμη.

⁶⁴Σιτάρι, κριθάρι, ζυμαρικά, λαχανικά, σταφίδα, ζαχαρώδη γλυκίσματα (Σόλων και Παυλίδης), μέλι, κρασί.

αριθμητικών μεγεθών παραγωγής. Ολοκληρώνοντας, πρέπει να επισημάνουμε πως θεωρούμε ότι η λεπτομερής παρουσίαση και βαθύτερη ανάλυση των ενδιαφερόντων δεδομένων που συνεισφέρει ο κατάλογος των εκθετών κι εκθεμάτων του ελληνικού τμήματος της Παγκόσμιας Έκθεσης του 1878 όχι μόνο ξεφεύγει από τα αντικειμενικά όρια που θέτει το είδος κι ο στόχος της εργασίας μας αλλά ακόμα περισσότερο λειτουργεί ενδεχομένως αντιπαραθετικά με τον δεύτερο. Σε αυτή τη βάση κι επιχειρώντας, θεωρούμε στο πλαίσιο αυτή τη φορά της εργασίας μας, να παραθέσουμε μια συνοπτική κι εύληπτη παρουσίαση της μελετώμενης πηγής, συντάξαμε και παραθέτουμε δύο συγκεντρωτικούς πίνακες. Ο Πίνακας 1 συγκεντρώνει, κατηγοριοποιεί και παρουσιάζει τα εκτιθέμενα προϊόντα με βάση το αριθμό των εμφανίσεων τους από διαφορετικούς εκθέτες. Ο Πίνακας 2 παρουσιάζει τις ίδιες κατηγορίες εκθεμάτων ανάλογα με το είδος του εκθέτη τους (ιδιώτης, ελληνική οργανωτική επιτροπή ή κοινότητες).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΑΝΑΛΥΤΙΚΑ ΠΡΟΪΟΝΤΑ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΗ ΒΑΣΙΚΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΕΚΘΕΤΗ	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	37,00%	ΔΗΜΗΤΡΙΑΚΑ	23	14,2 %
			ΛΑΧΑΝΙΚΑ	17	10,5 %
			ΦΡΟΥΤΑ	5	3,1 %
			ΚΑΡΠΟΙ	8	4,9 %
			ΣΤΑΦΥΛΙΑ-ΣΤΑΦΙΔΑ	9	5,6 %
			ΓΑΛΑΚΤΟΚΟΜΙΚΑ	12	7,4 %
			ΚΕΡΙ-ΜΕΛΙ	8	4,9 %
			ΚΛΩΣΤΙΚΑ	30	18,5 %
			ΒΑΦΤΙΚΑ	14	8,6 %
			ΚΑΠΝΟΣ	10	6,2 %
			ΡΕΤΣΙΝΙΑ-ΜΑΣΤΙΧΑ	5	3,1 %
			ΕΛΙΕΣ	3	1,9 %
			ΝΕΡΑ	4	2,5 %
			ΣΦΟΥΓΓΑΡΙΑ	2	1,2 %
			ΔΙΑΦΟΡΑ	12	7,4 %
	ΕΞΟΡΥΞΗ	6,60%	ΜΕΤΑΛΛΕΥΤΙΚΗ	14	5,1 %
			ΛΑΤΟΜΕΙΑ	6	2,2 %
			ΔΙΑΦΟΡΑ	9	3,3 %
	ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗ	56,40%	ΚΛΩΣΤΟΪΦΑΝΤΟΥΡΓΙΑ	66	23,9 %
			ΜΟΔΑ	30	10,9 %
			ΤΑΠΗΤΟΥΡΓΙΑ	18	6,5 %
			ΠΟΤΑ	42	15,2 %
			ΕΠΠΛΑ	10	3,6 %
			ΚΕΡΑΜΙΚΗ-ΥΑΛΟΥΡΓΙΑ	8	2,9 %
			ΕΛΑΙΑ	12	4,3 %
			ΓΛΥΚΑ-ΤΡΟΦΙΜΑ	15	5,4 %
			ΒΥΡΣΟΔΕΨΙΑ	7	2,5 %
			ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ	7	2,5 %
			ΑΡΩΜΑΤΟΠΟΪΑ	6	2,2 %
			ΣΙΔΗΡΟΥΡΓΙΑ	8	2,9 %
			ΧΗΜΙΚΑ	11	4,0 %
			ΔΙΑΦΟΡΑ	7	2,5 %

Κεφάλαιο 6

Συμπεράσματα

Όπως αναφέραμε στο εισαγωγικό κεφάλαιο της εργασίας, το ίδιο το εύρος της προβληματικής μας, όπως φαίνεται κι από το πλήθος των αυτοτελών ζητημάτων με τα οποία αυτή διαπλέκεται, δεν μας επιτρέπει, τουλάχιστον στα όρια της εργασίας μας, παρά την επισήμανση των βασικότερων όψεων-πτυχών που αναδεικνύονται μέσω της μελέτης των πηγών μας. Στο έδαφος της αντικειμενικής αλληλοδιαπλοκής τους, αυτές οι βασικότερες όψεις της ανάπτυξης του υλικού κόσμου της Ελλάδας του 19ου αιώνα – έτσι όπως εκφράζονται από τους συγγραφείς των πηγών – συμπίπτουν, διαφέρουν και διαλέγονται, μπορούν όμως και να ομαδοποιηθούν σχηματικά γύρω από δύο κύριους άξονες. Έτσι, από τη μία έχουμε τα βασικά ζητήματα που τίθενται από τους συγγραφείς, με πραγματολογικούς συνήθως όρους, σε σχέση με τις επιμέρους δυνατότητες ανάπτυξης του υλικού κόσμου της χώρας, και από την άλλη τα ερμηνευτικά πλαίσια αντίληψης και προσέγγισης της ελληνικής υλικής πραγματικότητας. Με τη σειρά του, ο πρώτος άξονας χωρίζεται σε ξεχωριστές θεματικές: οι τρεις πρώτες αντίστοιχες με την κατάσταση και τις αναπτυξιακές δυνατότητες επιμέρους πλουτοπαραγωγικών πόρων και δραστηριοτήτων της χώρας (γεωργία, μεταποίηση, μεταφορές, εμπόριο-οικονομία) κι η τέταρτη που αφορά αυτοτελώς τον ρόλο και τη δραστηριοποίηση του κρατικού παράγοντα.

Ξεκινώντας με τον ευρύτερο τομέα της γεωργίας, οι επιμέρους πτυχές που απασχολούν τους συγγραφείς περιλαμβάνουν καταρχήν το ζήτημα της ιδιαίτερης γεωγραφίας της χώρας, την αξιοποίηση των τεράστιων διαθέσιμων ακαλλιέργητων εδαφών των εθνικών γαιών, το ζήτημα του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, τη σαφή γενική βελτίωση

κι εκτατική πρόοδο της γεωργικής δραστηριότητας, τις φυτεύσεις, τις αναφυτεύσεις κι αποξηράνσεις αλλά και το ζήτημα της ανεπαρκούς γενικά, παρά τις απόπειρες, εντατικής και τεχνικής βελτίωσης μέσω των βελτιωμένων μεθόδων καλλιέργειας, των τελειοποιημένων εργαλείων και των εγγειοβελτιωτικών έργων. Ταυτόχρονα κι όσον αφορά τον αγροτικό πληθυσμό, παρατίθενται και σχολιάζονται δεδομένα σχετικά με τη στατιστική του κίνηση, την ιδιαίτερη ανθρωπολογία και την κοινωνιολογία της υπαίθρου, την επιλογή της πολυκαλλιέργειας και της οικογενειακής αυτάρκειας, το οικονομικό μοντέλο της γενικά κυρίαρχης αλλά τοπικά διαφοροποιούμενης μικρής ιδιοκτησίας και τον τρόπο διαπλοκής της με τη μεγάλη καλλιέργεια, ενώ επίμονα επισημαίνεται το πρόβλημα της ανεπάρκειας εργατικών χεριών και προτείνονται πιθανές λύσεις. Ιδιαίτερη είναι επίσης η ενασχόληση με την αγροτική πίστη και την όσο το δυνατόν καλύτερη αξιοποίηση των αγροτικών κεφαλαίων, μικρών και μεγάλων, που δημιουργούνταν παρά τις αρχικές δυσμενείς συνθήκες αλλά δεν επανεπενδύονταν κατά κανόνα επαρκώς προσοδοφόρα. Ταυτόχρονα φυσικά, οι συγγραφείς ασχολούνται με ζητήματα που αφορούν τα γεωργικά προϊόντα της χώρας, την ποσότητα και την ποιότητά τους, το ζήτημα της διατροφικής επάρκειας και της αυτοκατανάλωσης, την εισαγωγή και καθιέρωση νέων καλλιεργειών και γεωργικών τάσεων και τη γεωγραφική κατανομή των διαφόρων καλλιεργειών. Η σιτοπαραγωγή, η αμπελοκαλλιέργεια, ιδιαίτερα η σταφιδοπαραγωγή, η ελαιοκαλλιέργεια, οι μουριές κι η σηροτροφία, μια σειρά βιομηχανικών καλλιεργειών (βαμβάκι κι άλλα κλωστικά, καπνός, βαφικά, δεψικά και δασική ξυλεία) κι η κτηνοτροφία βρίσκονται στο επίκεντρο της προσοχής των συγγραφέων που διαπραγματεύονται επίσης το ζήτημα των ελληνικών αγροτικών εξαγωγών.

Το ενδιαφέρον των κειμένων για τον τομέα της μεταποίησης είναι αναλόγως σημαντικό, με την έκταση που αφιερώνεται στο συγκεκριμένο τομέα να αυξάνεται – όπως είναι φυσιολογικό κι αντιστρόφως από ό,τι συμβαίνει με τη γεωργία – στις νεότερες χρονολογικά πηγές. Στο επίκεντρο της προσοχής των συγγραφέων βρίσκεται η ελαιουργία, η οινοποιία, η ναυπηγική, ιδιαίτερη θέση καταλαμβάνει η κατά κοινή ομολογία πρόσφορη για τη χώρα μεταξουργία, ενώ συχνές είναι οι αναφορές στη βυρσοδεψία. Με την πάροδο του χρόνου μεγάλη σημασία αποδίδεται στην κλωστοϋφαντουργία ενώ αντίθετα διαχρονικό αποδεικνύεται το ενδιαφέρον για την ναυπηγική και συνεχώς αυξανόμενο για την εξόρυξη και τη μεταλλουργία. Ταυτόχρονα οι συγγραφείς καταπιάνονται με τη βελτίωση του μηχανικού εξοπλισμού, των τεχνικών επεξεργασίας και γενικότερα

της τεχνογνωσίας, επιμένουν όμως περισσότερο στο ζήτημα της αξιοποίησης των διαθέσιμων ενεργειακών πόρων (νερό, λιγνίτης, ξυλεία) και πρώτων υλών (ξυλεία, σιδηρομετάλλευμα, βιομηχανικά αγροτικά προϊόντα), ενώ επισημαίνουν σταδιακά την εντεινόμενη χρησιμοποίηση και την αξία του ατμού. Μεγάλη σημασία αποδίδεται επίσης στο πρόβλημα της στελέχωσης με το απαραίτητο εργατικό δυναμικό και της εκπαίδευσης ειδικευμένου κι επιστημονικού προσωπικού, πρόβλημα που συνδέεται με την κοινωνική κατάσταση της χώρας και τις συνθήκες στα υπό διαμόρφωση αστικά κέντρα – κυρίως του Πειραιά, της Αθήνας, της Σύρου, και της Πάτρας – και τις βιομηχανικές περιοχές της χώρας. Τέλος, κι εκτός της ενασχόλησης με τα προϊόντα που παράγουν οι μεταποιητικές επιχειρήσεις της χώρας, σημαντική έκταση αφιερώνουν όλοι οι συγγραφείς – φυσιολογικά αυξανόμενη στα νεότερα κείμενα – σε συγκεκριμένες επιχειρήσεις που διακρίνονται λόγω του είδους και του όγκου των προϊόντων τους, της συγκέντρωσης εργατικού δυναμικού και παραγωγικής ισχύος, κυρίως όμως λόγω της σημαντικής επένδυσης κεφαλαίων, η έλλειψη των οποίων τονίζεται διαχρονικά κι από όλους σαν ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα για την ανάπτυξη του πλούτου της χώρας. Θα πρέπει επίσης σε αυτό το σημείο να θυμίσουμε το γλωσσολογικό-μεταφραστικό πρόβλημα¹ που εκθέσαμε στο εισαγωγικό κεφάλαιο, πρόβλημα που συναντάται στο σύνολο της εργασίας, αλλά δημιουργεί, ιδιαίτερα σε ό,τι έχει να κάνει με τη μεταποιητική δραστηριότητα της χώρας, μια αναπόφευκτη σύγχυση.

Η κατάσταση κι ανάπτυξη των μεταφορών μονοπωλεί την εργασία του Μανιτάκη, απασχολεί ιδιαίτερα τον Βερναρδάκη και καταλαμβάνει σημαντικό μέρος της προσοχής όλων των υπολοίπων πηγών, με αφορμή είτε των καθυστερήσεων είτε των προόδων στο συγκεκριμένο τομέα. Άλλωστε, είναι σαφές πως αυτές οι καθυστερήσεις αποτελούν καθ'όλη τη διάρκεια της μελετώμενης περιόδου μια από τις βασικότερες εγκλίσεις κατά του ελληνικού κράτους. Η εγκαθίδρυση, οι πρόοδοι κι οι δυνατότητες βελτίωσης του χερσαίου οδικού δικτύου κι οι συνθήκες και τα μέσα μεταφοράς παραμένουν στο επίκεντρο των αναλύσεων που συμπεριλαμβάνουν, αρχικά με τον Κορωναίο κι όλο και πιο έντονα στη συνέχεια, το ζήτημα του σιδηροδρόμου μέσω της έκθεσης και της κριτικής διαφόρων προτάσεων για κατασκευή σιδηροδρομικών συνδέσεων. Αυτές οι αναλύ-

¹Πρόκειται για τη χρήση από τους συγγραφείς σε διαφορετικές χρονικές περιόδους κι εννοιολογικά πλαίσια των γαλλικών όρων *industrie* (και των παραγώγων του), *manufacture*, *usine*, *fabrique* που αφενός δε έχουν πλήρη αντικειμενική εννοιολογική αντιστοίχιση στην ελληνική γλώσσα, αφετέρου υπόκεινται σε σημασιολογική εξέλιξη κατά τη διάρκεια της υπό μελέτη περιόδου, εξέλιξη που δε συμβαδίζει σε Γαλλία κι Ελλάδα.

σεις εντάσσονται κατά κανόνα στο πλαίσιο της κρατικής δραστηριοποίησης για δημόσια έργα αλλά και για επένδυση ιδιωτικών κεφαλαίων και συνδυάζονται με τα αποδιδόμενα εύσημα στον κλάδο των – εξαιρετικά σημαντικών λόγω του ιδιαίτερου οριζόντιου διαμελισμού της χώρας – ναυτιλιακών μεταφορών και στη συνεχή ανάπτυξη των λιμενικών έργων. Τέλος, στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται κι αναλύσεις για τη σημασία της κατασκευής διώρυγας στον Ισθμό της Κορίνθου και την ανάπτυξη του ταχυδρομικού και τηλεγραφικού δικτύου.

Εκτός της προσέλευσης κεφαλαίων κι ανθρώπων, η συγκρότηση αυτού του δικτύου επικοινωνιών και συγκοινωνιών εγγράφεται σύμφωνα με όλες τις πηγές στην προσπάθεια ενοποίησης της χώρας και συγκρότησης κοινής κι αποτελεσματικής αγοράς και κυκλοφορίας της παραγωγής. Η ακρίβεια λόγω μεταφοράς, έλλειψης ρευστού, μικρής παραγωγής, απουσίας γεωγραφικής παραγωγικής ειδίκευσης, η απουσία επαρκούς καταναλωτικού κοινού, οι ανισότητες στη διοχέτευση της παραγωγής στο εξωτερικό και στο εσωτερικό – με τα παράλια και τις όμορες σε αστικά κέντρα περιοχές να πλεονεκτούν των απομονωμένων εσωτερικών επαρχιών, οι εσωτερικοί δασμοί και το λαθρεμπόριο αποτέλεσαν τις βασικότερες δυσκολίες στη συγκρότηση κι ανάπτυξη της αγοράς και του εμπορίου. Αντίστοιχη έμφαση δίνεται βέβαια από τους συγγραφείς και στο εξωτερικό εμπόριο: στο χαρακτήρα του ισοζυγίου και στην ανάγκη ισοσκελισμού, στην ανεπτυγμένη διαμετακομιστική δραστηριότητα, στις πολλαπλές πύλες εξόδου και στις λιγοστές πύλες εισόδου και στη γενικότερα μεγάλη σημασία της εθνικής εμπορικής ναυτιλίας. Τέλος κι όσον αφορά το χρηματοπιστωτικό τομέα, οι συγγραφείς επιμένουν ιδιαίτερα στο ζήτημα του προσφερόμενου επιτοκίου, της εκτεταμένης τοκογλυφικής δραστηριότητας και στο πρόβλημα της παραχάραξης του νομίσματος ενώ τεράστια σημασία αποδίδεται στη λειτουργία των τραπεζικών ιδρυμάτων κι ιδιαίτερα στον αναπτυξιακό ρόλο και στον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας της Εθνικής Τράπεζας.

Η αυτοτελής δραστηριότητα του κρατικού παράγοντα, έτσι όπως γίνεται αντιληπτή, εκτίθεται και σχολιάζεται στις πηγές μας, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι συμπεριλαμβάνει και χωρίζεται στις θεματικές της εκπαίδευσης, του εγγυητικού και παρεμβατικού κρατικού ρόλου και στα δημόσια οικονομικά. Όσον αφορά την πρώτη, η περιγραφή της διάρθρωσης του εκπαιδευτικού συστήματος και του περιεχομένου των παρεχόμενων γνώσεων σε κάθε εκπαιδευτική βαθμίδα κι ιστορική τους εξέλιξη απασχολεί τις συνθετικές εργασίες των Leconte, Μωραϊτίνη και Μανσόλα.

Σε αυτές, αλλά και με ένα στοιχειακό τρόπο και στις υπόλοιπες, αναγνωρίζονται ομόφωνα ως πλεονεκτήματα του εκπαιδευτικού συστήματος η καθολική διαταξική και πανεθνική του απεύθυνση, μέσω κυρίως του δημόσιου και δωρεάν χαρακτήρα του. Αντίθετα αναλόγως ομόφωνα διαπιστώνεται επίμονα ως μεγάλο πρόβλημα η έμφαση στις θεωρητικές σπουδές κι η υποτίμηση της τεχνικής και θετικής κατεύθυνσης, ιδιαίτερα σε ότι αφορά το Πανεπιστήμιο, στη λειτουργία και την αξία του οποίου οι συγγραφείς πιστώνουν κατά τα άλλα σημαντική και συνεχή πρόοδο. Ταυτόχρονα μικρότερη είναι η σημασία κι η έκταση που αποδίδεται στη λειτουργία του Πολυτεχνείου ενώ ιδιαίτερα επισημαίνεται η αδυναμία της αγροτικής εκπαίδευσης στη χώρα. Ο ρόλος του Κράτους σαν εγγυητής της οικονομικής κι εμπορικής ελευθερίας, της ισότητας, της εσωτερικής κι εξωτερικής ειρήνης μέσω των συνταγματικών και νομοθετικών διατάξεων, του ρόλου του στρατού κι εν γένει της οργάνωσης της εξουσίας του αποτελεί μια ακόμα εκτενή θεματική, ιδιαίτερα των τριών βασικών μας πηγών. Μεγάλη μάλιστα έμφαση δίνεται στα ζητήματα της πολιτικής ηρεμίας και της διασφάλισης της εσωτερικής ασφάλειας, ειδικά έναντι της δράσης των ληστρικών συμμοριών, που θεωρείται προαπαιτούμενο της ανάπτυξης της ευημερίας στη χώρα. Όσον αφορά το παρεμβατικό επίπεδο της κρατικής λειτουργίας, οι συγγραφείς από φιλελεύθερες πάντα θέσεις περιγράφουν την εξέλιξη της δασμολογικής πολιτικής της χώρας, επιδοκιμάζουν γενικά την περιορισμένη υιοθέτηση στοχευμένων προστατευτικών διατάξεων. Ταυτόχρονα ασχολούνται με τις επιχειρηματικές πρωτοβουλίες του ίδιου του κράτους, την υιοθέτηση του θεσμού των εμπορικών εκθέσεων και διαφόρων ρυθμιστικών μέτρων προστασίας του γενικού κοινωνικού συμφέροντος ενώ επιμένουν ιδιαίτερα στον τρόπο άσκησης της πολιτικής απόδοσης προνομίων, ενισχύσεων, απαλλαγών κι ελαφρύνσεων. Τέλος κι όσον αφορά τα δημόσια οικονομικά, στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος, ιδιαίτερα του Leconte, τίθενται οι φόροι κι οι δασμοί, το φορολογικό και φοροεισπρακτικό σύστημα και τα μειονεκτήματά του, το τεράστιο ζήτημα των δανείων και του κρατικού χρέους κι η βελτιούμενη γενικά πορεία του δημόσιου ελλείμματος.

Στο πλαίσιο της συγκεφαλαίωσης που επιχειρούμε, είμαστε αναγκασμένοι να επανέλθουμε με ξεχωριστό τρόπο στο κάθε έργο, στο στόχο της συγγραφής του, στα κεντρικά ζητήματα που το καθένα αναδεικνύει. Ξεκινώντας με τις διπλωματικές εκθέσεις, επαναλαμβάνουμε ότι πρέπει χωρίς κίνδυνο να αποδεχτούμε πως ο εξ ορισμού στόχος του συντάκτη αποτελεί η κατά το δυνατόν ακριβής ενημέρωση του γαλλικού διπλωματικού κέντρου σχετικά με την ελληνική πραγ-

ματικότητα. Χωρίς να απουσιάζουν κάποιες αναφορές σε σχετικές υπαρκτές προόδους και στη θέληση, φιλομάθεια κι εργατικότητα του πληθυσμού, η απουσία κεφαλαίων, εσωτερικής σταθερότητας κι ασφάλειας αλλά κυρίως η έλλειψη εργατικών χεριών, η μη επίλυση του ιδιοκτησιακού ζητήματος επί των εθνικών γαιών κι η πολυεπίπεδη άγνοια αναδεικνύονται σαν τα βασικότερα προβλήματα που εμποδίζουν τη γεωργική πρόοδο στην οποία το βλέμμα του συντάκτη είναι προσηλωμένο. Η απαραίτητη για την εγκαθίδρυση μοντέρνου κράτους ανάπτυξη πόρων κι υποχώρηση της οικιακής οικονομίας δεν μπορεί άλλωστε παρά να προσανατολιστεί στην ανάπτυξη της γεωργίας. Σε αυτό το πλαίσιο, κρίνει επιτακτική την άμεση βελτίωση της κατάστασης ολιγανθρωπίας της χώρας, μέμφεται την αδράνεια της κυβέρνησης στο ζήτημα της αύξησης του πληθυσμού κι επιμένει ιδιαίτερα στην πρόταση του για εγκατάσταση σημαντικού αριθμού Ευρωπαίων εποίκων (φορέων ταυτόχρονα τεχνογνωσίας). Τέλος, αντίστοιχες μομφές κατά της κυβέρνησης εκφράζει κι όσον αφορά τις προσπάθειες βελτίωσης της καλλιέργειας ενώ αξίζει να σημειωθεί πως με αρκετές αφορμές (σχετικές τόσο με γεωργικές όσο και με μεταποιητικές επενδύσεις Ελλήνων και ξένων) ασκεί κριτική τόσο στην ανυπομονησία όσο και στην άκριτη μίμηση του ευρωπαϊκού παραδείγματος χωρίς γνώση των ειδικών συνθηκών της χώρας.

Δέκα περίπου χρόνια αργότερα, ο τεχνοκράτης των σιδηροδρόμων και της οικονομίας Leconte συντάσσει μια εμπεριστατωμένη και λεπτομερή σε οικονομικά στοιχεία μελέτη σχετικά με την κατάσταση και το μέλλον της χώρας. Στοχεύει ταυτόχρονα στην ενημέρωση σχετικά με πιθανές γαλλικές επενδύσεις κι εκφράζει την άποψη του σχετικά με την ενδεδειγμένη πολιτική της Γαλλίας έναντι της Ελλάδος. Βασικούς άξονες της εργασίας του αποτελούν από τη μια η επίμονη προτροπή για την δημοσιονομική τακτοποίηση της χώρας κι ο προσανατολισμός στην ανάπτυξη του αγροτικού τομέα. Όσον αφορά την πρώτη, αυτή πιστεύει πως προϋποθέτει αναγκαστικά τη μεταρρύθμιση ή βελτίωση του φορολογικού συστήματος και την τελειοποίηση του φοροεισπρακτικού μηχανισμού, τη δημιουργία κτηματολογίου και την επίλυση του ζητήματος των εθνικών γαιών. Όσον αφορά τον δεύτερο, ο σενσιμονιστικών αντιλήψεων συγγραφέας υποστηρίζει πως οι σκέψεις και τα σχέδια για ανάπτυξη της βιομηχανίας πρέπει αρχικά να παραμεριστούν στον βωμό της προαπαιτούμενης ανάπτυξης της γεωργίας. Ταυτόχρονα διαπιστώνει καθημερινή γεωργική πρόοδο: συντονισμένες προσπάθειες, κυβερνητική αρωγή, εισαγωγή νέων καλλιεργειών, υιοθέτηση σε μικρή έστω κλίμακα νέων μεθόδων κι εργαλείων, απόπειρες συστηματικών μεγά-

λης έκτασης καλλιεργειών. Παρόλα αυτά δεν παραλείπει να κάνει μια «τιμητική εξαίρεση» στις δυνατότητες ανάπτυξης της μεταξουργίας και να αναφερθεί στην ακμάζουσα δραστηριότητα της ναυπηγικής και του ναυτιλιακού εμπορίου ενώ επιμένει ιδιαίτερα στον εξορυκτικό τομέα (άνθρακας, σιδηρομετάλλευμα, λατομεία). Ο Leconte τονίζει την αναγκαιότητα εγκαθίδρυσης οδικού δικτύου και τη σημασία των θαλάσσιων μεταφορών και των λιμενικών έργων χωρίς να αναφερθεί ούτε μία φορά στο σιδηρόδρομο. Αξίζει επίσης να σημειωθεί πως επισημαίνει την έλλειψη κεφαλαίων στη χώρα αλλά χωρίς να αναφέρει την έλλειψη εργατικών χεριών, επιμένει στο ζήτημα της αξιοποίησης των ενεργειακών πόρων (νερό, λιγνίτης) ενώ ακόμα διαπιστώνει τον κίνδυνο που προέρχεται από το θεωρητικό προσανατολισμό της παιδείας Ταυτόχρονα, ασχολείται εκτενώς με τη σημασία και λειτουργία της πρόσφατα ιδρυθείσας Εθνικής Τράπεζας και με την «αξιοθρήνητη ιστορία του ελληνικού χρέους». Εξετάζοντας μάλιστα την τελευταία, διαπιστώνει τη μη παραγωγική – χωρίς όμως ευθύνη των Ελλήνων – αξιοποίηση του δανείου του 1832. Αυτή τη διαπίστωση άλλωστε συνδυάζει με τις απόψεις του περί απόλυτου χάους στην αφετηρία της ανεξάρτητη ζωής τη χώρας κι ύπαρξης ήδη επαρκώς καλών οργανωτικών και θεσμικών θεμελίων για να θεμελιώσει την αναγκαιότητα ενός σύγχρονου «φιλελληνισμού της ειρήνης».

Η εργασία του Μωραϊτίνη, τριάντα χρόνια αργότερα, έχει διαφορετική στοχοθεσία και χαρακτηριστήρα. Ο σκοπός είναι καταρχήν εθνικός, γεγονός που δεν μπορεί να κρυφτεί πίσω από τα πολυπληθέστατα λεπτομερή στοιχεία που προσφέρει και τη συνθετότητα του πονήματος που καλύπτει σχεδόν κάθε πτυχή της κοινωνικής, οικονομικής, πολιτικής και πνευματικής δραστηριότητας στο ελληνικό βασίλειο και μάλιστα ανασκοπικά. Ο Μωραϊτίνης είναι σαφής: θέλει μέσω αντικειμενικών και τεκμηριωμένων δεδομένων να αποκαταστήσει την πραγματική εικόνα των σημαντικών υλικών προόδων της χώρας του, έναντι σαθρών κι υστερόβουλων δημοσιευμάτων του ευρωπαϊκού Τύπου. Η συνθετότητα που αναφέραμε μετασχηματίζεται λίγες μόνο φορές σε συστηματικότητα, με τις χρήσιμες πραγματολογικές πληροφορίες να καταγράφονται συνήθως παραθετικά ενώ διαπλέκονται σε μικρό – αναλογικά με το μέγεθος της εργασίας – βαθμό με σχεδόν πάντα εγκωμιαστικές ή απολογητικές για τη χώρα κρίσεις κι απόψεις. Σε κάθε πάντως περίπτωση, τα παραπάνω δεν επαρκούν για να αφαιρέσουν από το έργο ούτε την ειλικρίνεια, ούτε τη χρησιμότητα των πραγματολογικών στοιχείων, ούτε τελικά εντελώς την κριτική προσέγγιση. Έτσι, τα ζητήματα που αναδεικνύει ως βασικότερα είναι: οι τεράστιες γεωργικές, βιομηχανικές

κι οικονομικές πρόοδοι σε σχέση ιδιαίτερα με τη δεκαετία του 1830, η σαφής υπεροχή της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας και οι συνέπειές της, η σημασία της ιδιωτικής επιχειρηματικής δραστηριότητας και του εταιρικού πνεύματος, η υπεράσπιση – στο πλαίσιο της ελληνικής πραγματικότητας – των προσωρινών προστατευτικών μέτρων έναντι του καθαρού φιλελευθερισμού όπως και της κυβερνητικής τακτικής στοχευμένης παροχής ευνοϊκών ρυθμίσεων κι απαλλαγών σε βιομηχανικές επιχειρήσεις, το γενικό θεσμικό και νομοθετικό πλαίσιο για την ανάπτυξη της γεωργίας, της βιομηχανίας, των δημοσίων έργων, της οικονομίας και του εμπορίου, ο ρόλος των τραπεζών, η σημαντική τάση υιοθέτησης της ενέργειας του ατμού, η έλλειψη εργατικών χεριών και τεχνογνωσίας σε σημαντικούς βιομηχανικούς κλάδους (υαλουργία, χύτευση, χάλυβας, χαρτί), η μεγάλη σημασία της εξορυκτικής δραστηριότητας του Λαυρίου, οι σημαντικότερες γεωργικές καλλιέργειες και βιομηχανικοί κλάδοι, η οργάνωση και τα προβλήματα της εκπαίδευσης, η καθοριστική επιβάρυνση των δημόσιων οικονομικών εξαιτίας της δυναστικής κρίσης του 1862 και της Κρητικής Επανάστασης του 1866, η αναγκαιότητα εξωτερικής ειρήνης, εσωτερικής ηρεμίας κι εμπέδωσης της δημοκρατικής λειτουργίας, και το τεράστιο πρόβλημα της εθνικής μη ολοκλήρωσης.

Θα είμαστε και πάλι συνοπτικότεροι σε ό,τι αφορά τις δευτερεύουσες πηγές. Ο Κορωναίος το 1857 υποστηρίζει πως η μελλοντική ευημερία βρίσκεται στην ανάπτυξη των πλουτοπαραγωγικών πόρων της χώρας παρουσιάζοντας έναν κατάλογο άμεσα δυνατών και κερδοφόρων επιχειρήσεων σε διάφορους τομείς, που απευθύνεται κυρίως στα ιδιωτικά ευρωπαϊκά κεφάλαια, επιμένοντας κυρίως στο ζήτημα της εγκαθίδρυσης οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου όπως και στην κατασκευή διώρυγας στον Ισθμό της Κορίνθου. Ο Μανιτάκης, εννιά χρόνια αργότερα, αφιερώνεται σχεδόν εξ ολοκλήρου στην καταγραφή των προόδων στον τομέα των δημοσίων έργων, ιδιαίτερα στην οδοποιία, τα λιμενικά έργα και την πολεοδομία, ενώ αναφέρεται συνοπτικά στην αύξηση της αγροτικής παραγωγής. Ο Βιρνούφ το 1869 διαπιστώνει την πλήρη αδυναμία της βιομηχανίας και την αποκλειστικά εκτατική βελτίωση της γεωργίας της χώρας που καταφέρνει να επιβιώνει μόνο εξαιτίας της ναυτιλιακής και τραπεζικής δραστηριότητας, θεωρεί συγκριτικά της πλεονεκτήματα την εκπαίδευση και τους φιλελεύθερους οικονομικούς και πολιτικούς θεσμούς ενώ επιμένει στη σημασία ανάπτυξης σιδηροδρομικού δικτύου στη χώρα. Η εργασία του Βερναρδάκη το 1870 υποστηρίζει πως το ελληνικό ζήτημα είναι ένα ζήτημα πολιτικής οικονο-

μίας κι επιχειρεί να παρουσιάσει την κατάσταση και τα δυνατά μέσα για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Επιμένει ιδιαίτερα στη γεωργία, την εξόρυξη, τη βιομηχανία, επισημαίνει μια τάση επέκτασης της ατμοκίνησης και τη σημασία ανάπτυξης του εταιρικού πνεύματος, κυρίως όμως ο νεαρός οικονομολόγος αναπτύσσει τις απόψεις του σχετικά με τις δυνατότητες ανάπτυξης του οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου της χώρας και της διάνοιξης διώρυγας στην Κόρινθο. Η έκθεση του Μανσόλα, μερικά χρόνια αργότερα και στο πλαίσιο της παρουσίασης της χώρας στην Παγκόσμια Έκθεση του 1878 περιγράφει τη γεωγραφική και πληθυσμιακή πραγματικότητα της χώρας, ασχολείται ιδιαίτερα με τον τομέα της εκπαίδευσης και παρουσιάζει την κατάσταση της γεωργίας, της βιομηχανίας, του εμπορίου και των οικονομικών. Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί εκτενή και λεπτομερή αριθμητικά δεδομένα που παρουσιάζονται συχνά σε πίνακες. Ιδιαίτερη θέση καταλαμβάνουν τα στοιχεία για το μέγεθος, το είδος, την ισχύ, το προσωπικό, τα έξοδα και τα έσοδα των ατμοκίνητων βιομηχανιών της χώρας – θεωρεί άλλωστε τη χρησιμοποίηση του ατμού ως την κύρια ένδειξη των βιομηχανικών προόδων – και τα αριθμητικά δεδομένα σχετικά με την παραγωγή, τις εξαγωγές και τις εισαγωγές των σημαντικότερων προϊόντων της χώρας. Τέλος, τα άρθρα κι οι αναφορές της εφημερίδας της Παγκόσμιας Έκθεσης του 1878 επισημαίνουν την καθυστέρηση της χώρας, επιμένοντας στα προϊόντα πρωτεύοντως του εξορυκτικού και δευτερευόντως του αγροτικού της τομέα.

Οι ελλείψεις σε κεφάλαια, εργατικά χέρια, επικοινωνιακό δίκτυο, τεχνογνωσία κι οι αναγκαιότητες ολοκληρωμένης εκμετάλλευσης των διαθέσιμων καλλιεργήσιμων εκτάσεων, εξασφάλισης της εσωτερικής ηρεμίας και του κατάλληλου θεσμικού πλαισίου απασχολούν λιγότερο ή περισσότερο το σύνολο των δευτερευουσών πηγών. Ο Κορωναίος επιμένει στην προσεκτική οργάνωση και μελετημένη αξιοποίηση των διαθέσιμων κεφαλαίων ενώ ο Βερναρδάκης κι ο Μανσόλας επισημαίνουν ιδιαιτερότητες της έγγειας ιδιοκτησίας που συνδράμουν στην ανεπαρκή ανάπτυξη της γεωργίας. Ταυτόχρονα, ο πρώτος επιμένει στους διαθέσιμους ορυκτούς ενεργειακούς πόρους κι ο δεύτερος στη σημασία συγκρότησης εταιρικών κεφαλαίων, την αξία του ανταγωνισμού και την αναγκαιότητα ειδίκευσης και παραγωγικού καταμερισμού των επιχειρήσεων και των περιοχών της χώρας. Διαπιστώνουμε επίσης τη προσοχή που δίδεται στο ζήτημα της αποκατάστασης της οικονομικής φερεγγυότητας της χώρας και την προσήλωση στις αρχές του οικονομικού φιλελευθερισμού.

Επιμένοντας στις ερμηνευτικές προσεγγίσεις της υλικής πραγματικότητας της χώρας που κινούνται εκτός των πλαισίων της παραγωγής και της οικονομίας και ξεκινώντας αντίστροφα με τις δευτερεύουσες πηγές, διαπιστώνουμε με σαφήνεια συγκεκριμένες ομοιότητες και διαφοροποιήσεις. Όλες τους αναφέρονται, με κυμαινόμενη βέβαια ένταση, στο μικρό χρονικό διάστημα που έχει μεσολάβησει από τη στιγμή που η χώρα απέκτησε την ανεξαρτησία της. Ακόμα περισσότερο επιμένουν μάλιστα στις συνθήκες πλήρους καταστροφής που αναγκάστηκε να αντιμετωπίσει ως αρχικές συνθήκες. Σε αδρές γραμμές, κοινή είναι επίσης η τοποθέτηση του ζητήματος των εθνικών επιδιώξεων στο επίκεντρο των αναλύσεων των συγγραφέων κι η επίκληση του επιχειρήματος της με ευθύνη των Ευρωπαίων ανολοκλήρωτης εθνικής απελευθέρωσης που εμποδίζει την πλήρη ανάπτυξη των ζωτικών δυνάμεων της χώρας, στερώντας της τους απαραίτητους πόρους και δημιουργώντας πολιτικό-κοινωνική αναστάτωση. Παρόλα αυτά διαπιστώνουμε επίσης, όπως αναφέραμε, σαφείς διαφοροποιήσεις. Οι έντονα πολιτικοί κι εθνικοί τόνοι του Μανιτάκη που αναλαμβάνει να υπερασπιστεί τη χώρα από τις ευρωπαϊκές κατηγορίες για πλήρη στασιμότητα και μηδενική πρόοδο δε συναντώνται στα υπόλοιπα κείμενα. Ιδιαίτερη είναι επίσης η έμφαση με την οποία ο Κορωνάιος κι ο Βερναρδάκης επιμένουν στην προσήλωση στην ανάπτυξη της ευημερίας σε συνθήκες ειρήνης, ανάπτυξη που θα επιφέρει τελικά και την εθνική ολοκλήρωση. Ο Burnouf επιχειρεί να αποδείξει πως η απογοήτευση που επικρατεί στην Ελλάδα εξαιτίας της αποτυχίας των σχεδίων για εθνική επέκταση δεν είναι δικαιολογημένη ενώ τέλος ο Μανσόλας επιμένει εισαγωγικά, χωρίς να την αναφέρει ως τέτοια, στη συμβολική σημασία της συμμετοχής της χώρας στην Παγκόσμια Έκθεση κι άρα στο στίβο του σύγχρονου πολιτισμού και της ανάπτυξης.

Όσον αφορά τις βασικές μας πηγές, είναι επίσης σαφές πως η καθεμία, στο πλαίσιο εξάλλου της στοχοθεσίας των συγγραφέων τους, επιλέγει να υιοθετήσει ρητά ή άρρητα ερμηνευτικές εκδοχές με ομοιότητες και διαφορές για την κατάσταση, τα προβλήματα, τις καθυστερήσεις και τις δυνατότητες της χώρας που περιγράφουν. Οι επιστολές της πρεσβείας αναγνωρίζουν πραγματικές και σε κάποιο βαθμό αποτελεσματικές προσπάθειες ανάληψης κι ανασυγκρότησης σε επίπεδο πληθυσμού, παραγωγής κι οικονομίας. Ταυτόχρονα επιμένουν στην έλλειψη κεφαλαίων αναδεικνύοντας σαν σημαντικότερο πρόβλημα τη δυσαναλογία διαθέσιμων καλλιεργήσιμων εκτάσεων κι εργατικών χεριών. Όμως παρά την επιμονή σε επίπεδο πραγματολογικών

δεδομένων στις εγγενείς αδυναμίες της ελληνικής παραγωγικής βάσης, διάχυτη μέσα στα κείμενα είναι η διάσταση της πολιτισμικής καθυστέρησης που γίνεται αισθητή λιγότερο με τη συχνή επισήμανση της έλλειψης τεχνογνωσίας (μέθοδοι, εργαλεία, τεχνικής κατάρτισης κι επιχειρηματικής εμπειρίας) και περισσότερο με την επίμονη χρησιμοποίηση όρων όπως «πολιτισμός» και «φώτα» και των παραγώγων τους. Η επίμονη χρησιμοποίηση της συγκεκριμένης «εκπολιτιστικής» ορολογίας είναι άλλωστε παρούσα σε όλες τις υπό μελέτη πηγές. Στην πραγματικότητα δεν εκφράζει την τοποθέτηση της χώρας και του πληθυσμού της στο πεδίο της βαρβαρότητας αλλά αντιθέτως την ύπαρξη της αναγκαιότητας αλλά και της δυνατότητας συμβαδισμού τους με τους σύγχρονους, πρωτοφανείς κι αισιόδοξους όρους της ευρωπαϊκής προόδου που χωρίζουν τον κόσμο, για πρώτη φορά τόσο ξεκάθαρα στα μάτια των Ευρωπαίων, σε δύο στρατόπεδα: σε αυτό του πολιτισμού και της προόδου και σε αυτό της καθυστέρησης. Σε αυτήν τη λογική εντάσσεται κι η σκέψη του Leconte, που καλεί την Ευρώπη κι ειδικά τη Γαλλία να διακρίνει τις πραγματικές δυνατότητες προόδου της νέας χώρας, να παράσχει οικονομική βοήθεια και να επενδύσει προσβλέποντας σε αμοιβαία κέρδη από την οικονομική ανάπτυξη και τον εκπολιτισμό της. Παράλληλα δε με την καταγραφή κι ανάλυση των δεδομένων ειδικά της παραγωγής, των δημόσιων οικονομικών και της θεσμικής βάσης, για να δικαιολογήσει τις βασικές καθυστερήσεις και προβλήματα της χώρας, επιμένει στα επιχειρήματα της «εκκίνησης από το μηδέν πριν λίγα χρόνια» και της απουσίας ελληνικής ευθύνης στην κατασπατάληση των παρασχεθέντων δανείων. Ο Μωραϊτίνης, τέλος, ενστερνίζεται πλήρως το ερμηνευτικό σχήμα που ταυτίζει γραμμικά την ευρωπαϊκή οικονομία και τον πολιτισμό με το μόνο δυνατό μοντέλο προόδου. Επιχειρεί άλλωστε, όπως ήδη αναφέραμε, με σαφή εθνική στοχοθεσία, να εγκωμιάσει τις ελληνικές προόδους και να εξηγήσει τις καθυστερήσεις χρησιμοποιώντας το υπεραπλουστευτικό ερμηνευτικό σχήμα στη βάση του οποίου βρίσκονται η αποδοχή της πρόσφατης αφετηρίας εκ του μηδενός κι η ανολοκλήρωτη εθνική απελευθέρωση.

Είναι σαφές πως κάθε προσπάθεια διαπραγμάτευσης ζητημάτων ανάπτυξης του ελληνικού υλικού κόσμου υποχρεούται να λαμβάνει υπόψιν ποιό είναι το αδιαμφισβήτητο κυρίαρχο σχήμα που χρησιμοποιεί η ευρωπαϊκή κοινότητα επιστημονικών, πολιτικών, οικονομικών και πνευματικών παραγόντων της εποχής, κι οι Έλληνες συνομιλητές της, για να αντιληφθεί την κίνηση του κόσμου (οικονομική, κοινωνική, τεχνική, πολιτισμική κ.ο.κ.). Πρόκειται για τη βα-

θιά πίστη στις δυνατότητες της προόδου, της ανάπτυξης και του πολιτισμού που εκφράζουν την ευρωπαϊκή προέλευση «νεωτερικότητα» κι έρχονται σε ευθεία αντιπαράθεση και πλήρη διαχωρισμό με την καθυστέρηση, τη βαρβαρότητα και τη παρακμή του «παλιού κόσμου», ενός κόσμου που εξέφραζε εξ ορισμού σύμφωνα με αυτήν την άποψη η Ανατολή. Επαναλαμβάνουμε σε αυτό το σημείο πως απλά διαπιστώνουμε ότι η παραπάνω σχηματική προσέγγιση φαίνεται πως αποτέλεσε για την κοινότητα που μας ενδιαφέρει το βασικό πρίσμα αντίληψης της ιστορικής πραγματικότητας κι εξέλιξης. Τη σχηματική αυτή προσέγγιση σε καμία περίπτωση δεν την αποδεχόμαστε, παρά τα προτερήματά της ως χρήσιμη αφαίρεση, καθώς ειδικά στο πλαίσιο του θέματός μας μπορεί εύκολα να καταλήξει στη μελέτη της ιστορικής πραγματικότητας με όρους αξιολογικούς ή μανιχαϊκούς, γραμμικούς, ντετερμινιστικούς ή κανονιστικούς. Άλλωστε τελικά με αυτούς εν γένει τους όρους φαίνεται πως αντιλαμβάνονταν, λιγότερο ή περισσότερο, οι υπό μελέτη πηγές την εξέλιξη της κατάστασης και τις μελλοντικές αναγκαιότητες και δυνατότητες του ελληνικού υλικού κόσμου². Ο λόγος των κειμένων είναι περισσότερο κανονιστικός παρά προγραμματικός, προσπαθώντας πάντα να κρίνει και να συμβιβάσει την ελληνική πραγματικότητα στα ευρωπαϊκά δεδομένα, αρκούμενος συνήθως να θυμίσει απολογητικά την αντικειμενική πολιτισμική καθυστέρηση που πρέπει όμως να υπερκεραστεί. Δε λείπουν ταυτόχρονα, ιδίως στις εκθέσεις της Πρεσβείας και τις εργασίες του Leconte και του Κορωναίου, οι επισημάνσεις για τους κινδύνους που συνεπάγεται η στείρα μίμηση κι εισαγωγή ευρωπαϊκών προτύπων χωρίς γνώση των ειδικών συνθηκών και προσαρμογή στην πραγματικότητα της χώρας.

Στο πλαίσιο πάντα της διαπραγμάτευσης της προβληματικής μας, άξιες αναφοράς είναι τρεις ακόμα παρατηρήσεις. Πρώτον, είμαστε αναγκασμένοι να παραδεχτούμε πως ο διάλογος που υποθέσαμε μεταξύ των πηγών δεν υφίσταται στην πραγματικότητα. Είναι αλήθεια πως η καθεμία από αυτές έχει λάβει γνώση κι έχει πληροφορηθεί από τις προηγούμενες. Έτσι ο κάθε συγγραφέας χρησιμοποιεί αυτές τις πληροφορίες³, τις οποίες μάλιστα παραθέτει εκτενώς και κατά λέξη. Το κάνει όμως σχεδόν πάντα για να τεκμηριώσει την πρόοδο σε σχέση με το κάθε φορά παρελθόν χωρίς να εμπλέκεται σε ουσιαστικό διάλογο απόψεων. Δεύτερον, προξενεί εντύ-

²Πρόκειται άλλωστε για προσέγγιση πλήρως συμβατή κι αναμενόμενη με βάση την αδιαφιλονίκητη ορμή το 19ο αιώνα της αντίληψης για την ανελικτική μορφή της ιστορικής εξέλιξης του κόσμου.

³Ο Μωραϊτίνης αναφέρεται σχεδόν σε όλες τις υπόλοιπες πηγές λειτουργώντας θα λέγαμε σαν βιβλιογραφικός οδηγός.

πωση πως δεν υπάρχει στις πηγές καμιά αναφορά ή προσπάθεια συσχέτισης της ελληνικής παραγωγής κι οικονομίας με τις οικονομικές εξελίξεις της ευρωπαϊκής ηπείρου (όπως οι κρίσεις του 1847, του 1857, του 1866 και του 1873), παρά μόνο με αφορμή πολεμικές αναστατώσεις (Κριμαϊκός, Αμερικανικός Εμφύλιος, Ρωσοτουρκικός Πόλεμος 1877-78)⁴. Δυσκολεύει με αυτόν τον τρόπο η προσπάθεια τοποθέτησης του ζητήματος της ελληνικής ανάπτυξης στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι, ζητήματος που φαίνεται πως αντιμετωπίζεται από τις πηγές ως εμπλεκόμενο μεν σε ευρύτερα γεωπολιτικά πλαίσια αλλά επίσης ως εξαιρετικά αυτοτελές όσον αφορά ειδικά την πολιτισμική πτυχή του. Έτσι, σύμφωνα με όλες τις πηγές η απόπειρα «εκπολιτισμού» της Ελλάδας αποτελεί πρωτοφανή κατάσταση, με τη χώρα να αντιμετωπίζεται ως πεδίο ενός πολυεπίπεδου πολιτισμικού κι οικονομικού πειράματος. Τρίτον, διαπιστώνουμε πως παρά την κοινή στους περισσότερους συγγραφείς μέριμνα για ιστορική θεώρηση, μέσω κυρίως της ανασκοπικής παράθεσης σειρών δεδομένων, δεν καταγράφονται με σαφήνεια από τους ίδιους σημαντικές καμπές ή τομές στην ιστορική εξέλιξη του υλικού κόσμου της χώρας. Ως τέτοιες, με βάση κυρίως τη συχνότητα των αναφορών, μπορούμε να θεωρήσουμε την ίδρυση της Εθνικής Τράπεζας – η σημασία της οποίας επισημαίνεται από όλους, τη μεταστροφή του δημόσιου λόγου στην ανάπτυξη της ευημερίας με ειρηνικούς όρους που εντοπίζει ο Κορωνάιος μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο, καθώς και την ένταση της εξορυκτικής δραστηριότητας και την εισαγωγή του ατμού από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 στις οποίες επιμένουν οι Μωραϊτίνης και Μανσόλας.

Σε κάθε περίπτωση πάντως, ως σημαντικότερη όλων των ιστορικών στιγμών και διαδικασιών αναδεικνύεται η συγκρότηση του ελληνικού κράτους, όχι τόσο για την αυτονόητης σημασίας τομή στον ιστορικό χρόνο που αποτελεί η αναγνώριση της πολιτικής κυριαρχίας της χώρας, όσο, όπως έχουμε προαναφέρει, για την ιστορική εξέλιξη του υλικού της κόσμου που εκείνη τη στιγμή ορίζεται από όλους τους συγγραφείς ως ίσως με το μηδέν εξαιτίας των καταστροφών που έχουν επιφέρει οι χρόνιες εχθροπραξίες. Η συγκεκριμένη παράμετρος αποτελεί άλλωστε τον ακρογωνιαίο λίθο για τη συγκρότηση οποιασδήποτε επιχειρηματολογίας επιχειρεί να αντιπαρέλθει τις προφανώς πολυπληθείς ευρωπαϊκές κατηγορίες ενάντια στη χώρα. Επαναλαμβάνουμε επίσης πως αποτελεί, σε συνάρτηση με την επισήμανση της εξαιρετικά μακροχρόνιας σκλαβιάς, της «οθωμανικής βαρβαρότητας» και της μη απελευθέρωσης του συνόλου των ελληνικών περιοχών

⁴Χωρίς φυσικά να συμπεριλαμβάνουμε εδώ το ζήτημα της αποπληρωμής των ελληνικών δανείων.

και των διαθέσιμων υλικών πόρων και ζωτικών δυνάμεων του έθνους, τη μία από τις δύο συνιστώσες της την πολιτισμικής καθυστέρησης της χώρας. Στο έδαφος μάλιστα της μη αναιρεσιμότητας της συγκεκριμένης συνιστώσας (εξαιρουμένου ίσως του παράγοντα της εθνικής ολοκλήρωσης, που διατηρεί άλλωστε κεντρική κι αυτοτελή θέση στις αναλύσεις), η συχνή αναφορά σε αυτήν, θα μπορούσαμε να πούμε ότι την κατατάσσει σε υψηλότερη ιεραρχικά θέση από την άλλη, αυτήν της πολυεπίπεδης έλλειψης τεχνογνωσίας. Άλλωστε, σε κάθε περίπτωση, η δεύτερη θεωρείται συνέπεια της πρώτης. Σε αυτό το σημείο, πρέπει να διασαφηνίσουμε πως στην ορολογία «έλλειψη τεχνογνωσίας» ομαδοποιούμε συμβατικά την έλλειψη τελειοποιημένων εργαλείων, την άγνοια νέων μεθόδων καλλιέργειας και τεχνικών επεξεργασίας, την απειρία σε ζητήματα οργάνωσης και διοίκησης επιχειρήσεων, την απουσία κατάλληλων θεσμών (κτηματολόγιο, φοροεισπρακτικό σύστημα) και την απουσία ειδικευμένου κι επιστημονικού προσωπικού ιδιαίτερα στη μεταποίηση.

Ταυτόχρονα με την πολιτισμική συνιστώσα, και με ανάλογη τουλάχιστον έκταση κι έμφαση, διαπιστώνονται και μια σειρά εγγενείς αδυναμίες της ελληνικής παραγωγής, οικονομίας και κοινωνίας που συνδράμουν στην καθυστέρηση της ανάπτυξης του υλικού κόσμου της χώρας. Οι αλληλοσυνδεόμενες (όπως διαπιστώνουν κι οι συγγραφείς) εγγενείς αυτές αδυναμίες, όπως τεκμαίρεται μάλιστα από τη συγκριτική μελέτη των πηγών, αποτελούν αδιαμφισβήτητες διαχρονικές σταθερές και παρά τη συνεχή σχετική βελτίωσή που διαπιστώνουν για κάθε ιστορική περίοδο όλες οι πηγές, η ποιοτική βελτίωση τους παραμένει μέχρι και το 1878 ανεκπλήρωτος στόχος. Πρόκειται φυσικά για την αραιοκατοίκηση και τη δυσαναλογία πληθυσμού και διαθέσιμων καλλιεργήσιμων εκτάσεων, την έλλειψη κι ακρίβεια των εργατικών χεριών, την έλλειψη κεφαλαίων, κι επαρκών ενεργειακών πόρων την απουσία επικοινωνιακού δικτύου, το ζήτημα της εξυπηρέτησης του εξωτερικού κυρίως χρέους, την αξιοποίηση των εθνικών γαιών⁵, την αβεβαιότητα της έγγειας ιδιοκτησίας, την επικράτηση της μικρής ιδιοκτησίας έναντι των εκτεταμένων συστηματικών καλλιεργειών και το πρόβλημα της εσωτερικής ηρεμίας κι ασφάλειας.

Οι τελευταίες θεματικές στο πλαίσιο αυτής της συγκεφαλαίωσης έχουν να κάνουν με επιμέρους ζητήματα που σχετίζονται με τον τρόπο εξυπηρέτησης των ευρωπαϊκών συμφερόντων

⁵Πρέπει βέβαια να σημειωθεί πως ούτε ο Μωραϊτίνης ούτε ο Μανσόλας επισημαίνουν το συγκεκριμένο πρόβλημα, χωρίς όμως παραδόξως να αναφέρονται και στην αγροτική μεταρρύθμιση του 1871.

που αφορούν την αξιοποίηση του υλικού κόσμου της χώρας, με τις ευρωπαϊκές κατηγορίες εναντίον της Ελλάδας και τις φιλελληνικές ευρωπαϊκές αντιλήψεις καθώς και την ιδιαιτερότητα που προσδίδει στο ζήτημα της ανάπτυξης των πλουτοπαραγωγικών πόρων οι εθνικές επιδιώξεις και πολιτική της χώρας. Οι πηγές συντείνουν πως απαίτηση των Ευρωπαίων, όσον αφορά το ζήτημα της διευκόλυνσης των επενδύσεων και των οικονομικών τους συμφερόντων στο ελληνικό βασίλειο, αποτελεί η σταθερότητα της χώρας, η πλήρης αποκατάσταση της εσωτερικής κι εξωτερικής ηρεμίας κι ασφάλειας, η επίλυση του προβλήματος των μεταφορών κι η προσήλωση της χώρας στις αρχές του πλήρους κι ανόθευτου οικονομικού φιλελευθερισμού. Τα συγκεκριμένα εξάλλου ζητήματα αποτελούν αντίστοιχα και τις βασικότερες επιμέρους κατηγορίες ενάντια στις ελληνικές κυβερνήσεις. Θα ήταν ίσως άλλωστε πλεονασμός να αναπτύξουμε περαιτέρω το ζήτημα των βασικών κατηγοριών που δεχόταν η χώρα. Πρόκειται για τις κατηγορίες που αφορούν την αδυναμία της χώρας να βαδίσει σταθερά και χωρίς καθυστερήσεις στον ευρωπαϊκό δρόμο της ανάπτυξης της υλικής της ευημερίας, κατηγορίες που ουσιαστικά αναλύθηκαν εκτενώς κι αποτελούν ένα από τα σαφέστερα συμπεράσματα της εργασίας μας. Χρειάζεται μόνο να επιμείνουμε, σε σχέση με αυτές τις κατηγορίες, στον παράγοντα της ελληνικής εθνικής πολιτικής, στο βωμό του αλυτρωτισμού και της επιθετικότητας της οποίας οι Έλληνες κατηγορούνταν πως θυσίαζαν τους όρους ανάπτυξης και προόδου της χώρας μέχρι την μεταστροφή στην πολιτική της «σώφρονος» ουδετερότητας της δεκαετίας του 1870. Τέλος, πρέπει να επισημάνουμε πως σε αντιδιαστολή με τις συστηματικές πολλές φορές κατηγορίες, για τις οποίες ενημερωνόμαστε από τις πηγές, συνέχιζε να υπάρχει στη Δυτική Ευρώπη κι ειδικά στη Γαλλία ένα διακριτό φιλελληνικό ρεύμα πρόθυμο να φανεί τουλάχιστον δεκτικό στις θέσεις της χώρας. Φαίνεται όμως πως το μετεπαναστατικό φιλελληνικό αυτό ρεύμα, τα όρια κι ο χαρακτήρας του οποίου σύμφωνα με τον Βερναρδάκη παρεξηγείτο συχνά από τους Έλληνες, διαρκώς εξαντλούσε τη δυναμική του, γεγονός που αντανακλάται τουλάχιστον στη στοχοθεσία των μεταγενέστερων πηγών μας.

Στο ευρύτερο πλαίσιο άλλωστε αυτής της ευνοϊκά προδιατεθειμένης προς την Ελλάδα προσέγγισης πρέπει να ιδωθεί κι η πλειοψηφία των πηγών μας. Αυτό το γεγονός, με δεδομένη την επιφύλαξη έναντι των αναγωγών σε γενικά συμπεράσματα των όποιων συμπερασμάτων επιχειρήσαμε να εξάγουμε από τη μελέτη των επιλεγμένων πηγών, δεν αποτελεί παρά μια από τις βασικές παραδοχές της εργασίας μας. Σε κάθε περίπτωση δεν διαλέξαμε κείμενα με βάση το κριτήριο

της ευνοϊκής προδιάθεσης απέναντι στην Ελλάδα αλλά με βάση τον περιορισμένο αριθμό πηγών της μελετώμενης πεντηκονταετίας που έχουν θέμα τη σύγχρονή τους ελληνική υλική πραγματικότητα. Δεν είναι επίσης εύκολο κάποιος να αποφύγει τη σκέψη πως εργασίες με αποκλειστικά ελληνική θεματογραφία, πόσο μάλλον από Έλληνες συγγραφείς, προδιατίθενται ευνοϊκά προς τη χώρα. Μπορούμε λοιπόν με ασφάλεια να υποθέσουμε πως οι «όψεις της ανάπτυξης του υλικού κόσμου της Ελλάδας του 19ου αιώνα» που περιγράψαμε παραπάνω, αν θέλουμε να αποδοθούν στους «σύγχρονους της Ευρωπαίους γαλλόφωνους παράγοντες», θα πρέπει να είναι σε κάποιο βαθμό μετατοπισμένες προς το αξιολογικά δυσμενέστερο για τη χώρα. Εδώ όμως εξαντλούνται τα όρια κι η χρησιμότητα αυτής της διερεύνησης. Στο πλαίσιο άλλωστε των ορίων της εργασίας μας και με βάση την προβληματική που θέσαμε εισαγωγικά, επιχειρήσαμε να φανερώσουμε κάποιες βασικές όψεις αυτής της ανάπτυξης. Θεωρούμε πως ορθά χρησιμοποιήσαμε για αυτό τα γραπτά τεκμήρια που εκφράζουν τις απόψεις ανθρώπων του καιρού τους που μπορούσαν λόγω επαγγελματικών ή κοινωνικών συνθηκών να διαθέτουν αρκούντως εμπειριστατωμένες απόψεις τις οποίες να επικοινωνούν στη διεθνή γλώσσα της εποχής τους.

Επιλέξαμε να μη μελετήσουμε τον ευρωπαϊκό Τύπο, παρά την αφθονία σε λιγότερο ευνοϊκές και σε αρνητικές για την Ελλάδα θέσεις, καθώς αφενός μεν ο χαρακτήρας κι η έκταση των δημοσιευμάτων του Τύπου δεν μπορεί να τεθεί σε συγκριτική μελέτη – στα αντικειμενικά τουλάχιστον όρια της εργασίας μας – με τα εποπτικότερα και συνθετικότερα χαρακτηριστικά των κύριων ειδικά πηγών μας, αφετέρου γιατί σε αυτήν την περίπτωση από τους ειδικούς παράγοντες θα μετατοπίζαμε το ενδιαφέρον μας στην εικόνα της κοινής γνώμης. *A posteriori* απόδειξη άλλωστε των παραπάνω αποτελεί και η αναγκαστική παραδοχή μας πως η επιλογή της μελέτης των δημοσιευμάτων της εφημερίδας της Παγκόσμιας Έκθεσης του 1878 δεν ήταν η καλύτερη δυνατή⁶ για την ενσωμάτωση στη εργασία της σημαντικής αυτής θεματικής, τη μια όψη της οποίας καλύπτει η έκθεση του Μανσόλα. Αντίθετα με τον Τύπο, θεωρούμε πως στο πλαίσιο της διερεύνησης των απόψεων της ευρωπαϊκής κοινότητας επιστημονικών, πολιτικών, οικονομικών και πνευμα-

⁶Ενδεχόμενος πιο χρήσιμα αποδεικνύονταν τα (Saffray, *La Grèce à l'Exposition universelle*, 1878) (Lamarre, St-Hilaire, *La Grèce et l'Exposition de 1878*, 1878) αλλά κυρίως τα γενικότερου περιεχομένου (Rondot, *Exposition universelle internationale de 1878 à Paris. Rapport sur les soies*, 1885), (Heuze, *Exposition universelle internationale de 1878 à Paris. Rapport sur les céréales, les produits farineux et leurs dérivés*, 1881), (Violet, *Rapport sur les marbres et les machines à travailler le marbre de l'Exposition universelle en 1878*, 1879), (Zeiller, *Exposition universelle internationale de 1878 à Paris. Rapport sur les produits de l'exploitation des mines et de la métallurgie. Section I: Substances minérales et métaux précieux*, 1881).

τικών παραγόντων, ενδεδειγμένη επιλογή αποτελεί η μελέτη προσωπικών αλληλογραφιών όπως κι η περαιτέρω έρευνα στα διπλωματικά αρχεία ιδιαίτερα της Γαλλίας και της Μεγάλης Βρετανίας. Άλλωστε για λόγους και πάλι που έχουν να κάνουν με τα αντικειμενικά όρια της εργασίας μας, επιλέξαμε να μη συμπεριλάβουμε στις υπό μελέτη πηγές τα σημαντικά κι ενδεδειγμένα για τη μελέτη του θέματός μας έργα της υπό μελέτη περιόδου των F.Thiersch (1833), F.Strong (1842), E.About (1855)⁷. Τέλος πρέπει να διευκρινίσουμε πως εξαιρετικά σημαντική για την διαπραγμάτευση της προβληματικής μας αλλά και για την ενασχόληση με οποιαδήποτε πτυχή του θέματος του ελληνικού υλικού κόσμου της υπό μελέτη περιόδου είναι η γνώση των ιστορικών πλαισίων και των ερμηνευτικών σχημάτων που προσφέρει η σύγχρονη ιστοριογραφία όπως οι εργασίες των Γ.Δερτιλή, Χ.Αγριαντώνη, Χ.Χατζηιωσήφ, Κ.Βεργόπουλου, Σ.Πετμεζά, G.Hering, J.Petropoulos, Κ.Κωστή αλλά και των Κ.Τσουκαλά και R.Peckham⁸.

Σε κάθε πάντως περίπτωση, η όσο το δυνατόν διαθεματικότερη προσέγγιση αποτελεί στην πραγματικότητα τη βασική προϋπόθεση για τη μελέτη του θέματος της ανάπτυξης του υλικού κόσμου της Ελλάδας του 19ου αιώνα. Στο πλαίσιο της εργασίας μας, ήρθαμε σε επαφή ακόμα κι αν δε τα μελετήσαμε σε βάθος, με μια εκτενή σειρά ζητημάτων που άπτονται περισσότερο ή λιγότερο της μελέτη του φαινομένου. Διαπιστώσαμε έτσι την αναγκαιότητα συνδυαστικών γνώσεων ιστορίας, κοινωνιολογίας, ανθρωπολογίας, πολιτικής επιστήμης, οικονομίας, τεχνολογίας και γεωγραφίας. Θεωρούμε έτσι πως για την ενδελεχέστερη και συστηματικότερη έρευνα επί του θέματος, αποτελεί μονόδρομο η συστηματική αξιοποίηση των πορισμάτων και των μεθοδολογικών εργαλείων των παραπάνω επιστημών. Πώς αλλιώς άλλωστε γίνεται κανείς να διαλεχθεί επιστημονικά με το πλήθος και την αλληλοδιαπλοκή των παρακάτω ενδεικτικών μόνο ζητημάτων: Τι μπορεί να παράξει η χώρα; Ποιος είναι ο Έλληνας παραγωγός κι η κοινωνία του; Ποιος είναι ο πλούτος του ελληνικού εδάφους, υπεδάφους και θάλασσας; Ποσά είναι τα εργατικά χέρια και πόσα τα κεφάλαια; Ποιος ο χαρακτήρας της παραγωγής; Ποια η γεωργία της και ποια

⁷(Strong, *Greece as a Kingdom*, 1842), (Thiersch, *L'état actuel de la Grece*, 1833), (About, *La Grèce contemporaine*, 1854).

⁸(Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, 2009), (Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, 1986), (Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη*, 1993), (Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, 1992), (Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα*, 2003), (Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, 2004), (Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο 1833-1843*, 1997), (Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*, 2013), (Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, 1992), (Peckham, *Εθνικές ιστορίες, φυσικά κράτη*, 2008).

η μεταποίηση της; Οικοτεχνία, βιοτεχνία και βιομηχανία. Τι παράγει και γιατί το παράγει; Ποιο είναι το μέγεθός της; Πώς παράγει και γιατί παράγει έτσι; Ποιος ο χαρακτήρας της ελληνικής οικονομίας; Ποιος ο ρόλος του εμπορίου και της ναυτιλίας; Ποια είναι η αγορά; Πώς κυκλοφορούν τα αγαθά, τα εμπορεύματα και το χρήμα; Ποια είναι η δομή κι ο ρόλος του τραπεζικού συστήματος; Ποια είναι η οικονομική υποδομή; Ποια η πολιτική και ποια τα εργαλεία του Κράτους; Ποιες οι τακτικές κι η/οι στρατηγική/ες του; Ποια είναι η δασμολογική, οικονομική, φορολογική κι αναπτυξιακή πολιτική του; Ποια είναι τα έργα υποδομής που σχεδίασε, υλοποίησε κι απέτυχε; Ποια είναι η αλληλεπίδραση με το εξωτερικό σε οικονομικό, εμπορικό και θεσμικό επίπεδο; Ποιος είναι ο ρόλος κρατών του εξωτερικού; Ποιος είναι ο ρόλος των ιδιωτών από το εξωτερικό, των κεφαλαίων τους, των χεριών τους και των γνώσεών τους; Ποιες είναι οι τεχνικές κι οι πρακτικές της ελληνικής παραγωγής; Εκμηχανισμός και ατμός. Ποιος είναι ο ρόλος της εκπαίδευσης και ποιες οι οδοί εισαγωγής τεχνογνωσίας; Για το καθένα από τα παραπάνω ζητήματα θα προσθέσουμε και τρεις σημαντικότερες παραλλαγές. Ποια είναι η εξέλιξή τους στη πορεία αυτή των πενήντα χρόνων; Ποιες είναι οι διεθνείς αναλογίες και ποιες οι ελληνικές ιδιαιτερότητες – αν φυσικά υφίστανται τέτοιες; Ποιες είναι οι απόψεις (αλλά και οι σιωπές) των «ειδικών» και της κοινής γνώμης για τα γεγονότα και της διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα στο ελληνικό βασίλειο;

Πηγές

Archives diplomatiques du ministère des Affaires étrangères de la France – Centre de La Courneuve, *Correspondance consulaire et commerciale, 1793-1901: Athènes*, t. 6 (1835-1840), p.307-353.

Archives diplomatiques du ministère des Affaires étrangères de la France – Centre de La Courneuve, *Correspondance consulaire et commerciale, 1793-1901: Athènes*, t. 6 (1835-1840), p.265-306.

Leconte, C. (1847). *Étude économique de la Grèce : de sa position actuelle, de son avenir*. Paris: Librairie de Firmin Didot frères.

Moraitinis, P. (1987). *La Grèce telle qu'elle est*. Αθήνα: Καραβία, Δ.Ν. - Αναστατικές Εκδόσεις, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς (το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 1877).

L'Exposition universelle de 1878 illustrée. Bibliothèque nationale de France (gallica.bnf.fr.).

Bernardakis, A.N. (1870). *Le présent et l'avenir de la Grèce*. Paris : Librairie de Guillaumin et Cie.

Burnouf, E. (1869). *La Grèce en 1869, son avenir par les alliances et les travaux de la paix*. Revue des deux mondes, t. 81, 458-482. Ανάκτηση 28/08/2014, από <http://fr.wikisource.org>.

Coronéos, P. (1857). *Aperçu sur l'avenir de la Grèce*. Paris: Imprimerie Bernard et Cie.

Manitaky, E. (1866). *Aperçu sur les progrès matériels de la Grèce*. Athènes.

Mansolas, A. (1878). *La Grèce à l'exposition universelle de Paris en 1878. Notions statistiques, catalogue des exposants*. Athènes: Imprimerie de la Philocalie

Βιβλιογραφία

Αγριαντώνη, Χ. (2010). *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*. (2η εκδ.) Αθήνα: Κατάρτι.

Βεργόπουλος, Κ. (1992). *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα : Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*. Αθήνα: Εξάντας.

Γκλαβάς, Σ. (2002). *Η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση στην Ελλάδα 1830-1930: Σεβαστοπούλειος εργατική σχολή*. Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.

Δερτιλής, Γ. Β. (2009). *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Κάτσικας, Χ. & Θεριανός, Κ. (2007). *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης : Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 2007*. Αθήνα: Σαββάλας.

Κωστής, Κ. Π. (2013). *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας. Η Διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος-21ος αιώνας*. Αθήνα: Πόλις.

Παπαγιαννάκης, Λ. (1990). *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι 1882-1910 : Γεωπολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις*. (2η εκδ.) Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Πετμεζάς, Σ. (2003). *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα : Η περιφερειακή διάσταση*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Σβορώνος, Ν. (2007). *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας. Βιβλιογραφικός οδηγός του Σπύρου Ι. Ασδραχά*. (13η έκδ.) Αθήνα: Θεμέλιο.

Σταυρόπουλος Α., Αγγελίδη Χ., Παπαγεωργίου Γ. Χατζηιωσήφ, Χ. Ζαχαριάδου Ε., Οικονομίδης Ν., Γουναρίδης Π., Καρδάσης Β., Κρεμμυδάς Β, Παναγιωτόπουλος Β., Ασδραχάς Σ. & Σολομού Δ. (1993). *Επιστημονικό συμπόσιο στη μνήμη του Νίκου Σβορώνου*. Αθήνα: Σχολή Μωραΐτη. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.

Τσουκαλάς, Κ. (1992). *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα: 1830-1922*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Χατζηιωσήφ, Χ. (1993). *Η γηραιά σελήνη: Η βιομηχανία στην Ελλάδα 1830-1940*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Berstein, S. & Milza P. (1997). *Ιστορία της Ευρώπης. Η ευρωπαϊκή συμφωνία και η Ευρώπη των εθνών 1815-1919*. (Α. Δημητρακόπουλος, μεταφρ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια. (το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 1992).

Chatzis K. & Mavrogonatou G. (2012). "Greece at the Paris Universal Exhibition of 1878". *Quaderns d'Historia de l'Enginyeria*. 13, 11-24.

Dubois, J. and Mitterand, H. & Dauzat, A. (2007). *Dictionnaire étymologique & historique du français*. Paris : Larousse.

Egger, E. (1891). *Notice nécrologique sur M.Casimir Leconte*. Paris: Typographie de E.Plon, Nourrit et Cie. (το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 1867).

Hering, G. (2006). *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*. (Θ. Παρασκευόπουλος, μεταφρ.). Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης. (το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 1992).

Jacomy, B. (1995). *Συνοπτική ιστορία των τεχνικών*. (Χ. Αγριαντώνη, μεταφρ.). Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς. (το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 1990).

Peckham, R. (2008). *Εθνικές Ιστορίες, Φυσικά Κράτη Εθνικισμός και Πολιτική του τόπου στην Ελλάδα*. (Ν. Παπαδάκης, μεταφρ.). Αθήνα: Ενάλιος. (το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 2001).

Petrooulos, J. A. (1997). *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο 1833-1843*. (Ν. Διαμαντούρου, επιμ.). Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης. (το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 1968).

